

90И9

262

809

Иброҳим Ҳаққулов

ШЕЪРИЯТ • РУҲИЙ МУНОСАБАТ

Адабиёт-танқид. ۞ мақолалар

90 132 21

Тошкент
Ғафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1990

814

83.3(2)1
X 40

Ҳаққулов, Иброҳим.

Шеърят — руҳий муносабат: Адабий-танқидий мақо-
лалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. — 240 б.

Истеъдодли олим Иброҳим Ҳаққуловнинг мазкур китобига классик адабиётимизнинг энг долзарб масалалари — бадиният, ижод-да шоир шахси, келиш-инсон ва руҳ эркинлиги ҳақидаги янги из-лашлари киратилади. Муаллиф асосий эътиборини янгича тадқиқ ва талқин усули, мушоҳада юритиш назмига бўйсундирган.

Поэзия — духовное отношение: Литературно-критиче-
ские статьи.

ББК 83.3(2)1

X $\frac{4603010000 - 051}{M 352 (04) - 90}$ 97-90

© Гафур Гулом номидаги Ада-
биёт ва санъат нашриёти,
1990 й.

ISBN 5-635-00243-9

АҲМАД ЯССАВИЙ

*Нафс ила дунёга дил берган фосиқлар сиз бу кун,
Яссавий хок пойидан айлаб олинг тумморлар.*

Абдулла Орипов

Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф шеърятининг атоқли вакили. У «Девони ҳикмат» асари билан жаҳоннинг бир неча мамлакатларида маълум ва машҳур бўлган. Бобораҳим Машраб газалларидан бирида «Руҳи жоним аршга етди мен ўзим осмониман», деган эди. Шу маънода Яссавий Машрабга ўхшаш шоирларнинг раҳнамоларидан, юксак Руҳ донишманди, унинг руҳий олами мураккаб ва зиддиятли бўлиб, булар ижодиётида бутун теранлиги билан аке этгандир. Мана шунинг учун Яссавий ҳикматлари ўқувчиларга ҳар хил таъсир кўрсатади, ҳар кимда ўзича мулоҳазалар уйғотади. Шунинг ҳам унутмайликки, ҳар қандай ижодкорнинг тажрибалари ҳам баҳс ва мунозараларга имкон очавермайди. Бу — улкан истеъодларгагина хос хусусиятдир.

Яссавийнинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Лекин илмий адабиётларда вафоти 1166—1167 йиллар деб кўрсатилади. У Сайрамда таваллуд топган. Кейинчалик шоир туғилган жой «ул муборак Туркистондин», деб таърифланган. Отаси Шайх Иброҳимдан етти ёшида етим қолган. Илк таҳсилни Яссидан машҳур турк машойихи Арслонбобдан олган. Бу ҳақида ҳикматларда маълумотлар берилган. Арслон боб вафотидан сўнг у таҳсилни Бухорода Юсуф Ҳамадоний қўлида давом эттирган.

Яссавий халқ бошига кўп қийинчилик ва мусибатлар ёғдирилган даврларда яшаб, ижод қилди. У турк ҳукмронлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасидаги урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрган, шеърларида бу фожияларга муносабатларини билдирган. «Нокас, хасис, бедёнат» золимлар ҳоким бўлган жамиятдаги шафқатсизлик ва маънавий ~~эҳтишлар~~ баҳсида Яссавий ҳикматларидан бирида мана шундай деган:

На онда раҳм қолди, на отода,
Ого, ини бир-бирига мижарода.
Мусулмонлар даъво қилур, ичар бода,
Мастиг билан қариндошдин тонди, кўрунг.

«Ўзбекистон ССР тарихи»да (I том, 1970 йил) қайд этилганидек, «Аҳмад Яссавийнинг дунёқарашининг «Ҳикмат» асарида баён қилинган. «Ҳикмат» туркий адабиётнинг ноёб ёдгорликларидан бири бўлиб, муаллифнинг ислом дини, калом фалсафаси ва тасаввуф билан эмас, балки ўша давр ижтимоий тартиблари, деҳқонлар, чорвадорлар ва ҳунармандларнинг ҳаётини жуда яхши билганлигидан далолат беради».

Яссавийнинг дунёга назари, бизнинг давр кишилариникига нисбатан бошқача шаклланган. Шоирнинг ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат сингари масалаларга ёндашиши ўзгача йўналишларда кечганлиги ҳам шубҳасиз. У ўз даври фарзанди сифатида ислом дини кўрсатмалари

ва исломий ақидаларга таянган. Буни унинг ўзи ҳам эътироф қилган. Шоир ҳикматларидан бирида бундай сатрларни ўқиймиз:

Хушламойдур олимлар бизни ойгон туркини,
Орифлардин эшитсанг, очар кўнгул мулкини.
Оят, ҳадис, маъноси турки бўлса мувофиқ,
Маънисига етганлар, ерга қўяр бўркини.

Яссавий албатта «оят, ҳадис» мазмунларини арабчадан шундоққина ўзлаштира қолмаган. Гоявий, ахлоқий, фалсафий мақсадлар юзасидан ўрни-ўрни билан уларга мурожаат этган ва улардан фойдаланган. Дин ҳоким жамият ва даврлар учун бу табиий ҳодиса деб қаралиши керак. Бундан ташқари, араб тили — ҳукмрон ва нуфузли тил деб ҳисобланган замонларда миллий тилда ижод қилишнинг ўзи ҳам прогрессив интилиш эди. Машҳур рус олими А. Н. Самойлович Яссавий ҳикматлари ва Бурҳониддин Рабғузий асарини четлаб эски ўзбек тили ҳамда унда яратилган бадий асарларга муносабатда бўлмоғи мушкуллигини таъкидлаганди. «Девони Ҳикмат» нинг қачон ва ким томонидан тузилгани аниқ эмас. Энг қадимги қўлёзмалари ўн еттинчи асрга мансуб. Муаллифлари вафотидан неча юз йил кейин шеърлари халқ оғзидан ёзиб олиниб, китоблари тикланиб, ўқиб, ўрганилган шоирлар бўлганлиги кўпчиликка аён. Жуда қадимий бўлмаса-да, Яссавий ҳикматларининг қўлёзмалари сақланган. Ҳикматлар инқилобгача Қозон ва Тошкентда бир неча маротаба нашр этилган. Йўқни бор қилиш чорасизлиги кўндаланг турганда, борни йўқ қилишга асло ён берилмагани маъқул. Аммо бу гап шунчаки мероспарастлик мазмунида англамаслиги керак. Яссавийга нисбат берилган шеърларнинг барчасини жамлаб, илмий таҳлил орқали объектив баҳолаб, янги давр ўқувчисининг мафкурасидан ўрин оладиган жиҳатларини кўрсатиб, оммага етказиш адабиётшуносликнинг бурчи. Унинг ҳикматлари,

«Ўзбек тили тарихида қадимги ёзма обидалардан бири сифатида аҳамиятга» эгаллигини инкор этиб бўлмайди.

Ф. Энгельс «Феодализмга қарши инқилобий оппозиция бутун ўрта асрлар бўйлаб ўтади. Давр шароитига қараб, у гоҳ мистика, гоҳ ошкора иштибоҳ, гоҳ қуроли кўзғолон кўринишида майдонга чиқади», деб кўрсатма берган эди. Аҳмад Яссавий ижодиётининг марғзини исён-корона мистик мазмунлар ташкил қилади. У беҳудага «Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим мано», демаган. Унинг исёни — Инсон ботинидаги исён. Бертран Расселнинг «Мистицизм ва мантиқ» мақоласида ёзилишича, дунёни мистик тарзда идрок этишда донишмандликнинг шундай бир унсури мавжудки, унга бошқа восита билан эришиб бўлмайди. Мана шу «донишмандлик унсури» «Худо олий ҳақиқат. Унда ҳамма-ҳаммаси мукамал, мусаффо ва гўзал. Унинг адолати нарчаланмас. Қарашлари зиддиятсиз» дегандай мантиқларни акс эттирган. Мистик шоирларнинг гоёвий йўллари, шартли равишда, вужуди мутлақ билан «суҳбат» йўли деб аташ мумкин. Чунки уларнинг бутун диққат-эътиборлари муқаддас Рухга қаратилган. Улар фақат худо ишқини тан оладилар. Бундай муҳаббат одамдан фавқулодда кўнгли поклик ва нафс эҳтиёжларидан озод бўлишни талаб қилади. Мистик ошиқнинг битта ибратли хусусияти — ўз-ўзига муросасизлиги. Унингча, шумлик ва гуноҳларни бекитмоқ ишққа хиёнатдир. Бугина эмас, «тоғдин оғир» ёзуқлари учун уни ҳатто «тоғи тошлар» ҳам сўкмоғи эҳтимолдан йироқмас. Шунинг учун у «Ишқ йўлида жон берганин армони йўқ», деган тушунчаларни эътиқод шиори билиб, маънавий-руҳий тозаланиш ранжу жафоларини бўйинга олмоғи шарт. Бу ҳақида Яссавий шундай ўғит берди:

Жафо чекмай ошиқ бўлмас, тингла гоғил,
Жафо чекиб собир бўйгон бўлмас жаҳил.

Демак, жафо чекиб ошиқликка етишиш, биринчидан, гофилликни ҳайдайди. Иккинчидан, жоҳилликка йўл қўймайди. Ғафлатдан қочиб — фаол тасаввурларга кенг йўл очади. Бу орқали илоҳий бўлса-да, моҳият ахтарилади. Моҳият излаётган шахс, табиийки, атроф-муҳитга, содир этилаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қаролмайди.

Худовандо, мени солғил ўз йўлингго,
Нафс илгида хароб, адо бўлдум мано.
Фисқу фужур тўлиб-тошиб, ҳаддин ошти,
Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим мано.

Яссавий «худо йўли»ни — «нафс илги»дан қутулмоқ, атрофда тўлиб-тошган фисқу фужурларга барҳам бермоқнинг йўлини излайди. Агар диққат билан мушоҳада юритилса, Яссавийнинг диний-ахлоқий фалсафасида дунёдан юз бурилмайди. Ёмонлик, нодонлик, жаҳолат, мол-парастлик иллатларига ривож берган тубан дунёни юракдан қувинга даъват этилади. Шу маъноларда шоир сўзлари инсон қалбида ғалаён қўзғайди. «Ноҳақ даъво қилгон» қози, имомлар, «ҳаром егон ҳокимлар», «дунё менинг» деб «жаҳон молин» йиққан гушна амалдорлар, «Оқни қаро қилгон» муллою мударрислар, эл устига миниб-олиб, «тотлиғ-тотлиғ» еб, «турлук-турлук кийгон» ларга қарши кўнгулда нафрат уйғотади. Бу қайдлардан «Яссавий мазлумлар томонида туриб фикран курашган шоир бўлган экан-да» деган хулосалар чиқарилмаслиги керак. У гарчи, «Етимлар бу жаҳонда хор экандур, Ғарибларни иши душвор экандур», ёки:

Ғарибларни кўргон ерда оғритманғиз,
Ғарибларга очигланиб сўз қотманғиз.
Занф кўруб ғарибларга тош отманғиз,
Бу дунёда ғарибликтек бало бўлмас,—

сингари мисраларида «кўнгли қоттиғ халойиқ»ни шафқатга ва ғариб, етим мазлумларга озор етказмасликка

чақирган бўлса-да, феодал жамияти вакиллари қўл остида эзилган меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашмоқни ўз олдига ғоявий мақсад қилиб қўймаган. Аҳмад Яссавий ўзи билан ўзи беомон курашадиганлар ижодкори сифатида жуда эътиборли. У одамга ўз-ўзини кечирмаслик сирларини ўргатади. Шоир ўз қалбининг энг чуқур жойларига назар ташлашни тарғиб этади. Шунинг учун ҳам унинг ахлоқий эътирозида шахсининг маънавий, илоҳий камолотига тўсиқ бўладиган инсондаги салбий хусусиятлар таҳлили табиий равишда изчилланиб боргандир. Аҳмад Яссавийдаги самимият — ошкораликда. Баъзан ундаги ошкоралик талабларига чидаш мушкул. Буни бадбинлик деб англаш нотўғри. Яссавий ҳикматларида бадбинликмас, ғамгинлик, маърифатли руҳни суяйдиган Дард ва Фарёд борки, улар инсоннинг ҳиссиёт фожиаларини эрта англашга хизмат қилади. Яссавий ҳикматларидаги марказий образ оллоҳ. У худо ишқи, яъни ишқи, илоҳийни тан олади. Навоий «Маҳбубул қуллуб»да ишқи уч қисмга ажратиб, учинчисини «ҳақгўйлар ишқи, улар ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдирлар»,— дейди. Яссавий:

Ишқ йўлида кеча-кундуз йиғлагонлар,
Жондин кечиб белин маҳкам боғлагонлар.
Хизмат қилиб ҳақ сирини англагонлар
Тун уйқунини ҳаром қилиб нолон бўлур,—

каби поэтик эътирофларида оллонини таниш ва унинг ишқини идрок қилиш эътиросларида ўртанган ошиқларни назарда тутган. У шу ошиқларга «ишқ сирини баён» қилади. Бу сирнинг мушоҳадасига берилган ошиқ, аввало, «ҳақиқатни маъносига етган киши». У «кеча-кундуз ишқ» истайди. «Бир соат ҳам ҳақ ёдидан ғофил»лик йўқ унда. У имонда собит. Унингча, «Тан сўзламас, жон сўзламас, имон сўзлар». Яссавийни имонини сўзлатган,

Имон тили билан муҳаббатни улуғлаган ижодкор деб баҳоласак хато қилмаган бўламиз. Чунки Яссавий ҳик-матларини Диёнат зиёси ва Имон шафқати ичидан нурлантириб туради. Оллоҳ қаҳру ғазабларидан қўрқмай одамларга ранж етказиб, бечораларнинг кўзларидан ёшлар оқизувчи бағритошларга у имонсизлар деб қараган ва ўша зулмкорларни ўзича бир фаоллик билан айблаган. Унинг нуқтаи назари бўйича на мусулмон, на кофир — ҳеч бировга озор бермаслик шартдир:

Суннат эрмиш, кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қоттиг дилозордан худо безор.

Улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой кундаликларида «Ҳамма ишимни ёлғизликда худо билан ҳал қилишим шарт», — деб ёзган экан, мистик шоирларда, жумладан, Аҳмад Яссавийда ҳам мана шундай «ёлғизланиш» қарийб доимий ҳолат ва фикрий бирлик жараёни бўлган. Яссавий мистикасининг ёруғлик манбаи — руҳ ёлғизлигида у худога жуда яқин. Шу боис у «жондин кечиб, молдин кечиб ғариб бўлсам, биёбонда ёлғиз кезиб нола қилсам» деган орзуларни баён қилган.

Шунга кўра унинг кураш ҳақидаги фалсафий қарашлари ҳам бошқача. У инсон ҳаётидаги катта кураш — нафсни таслим этишга хизмат қиладиган кураш деб ҳисоблаган. Нафсга мағлуб шоҳ — қул, нафсдан устунликка эришган ғариб — шоҳдир. Мана, Яссавий дунёқарашига таянч нуқталардан биттаси. Ибн Сино рубойларидан бирида:

Дунё, мансаб дема, учма ишвага,
Дўстлардан ажраб ҳам ёв бошига ет,—

дейди. Бунда шоир назарда тутган ёв — нафс. Аллома ҳар нимадан, ҳаттоки, дўстликдан ажраб бўлса ҳам шу ғанимнинг бошини янчишга ундаган. Шу ишни амалга

ошира олган кишининг ғурури ва инсоний қадр-қимматини ҳеч ким поймол қила олмайди. Навоий айтмоқчи, нафсга тобе бўлиб душманни банд этмоқ мардлик саналмайди. Уни енгин эса чинакам шижоатдир.

Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсан тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.

Аҳмад Яссавий ҳикматларининг катта бир қисми айни шу масала талқинларига бағишланган. Унинг таърифига биноан, нафс «ябон қушдек, қўлга қўймас» бир нарса. Бу «қуш» ўз хоҳишича «парвоз» этаверса, одамни кундан-кун тўғрилиқдан оздираверади. Оқибатда эса:

Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
Етса — турса шайтон била ҳамроҳ бўлур...

Шоир нафс бандаларига қарата, «Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдикор», деб мурожаат этади. Ва:

Нафсим мани йўлдин уриб хор айлади,
Термултириб халққа мани зор айлади,

дея нафс учун «итдек кезиб» юрганларини ҳам сир сақламайди. Хуллас, Яссавийнинг ҳулосалари шунки, нафс — ички, лекин жуда катта душман. У инсондаги бутунликни синдиреди. Унинг амрларидан маънавий ғосийшталиклар барҳам топади. Шу боис «Нафсни тешиб меҳнат етса роҳат» англамоғи керак. Яссавий ҳикматларидаги бу ғоявий йўналиш Алишер Навоий шеъриятида янада кенг миқёсларда янги-янги ифодалар билан ривожлантирилган. Навоийнинг қуйидаги сатрлари шу жиҳатдан характерлидир:

Нафс амрида ҳар нечаки толингайсен,
Кўн гарчи бутунлик тиласанг, сингайсен.

Ком истаю печа элга ёлингайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тингайсен.

Ясавийда «Оллоҳ дарди сотқу эрмас, сотиб олсанг» деган мисра бор. У «оллоҳ дарди»ни ишқ ўтларида дилни ёқмоқ, покланиш изтироблари, тама, ёлгон, макр, мансаб ва бойлик ҳирсларига қул бўлмаслик деб тушунган.

Кўзум намлик, дилим ғамлик, ман аламлик,
Нечук илож айларимни билмом, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмом, дўстлар.

Шоир бундай имконсизлик ҳолатларини ниҳоятда қадрлайди. Чунки у ҳасрат ва надоматда нақадар ортиқ ўртанса, ҳайратга ботса «ишқ сирини» ўшанча терапроқ идрок этади. Унинг учун «ишқ сири» мана бундай моҳиятти ҳам қамраб олган: Инсон Ҳақиқат қаршисида оёққа тура биллиши, оллоҳ олдида юзни ёруғ этгандек, ҳар бир киши Ўзлиги қаршисида ҳам қоматини букмаслиги шарт. Аммо бу енгил вазифамас, балки шунинг учун Ясавий тақдирнинг қаронғу ва туманли осмонларига ғамгин нигоҳ солгандир. Балки шунинг учун осмонда юлдуз кўрмаганидек атрофида ҳам комил Инсон кўрмагандир. Унинг «Доно топмай, ер остига кирдим, мано», дейиши, ҳар қалай, асоссиз бўлмаган.

Юнус Эмро:

Мени менда дема, менда эмасман,
Бир Мен бордир менда — ичимда, —

дейди. Бундай қараш Ясавий учун ҳам хос эди. У ана шу «Мен»нинг ҳақиқатларига илопади. Унингча, бу «Мен»да битта буюк мафкура бор. У — ишқ. Шу ишқ унинг қалбида бутун дунё ва коинот сирларини марказ-

лаштиришга қодир. Демак, у камолот ишқи, у Инсонни худо даражасига етказади. Бу «Мен»нинг фикру хулосалари тахминан қуйидагича:

Олло дедим, шайтон, меҳдап йироқ қочди,
Ҳойи ҳавас моумошлик турмай кўчди.

Ушбу мантиқ IX асрда яшаб ўтган буюк сўфий Баязид Вистомий айтган «Илон пўст ташлагандай, мен ўзимдап кечдим...», фикрларига уйғун келади. Хўш, илон нега пўст ташлайди? У шундай қилмаса ўларкан. Мистик тафаккур ҳам ўзликдан кечишни ўлишмас, янгича тирликлик, идеал ҳаёт юксакликларига кўтарилиш деб баҳолайди. Ҳа, «Олло» демакдан асосий мурод гуноҳ ва ёмонликларга рағбатлантирувчи «шайтон»дин қутилиш. Манманлик, калтабинлик, кибр, «ҳойи ҳавас» ҳисларини туб илдизлари билан суғуриб ташлаш. Мансур Халлож инсоннинг илоҳийлигини шарафлаб «Анал Ҳақ»— «Мен—Худоман» дегани учун мусулмон ҳукмронлари томонидан шаккокликда айбланиб қатл этилгани маълум. Яссавийнинг ҳукмича, нодон ва жоҳилларгина «Анал Ҳақ»нинг маъносини билмайдилар.

«Анал Ҳақ»ни маъносини билмас нодон,
Доно керак, бу йўлларда поки мардоп...

Чунки «Шоҳ Мансурни «Анал Ҳақ»и бежо эмас», «Йўлни топқон, бизга ўхшап гумроҳ эмас», дейди шоир. Бу—Яссавий гуманизмининг умуминсоний жиҳатларидандир.

Маълумки, мистицизм ислом дунёга келиши билан аввал арабларда, кейин уларнинг қўлига ўтган бошқа ўлка халқлари, шунингдек, Урта Осиё халқлари адабиётидан ҳам ўрин эгаллаган эди. Академик А. Е. Кримский туркий халқларнинг сўфийлик гояларига эътибори тўғрисида фикр юритиб, Аҳмад Яссавий ижодиётини шу қизиқишнинг эҳтиёжний маҳсули сифатида баҳолаган. Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик ижодкорлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик то-

мойилга эга. Лекин у бу йўналишни ўзи кашф қилгани йўқ. Араб ва форс тилида юзага келган тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянган. Туркий халқлар оғзаки ижодиётида яратилган диний қўшиқлардан илҳомланган. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеъриятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларининг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган. Бироқ Яссавий ижодиётини мистицизм тарихи, тасаввуф фалсафаси, энг асосийси, шарқ тасаввуф шеърятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан тўғри англаш ҳам, холис баҳолаш ҳам мумкинмас. Шу йўналишда ўзбек илмида қандай натижаларга эришилди? Бу саволга қафоатланарли жавоблар ҳозирча йўқ. Таниқли олим Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, «Аҳмад Яссавий масаласидаги илмий хулосалар унинг ижодига қўл урмасдан олдин» бошлангани учун у асосан «ўта реакцион шоир» деб баҳоланди. Тўғри, Яссавий ҳикматларида акс эттирилган ғояларнинг «реакцион» эмаслигини кўрсатишга бағишланган айрим мақолалар етмишинчи йилларда эълон бўлди. Марҳум олим. филология фаълари доктори Эргаш Рустамов ёзган ўша мақолалардаги умумий бир камчилик, Яссавий шеърларини образли ижод намуналари шаклида таҳлил этилмагани, улардаги ғояларни ҳозирги кун тушунчаларига мослаштиришга атайин уришилган эди. Аммо шоир ижодиётини чуқур текшириб, объектив хулосаларга келмоқ учун Э. Рустамов эришган ютуқ ва йўл қўйган хатолардан фойдали кўрсатмалар чиқариш мумкин эди. Бизнингча, илмдаги ақиданарастлик бунга эрк бермади. «Майли, юзлаб менга ўхлаганлар ҳалок бўлишсин, бироқ ҳақиқат тантана қилсин» дейди Махатма Ганди. Афсуски, Э. Рустамов Яссавий ҳикматларидан «пролетар идеологиясини» «излаган» «субъектив талқин»чи сифатида қораланганда ҳақиқат тантанаси учун холис курашиш қовун-қоидаларига риоя этилмаган эди.

«Ўзбек адабиёти тарихи»нинг (беш томлик) биринчи томида Аҳмад Яссавий шеърлари тўғрисида филология

фанлари доктори С. Эркиновнинг шундай гаплари босилган: «Аҳмад Яссавийнинг мавжуд ижод намуналаридан келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакциондир. Уларда одамларни бу дунё азоб-уқубатларига бардош қилиб яшаш, охиратдаги бахт-саодатга умид боғлаш ва бошқа диний таълимотлар поэтик қобилда ваъз, панд-насиҳатлар йўли билан тарғиб этилади». Шоир ижоди намуналаридан «келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакцион»лиги эҳтимол ростдир. Аммо улар қайси «хулосалар»? «Бошқа диний таълимотлар» дейилганда ўқувчи нималарни тасаввур қилмоғи керак? Балким у бу дунёда пок ва тўғри умр кечирсанг, «охират» қийноқлари йўқ нарсалар демоқчи бўлгандир? Илмнинг кучи шундаки, у олға сурилган даъволарини исботлайди. Исботлаш учун эса далил ва таҳлилга суянади. Яссавийга мақтовнинг кераги йўқ. Унинг ижодиётидаги зиддиятларни таҳлил қилиш биздан масъулият ва маърифатни талаб этади. Аҳмад Яссавий реакцион-феодал тоифанинг дунёқарашини ифодалаган, дин ниқобида бадбинлик, таркидунёчиликни тарғиб этган, мазлум оммани золимларга тобе бўлишга чақирган тариқатнинг асосчиси сифатида ўзбек адабиётшунослигида кескин қораланиб келинмоқда.

Академик И. Мўминовнинг ҳукму хулосасига кўра, «Яссавий мактабининг мистик таълимоти меҳнаткашларни синфий курашидан чалғитди ва шу билан уларнинг золимларга қарши курашига халақит берди... Яссавийчилик Мовароуннаҳр халқининг кучини Чингизхон ҳужумига қарши сафарбар қилишга салбий таъсир» кўрсатган.

Академик В. Зоҳидовнинг фикрича, «Аҳмад Яссавий Ғаззалийга ўхшаб ўтакетган таркидунёчи мистик сўфизм билан ислом динини бирлаштиришга, «келиштиришга» уринган «эклектикдир». Мавриди келганда бир ҳақиқатни эслатиб ўтайлик. Асримизнинг буюк мутафаккир санъаткори Халил Жаброн ёзади: «Ғарб шарқшунослари

ва олимлари ал-Газзолий тўғрисида тўла равишда юсак фикрдадурлар. Улар уни Шарқнинг тўнғич файласуфларидан ҳисоблаб Ибн Сино ва Ибн Рушд билан бир сафда қўядилар... Шарқда қараганда Ғарбда Газзолий тўғрисида маълумот кўп мартаба ортиқдур. Ғарбликлар уни таржима қилишади, унинг таълимотини тадқиқ этиб, буюк мақсадлари, фалсафа ва тасаввуфдаги фикру қарашларини барча тафсилотлари билан таҳлилдан ўтказишади. Биз эса — араб тилида ёзувчи ва сўзловчилар ҳозирга қадар уни баъзан хотирлаб, у ҳақида гоҳида сўз очамиз — бизнинг диққатимизни ҳамон денгиз чиганоқлари жалб этади. Ҳаёт денгизи тун ва кунлар қирғоғида гўёки бундан ўзга ҳеч нарса чиқариб ташламаётгандек». Бу — Газзолийнинг ворислари, яъни араблардаги аҳвол. Бизда Газзолий асарларини оригиналда ўқиб теран тадқиқотлар яратишга интилиш ҳам бўлмаган. Шундай экан, унинг таълимоти ва асарлари устидан қандай қилиб қатъий ҳукм чиқариш мумкин? Бу қайси ҳақиқатга тўғри келади? Демак, Яссавийни Газзолийга қийсан айблаш ўзини оқлайдиган даъво эмас. Агар Газзолий мероси атрофлича ўрганилганда, Яссавий ижодиётига доир юзаки ва нотўғри баҳоларга аллақачонлар чек қўйилган бўлармиди? Яссавий «меҳнаткаш оммани эксплуататорларга қулларча итоатда бўлишга, ҳар қандай жабр-зулмга кўниб ва кўникиб шукур қилишга» ўргатмаган. Нодонлик ва жаҳолатдан қонлар ютган буюк бир сиймо наинки насихатларини «нодонлик ва жаҳолатни тарғиб қилишга» қаратган бўлса? Бундай кескин айбонмалар унда қандай тўқилган? Яссавий шахси ва ижодига оид танқидлардаги муштарақлик далил таплашдаги ҳам-жихатликдан бошлангандир. Мана, яссавийшунослар эътиборни қайта-қайта жалб этган ўша шеърини далилларнинг энг характерлиси:

Золим агар жафо қилса олло дегил,
Илқинг очиб, зоре қилиб, бўйин сунғил.

Ҳақ додингга етмас бўлса гила қилгил.
Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано.

Дейликки, Инқилоб арафасида бирор шоир шундай сўзларни ёзганида, эътироз билдириб, «Нега одамларни зулмга чидашга чорлаётирсан? Ноҳақликка қарши курашмасликни тарғиб этмоқни наҳотки шараф сезган бўлсанг? Ҳақдин эшитган сўзларнинг ҳали шуми?», дея уни айбласа бўларди. Лекин ўшанда ҳам у адолатли танқид саналмасди. Нега? Жавобга шошилмайлик.

Яссавий даври билан бизнинг асримизни саккиз юз йилдан ортиқ вақт ва тарихий масофа ажратиб турибди. Яссавий ўз жамиятининг фарзанди. Унинг дунёқарашини шакллантирган муҳит талаблари ва ахлоқий, фалсафий, диний тушунчаларини ҳисобга олмасдан уни танқид қилиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Бундай ҳуқуқ йўқ ўзи. Истаимизми, истамайизми, Яссавий ислом динига содиқ яшаган. Худога сиғинган. Муҳаммад пайгамбарга эътиромини дариғ тутмаган. Бироқ булар ўтмиш. Нимаки, ўтган бўлса, у — тарих. Тарихни эса ўзгартириб бўлмайди. Уни тушуниш керак. Яссавий ҳикматлари танқидида тарихан тушунишдан кўз юмилган.

Профессор Н. М. Маллаев ёзади: «Аҳмад Яссавий мазлумларга қарата: «Золим агар жафо қилса олло дегил»..., — дер экан, у бу билан мазлумларни золимларга қарши бош кўтармасдан худога... сиғинишга, ҳар қандай курашдан воз кечинишга чақиради». Тўғри, Яссавий худога сиғинишга чақирган. Табиий савол туғилади: ўтмишда яшаб ижод қилган шарқнинг қайси улуғ шоири худога сиғинмасликка чақирган? Ҳофиз ё Саъдийми? Навоий ёки Бобурми? Яссавий шеърида золимга қарши бош кўтарма дейилмаган. Балки золимни енгишга даъват қилинган. «Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано», — дейди у. Бу юзаки эътирофмас. «Ҳақдин эшитиб» дегани «Қуръон»га ишора. Демак, ҳикматдаги гояни у «Қуръон»дан ўзлаштирган. Афсусланарлиси шун-

даки, «бўйин сунғил» ибораси яратганга эмас, золимга «бўйин эг!» маъносида англаган ва изоҳланган. Ҳолбуки, биринчи икки сатрдаги мантиқ бундай: «Золим агар жафо қилса олло дегил. Муножотлар айлаб ундан мадад ва қувват тила. Ёлғиз ҳаққа бўйинингни ҳам қил». Байтдаги фикр ана шундай тушурилиши ва шарҳланилиши керак.

«Худонинг қўллаши яқин ғалаба. Бу мужда ила мусулмонларни қувонтир», «Худо энг ишончли халоскор». «Оллоҳнинг ёрдами етгач ғалаба муқаррардур...». Булар «Қуръон» калималари. Муҳаммад Фузулий «Матлаул-эътиқод» асарида ёзади: «...Тангри одилдир. Бунга кўрада бурчлидурки, золимни жазоласин». Бундай ақидаларга Яссавий ишончсизлик билдирармиди? У учун «Қуръон» дунёнинг бош китоби ҳисобланган. Унинг эътиқодида бу китоб холиқнинг «арқони»дай гап. Шу арқонга осилиб юксакка талпинмаган киши золимнинг арқонига осилмоғига шак келтирмаганлиги учун ҳам у «Золим агар жафо қилса олло дегил», дея кўрсатма берган.

Хўш, ғаддор золим мазлум бошида қиличини ростлаб турса-да, у «Олло» демоғдан нари ўтмаса? Қурашдан чекиниш эмасми бу? Золимга нисбатан пассивлик яна қандай бўлиши мумкин? Яссавий ва ундан кейинги классикларимизнинг ҳам, дунёқараш ҳамда эътиқодларидан келиб чиқилса, у чекиниш ҳам, пассивлик ҳам эмас. Ривоят қилинишича, Мусо пайғамбар Фиръавн қавмидан қочиб ёлғиз, бечора ва оч-наҳор қолганида «Парвардигор, ёлғизман, хастаман, бечораман»— дея зорланибди. Ушанда унга ғойибдан шундай овоз келган эмиш: «Эй, Мусо, мендек дўсти бўлмаган ёлғиздир, мендек табиби бўлмаган одам хастадир, мен билан алоқаси бўлмаган банда ожиз ва чорасиздир». Яссавий замондошлари ҳам худони энг содиқ дўст, барча чорасизликлардан қутқарувчи деб ишонишган. Бу учун уларни айблаш гумроҳлик бўлурди. Навоий ҳам Яссавийга издошлик қилиб махлуқ, яъни яратилганданмас, Холиқ — худодан мадад ва марҳамат сўрашни тарғиб этган.

Ҳеч иш ўлмас айру холиқ амридин,
Илтижо махлуққа келтирма кўп.

«Золим агар жафо қилса олло» дейишнинг бошқа жиҳатини ҳам пазоҳлаб ўтайлик. Золимлар жабру жафо ва ҳақсизликни зўрайтиришгани сайин хўрланган омманинг аҳволи оғирлашиб боради. Бу — табиий. Бироқ Алишер Навоий айтмоқчи, мазлум чеккан ранж ҳам зое бўлмайди. «Зулуму жафо ҳосили» нақадар кўпайса, зулмкорларнинг хотиржамлиги ўшанча емирилади. Навоий «Золимки эрур зулми жафо ҳосил анга» деб бошланувчи рубоийсида:

Бўлмоқ хўш эмас қилғонидин хўш дил авга,
Ўз зулмидин — ўқ ўлғусидур қойил анга,—

дейди. Бу фоже қисматдан золим қочиб ёки қутулиб кетмоғи душвор. Негаки, у ҳақнинг жазосига маҳкум. Мазлумларнинг полау фиғонлари кўкка кўтарилганда яратувчи золимларни қаҳру ғазаб билан «мукофот»лайди. Навоийнинг қўйидаги тўртлиги худди шу масаладан баҳс этади:

Золимки шиор этти жафо поясини,
Ўз воёсини истаб олди эл воёсини.
Қайдин тонқай ҳаёт сармоясини,
Ҳақ айлади қисқа умрин соёсини.

Шундай қилиб, ўз ғараз ва манфаатларини кўзлаб элга жафо ўтказган золим учун «ҳаёт сармояси» йўқ. Наҳотки, шундай гаплар ҳам тадқиқотчиларга ҳикматдаги фикрларнинг магзини чақишга ёрдам бермаган? Яссавий тариқатининг асослари ундан кейин ёзилган «Фақирнома» рисоласида ва унинг издошларидан бирининг «Жавҳарул аброр...» асарида ёритилган. Бу китобда Яссавий тариқатининг суннатларидан бири «Золим ва муктадо

кишиларга нтоат этмаслик». — деб белгиланган. Шу далилнинг ўзиёқ Яссавийнинг «золимсевар» маслигини таъкидламайдими?

Иби Арабийнинг айтишича, инсон ўзидан, ўзлик моҳиятидан юзага чиқармаса, ҳар қанча сиғингани билан худо унга ҳеч нарса ато этмас экан. Яссавий бу каби тушунчаларни истисносиз ҳисобга олган. «Қуръон»да қайта-қайта қайд қилинганидек, оламда ёлғиз худо енгилмас, ёлғиз у қудратлиларнинг қудратидир. Бас шундоқ экан, Яссавий ҳикматидаги чақириқ «худо қаҳр этса ҳар қандай золим енгилди. Ҳақни таниганлар ҳақ қадар шижоатли ва ҳеч пайт золимларга бўйсунмайдилар», — мазмунида эканлиги ўз-ўзидан англамайдами? Тўртлик моҳият эътибори билан зулм ва зўравонликка қарши, кураш ва ғолибликка ундаш руҳида айтилган бўлса-ю, ундан бутунлай тесқари хулосалар чиқарилса. Бу фикрий пасивликмасми?

Тан олайлик, бизда шеър илмининг ривожини анча суст. Шунинг учун полифоник тафаккур хусусида ҳали жиддий ўйлаб кўрилмаган. Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ шеърларини айримлар ҳанузгача қабул қилишолмайди. Улар ҳақида бир-бирини инкор этадиган фикрлар илгари сурилди. Жўнлик ва софизмга кўниктирилган шўрлик ўқувчи кимга ишонишини билмай қолди. Рауф Парфи ва Муҳаммад Солиҳ полифонист шоирлар. Совет даври ўзбек шеърини учун уларнинг поэтик тажрибалари янги ҳодиса. Аммо неча асрлик адабиётимиз учун янгиликмас. Полифония — кўпоҳангли, кўпмаъноли дегани. Полифоник тасвир асар бағрига бир неча маъно ва оҳанглари сиғдиришни заруриятга айлантиради. Бунда фикр чайналмайди. Шеър сўзбозлик ва маъно яланғочлигидан халос бўлади. Полифоник ифодалар шеърдаги маълум бир образ ёки белги таъсирини кўплаб ҳаётини ҳодисалар ҳақида фикрлашга йўл кўрсатади. Полифоник услубда тасвир ва муносабат гўё биринчи ўринда туради, тафаккур ялқовлиги ва фикрсизликка

мурасасизлик, қандайдир аёвсиз қаршилик сезилади. Шеърхон айтилган сўздан айтилмаган сўзларда ҳақиқат кўплигини ҳис этиб, ўша ҳақиқатлар мушоҳадасига берилади.

Ўзбек адабиётида полифоник тафаккур Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Навоий поэзиясида юксак босқичга кўтарилган. Яссавийнинг юқоридаги ҳикмати ҳам полифоник тафаккур маҳсули. Уни тасаввуф аҳли қўйидаги мазмунда қабул этишган. Ҳадислардан бирида «Рожаъна минал жиҳодил асғори илол жиҳодил акбар», яъни «Кичик курашдан улуғ курашга қайтмоқдамиз», дейилган. Бу улуғ кураш — нафсга қашри кураш. Дунёда нафсга тенг келадиган зolim йўқ. Нафснинг ботиний зулмлари чегарасиздир. Яссавий қатор ҳикматларида нафсга зolim сифатини берган: «Зolim нафсим ҳеч қўймайин ўтқа солди». Ҳақни танимаслик, беғамлик, такаббурлик, ғийбат ва бўҳтон сўзлардан тилни тиймаслик, шайтонсифатлик, подонлик — буларнинг барчаси Яссавий талқинларида зolim нафснинг қилмишларидир. Хўш, «нафс бошини» янчишнинг чораси борми? Яссавийнинг «Олло дедим, шайтон мендан йироқ қочди, ҳоин ҳавас, моумонлик турмай кўчди», — сўзларини яна эслайлик. Ҳоин ҳавас ва барча манманликларнинг дояси нафс ҳам «олло» деганда енгилди. Бошқача қилиб айтганда, «олло сари тўлғонмоқ» — нафсдин кечмоқдир.

Эй беҳабар, ҳаққа кўнгул югуртмадинг,
Дунё ҳаром андин кўнгул совутмадинг.
Нафсдин кечиб олло сари тўлғонмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим mano.

Шунинг учун ҳам Яссавий «нафс бошига юз минг бало» ёғдириш ташвишига тушганларга қарата, «Зolim агар жафо қилса олло дегил, Илкинги очиб зоре айлаб бўйин сунғил», деган. Бу фикр «нафсдин кечиб оллоҳ сари» толинмаган, яъни ишқи илоҳийдан маҳрум ким-

саларга бир насиҳат бўлган. Бизнинг учун муҳими, бунда шоирнинг нафсага нисбатан аёвсизлиги ва ботиний покланиш учун фикр қўзғашидир. Ахир, Навоий ҳам «То нафсу ҳаво қасри» йиқитилмагунча, «Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас», деган-ку.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари учун кўп овозлилик ҳам хос хусусиятлардандир. Унинг ҳикматларида орифнинг овози ҳоким. Улардан шайхнинг овози эшитилади. Баъзан бир ҳикматда ҳам ошиқ, ҳам дарвеш, ҳам донишманднинг овози янграйди. Лекин булар орасида изчиллиги ва фаоллиги билан яна икки овоз алоҳида ажралиб туради. Улардан бири — гуноҳ «фалсафаси»ни тасдиқлайди. Бу — гуноҳкорлигини теран тушулган кишининг овози. У — шафқатсиз. Бу овоз хотирага бамисоли тир бўлиб санчилади, Юрак оромини бутунлай бузади. Мана, эшитинг:

Сочи соқол хўб оқарди кўнглум қаро,
Рўзи маҳшар раҳм этмасанг ҳолим табоҳ.
Сенга аён амалсизман, кўпдир гуноҳ,
Жумла малак ёзуқларим билди, дўстлар.

Бу овоз соҳибининг назари ўткир. У ўз гуноҳларига мардона назар ташлайди. Ва бундан тоқатсизланади, «Тоқатим йўқ агар боқсам гуноҳимга». Гуноҳни англаш — гуноҳ қилмаслик чораси. Гуноҳкорлик туйғусига тобелик — покланиш истагига эрк бериш. «Гуноҳ дарди касал қилди бемор бўлдум», деган, киши «беморлик»да Имон соғлигини кўзлаган шахсдир. Унда тан беришмас, тан бердириш қобилияти ҳам бор. Унинг «Не қилгайсан гуноҳларинг тоғдин оғир...», деган сўроқ сўзларини шунчаки эшитиш мумкинмас. Бу овоз ёлғизлиги билан диққатни чуқур жалб қилади. Ва қалбда ўз-ўзинг билан қолиш, ўзлигингни текшириш изтиробларини қўзғайди. У инсон умрининг ҳаракат тарзини жуда наздик илғайди: «Аё гофил, умринг сени ўтар елдик...». Елдек чопиб

ўтадиган умрни мазмунли қилмоқ учун эса мардоналик зарур.

Маълумки, IX асрда тасаввуфда маломатиййа мазҳаби юзага келган. Бу мазҳабнинг маркази Нишопур бўлган. Е. Э. Бертельс маломатиййа мазҳабига маъсуб кишилар учун ўз-ўзини комиллаштириш, юракни поклаш бош вазифа ҳисобланганини ёзади. Лекин бу иш мутлақо шахсий ҳаракат тарзида атрофдагилардан яширин, кўз-кўз қилинмасдан амалга оширилиши шарт бўлган. Содда қилиб айтилганда, маломатиййа — бу инсоннинг ўз-ўзини таҳлилдан ўтказиш, таҳлил этган сайин қусру нуқсонлар учун ўзни аямаслик ва уларни маломат тилида фош қилмоқ йўлидир. Бу йўлда одам барча ёмон хислатларини сира яширмасдан ошкор қилаверган. Аммо бунинг акси ўлароқ, у яхши фазилатларини қатъият билан инҳон сақлаган. Ўзгаларнинг ёлғону риёкорликларидан сўз очини осон. Бироқ ўзингдаги қаллоблик ва риёнинг пардаларини йиртиш матонатли ишдир. Маломатиййачилар мана шундай матонат учун курашганлар. Аҳмад Яссавий ҳам мазкур мазҳабнинг хайрихоҳларидан эди. Шунинг учун у ҳикматларида маломатиййа қонун-қоидалари асосида фикр юритиб, одамни ўз-ўзига танқидий назар билан қарашга даъват қилгандир.

Дин гуноҳни қоралайди. Аммо гуноҳларига иқрорликни тўла ёқлайди. Чунки тавба-тазарру — тозаланиш демак. Лекин гуноҳкорлик — фақат айб ва айбдорлигинингга иқрорлик деганигина эмас, асосий моҳиятини билиш, Ҳақиқатнинг муқаддас эшигига калит солиш ҳамдир. Акс ҳолда Шарл Пеги «Гуноҳкор христианликнинг қалбиши тушунади... Ҳеч ким христианликни гуноҳкор қадар англай олмайди...», деб таъкидламаган бўлурди. Гуноҳ ҳиссиётлари Аҳмад Яссавий ҳикматларида диннинг дилини тераи англаш истаклари билан ҳам чатишиб кетгандир.

Энди иккинчи Овоз ҳақида. У бешқа бир юксак моҳиятни очадиган илоҳий овоз. Инсон ҳаёти нечоғлик ўт-

кипчи, кулфат ва машаққатларга тўла бўлмасин, у комилликка интиляши шарт. Камолот йўлига тушган инсонни Виждон рухий оғриқларга гирифтор этиб, аламга юзма-юз қилиб кўяди. юракни гуноҳ ва қўрқув, шубҳа ва шоншч оралаб олиб ўтади. Уйроқ Виждон энг охирги чегараларгача одамни ёлғизлантиради. Шундан бошлаб ўлим чекинади. Абадиётга чинакам ишонч шундан бошлаб туғилади. Бу Виждоннинг ахлоқ билан алоқаси йўқ. Қонун-қондалардан йироқ. У эркин руҳ билан яшаш сирларини очади, ақлий толиққишларни енгиб, мутелик занжирларини сиқиради. Бу Виждон энг ноилож, энг кулфатли вазиятларда ҳам йўлсизликдан халос этади. Буни Шахсинг ўз Виждонига бориш йўли деб атаса тўғри бўлади. Шу йўлни топган одамгина худо томонга талпинади. Талинган сайин эса ўзига инсбатан мурасасизликлари ортади. Аҳмад Яссавийда ана шундай. Буни у «ҳақиқатни дарёсидин» кечин деб ҳам характерлаган:

Ҳақиқатни дарёсидин кечгон киши,
Ўзи мунгдур, кўнгли синуқ, кўзча ёши.
Хорлиқ, зорлиқ, машаққатдур доим иши,
Дийдорини талаб қилиб топар, дўстлар.

Яссавий «Ҳақ таолло бўйин олгон мунда турмас», «Ошинқ бўлсанг ишқ йўлида фано бўлғил. Дийдор излаб, ҳасратида адо бўлғил», сингари сатрларида ўлим учун «ўлган» кишиларнинг илоҳий-фалсафий қарашларини ифодалаган бўлиб, ўлмасликнинг сирини ўзларича кашф этган зотлар шулардир. Хорлик, зорлик ва машаққатлар гирдобига ташлайдиган бир ғуссаларини улар юзлаб қувончга алмаштирмайдилар. Бунинг туб сабабларини холис тушунишга уриниш керак. Гап шундаки, Яссавийнинг ғоявий-бадий аъъаналари ўша замонлардаёқ қотиб ё тўхтаб қолмаган. У ёки бу шаклларда давом қилган. Навоий, Машраб, Маҳтумқули ёки бошқа шоирлар ижодиётида Яссавий аъъаналарининг таъсир самаралари мавжудлигини қандай инкор этиш мумкин? Маҳтумқули

«Кўрдингми» деб номланган шеърда «Ё, иқлим эгаси Аҳмад Яссавий, Менинг соҳибжамолимни кўрмадингми?» — дейди. Бу савол — мурожаат икки буюк санъаткор дунёқарашидаги яқинлик, ғоявий анъана ва таъсир самараларини очадиган фалсафий, ахлоқий, эстетик нуқтаи назарлардаги уйғунликдан далолат беради. Чиндан ҳам Маҳтумқулининг айрим шеърлари, ўнлаб сатрларининг туғилишида Яссавий ҳикматларининг таъсири шундоқ сезилиб туради. «Нафсим мени кўп югуртти ҳаққа боқмай», дейди Яссавий. Шу моҳият Маҳтумқулида «Ёронлар, йўлдош бўлдум нафси ҳаво золимга», тарзида ифодаланган. Ёхуд унинг «Бад ишларга бой бўлдим, ҳайр ишга гадо бўлдим», деган фикрлари Яссавийда кўп мартаба деярли айнан учрайди. Вундан ташқари, дунё шеърлятида Яссавий тажрибалари алоҳида ҳодисамас-қу. Арман шоири Григор Нарекацининг «Мусибатнома»си, Юнус Эмронинг девони умумий руҳи ва бош пафоси билан Яссавий тажрибаларидан айтарли фарқланмайди. Қолаверса, Яссавий Юнус Эмронинг улуғ салафи.

Ҳақдин манга назар бўлди,
 Ҳақ эшигин очар бўлдим.
 Кирдим ҳақнинг газнасина,
 Дурру гавҳар сочар бўлдим,—

дейди Юнус Эбро. Ахир Яссавий ҳам айна шу эҳтиёж ва мақсад билан ҳикматлар айтмаганми? «Толибларга дурру гавҳар сочтим мано», — деган Яссавий туркий шеърлятидаги Юнус Эброга ўхшаш сўфий шоирларга:

Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
 Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано,—

деган сабоқ бўларли фикрларни баён этган.

Албатта, Яссавийдаги муаллифлик масаласи мунозарали. «Девони ҳикмат»нинг кейинги асрлардаги нусхала-

рида шоир издошлари томонидан тўқилган нарсалар ҳам киритилган. Ёки ҳикматлар тили анча-мунча ўзгартирилган. Бу ҳақида кўп гапирилиб келинаётир. Лекин Яссавий ижодиётини адабиётимизнинг «хавфли майдони»га айлантирмасдан ҳақиқатни юзага чиқарадиган омилларни излаш керак. Устод Мақсуд Шайхзода мана нима масалага диққатни тортган эди: «Шубҳасизки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «Ҳикмат» китоби ке-йинча тил жиҳатидан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазни шунча илдизидан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол бўлур эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган». Демак, вазнга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак? Ахир, шарқ поэтикасида вазн илми мустақил соҳа бўлган. У гарчи аруз вазни қонун-қондаларидан баҳс этса-да, Яссавийга ўхшаш шоирлар тажрибаларини тадқиқ этишга ҳам ёрдам кўрсатади.

Бултур «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Замон ва маданий мерос» номли давра суҳба-тида профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Йўлбарс териси-ни ёпинган паҳлавон»нинг энг олдинги нусхаси XVI асрга мансублиги, шуни деб грузин олимлари дostonни ўрганишни тўхтатмаганлигини изоҳлаб, яна дейди: «1967 йили СССР Фанлар академиясининг юбилей мажлисида Дмитрий Сергеевич Лихачёв билан суҳбатлашган эдим. Кўп шоирларимиз асарларининг ишончли нусхалари йўқ, сизлар шу масалада қандай йўл тутасизлар, деб сўрадим. Маълум бўлишича, улар ҳам нимаики қўл остида мав-жуд бўлса, шуни ўрганар эканлар. Яссавий, Машраб ва яна ўнлаб шоирларнинг қадимий девонлари йўқ. Лекин борини ўрганиш керак. XI асрда Яссавий деган шоир яшаб ўтганлигини инкор қилиб бўлмайди-ку, буни Наво-ий ҳам, бошқалар ҳам айтиб ўтган».

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да ёзади: «Хожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул-машоихидур. Мақомати олий ва машҳур, қаромати матаволий (хайратланарли) ва номаҳсур (чеграсиз) эрмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндур (суҳбатдоши)». Шундан сўнг Навоий Яссавийни Юсуф Ҳамадонийнинг бошқа халифалари Хожа Абдулқолиқ Гиждивоний, Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андақийлар қаторида турганлигини таъкидлаб, охирида, «Ва анинг мазори Туркистонда Ясса деган ердаки. Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир», дейди. Баъзи олимлар Навоий Аҳмад Яссавий ҳикматларидан намуналар келтирмаганлиги ёки ўнинг ҳикматнавислигига муносабат билдирмаганлигига асосланиб, Яссавийнинг ўзи ҳикмат яратмаган, акс ҳолда бунга Навоий диққатни қаратарди, дегандай фикрларни илгари суришган. Умуман олганда, бундай даъво ўринли. Бунда бошқа бир далилни инобатга олмоқ зарурга ўхшайди. «Насойимул муҳаббатда» ўқиймиз, «Ҳаким ота — оти Сулаймондур ва Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки, бир кун, Хожа тобхе (овқат пишириш) буюргондурларки, матбахий (ошпаз) ўтун етмайдур деб келгандур. Алар асҳобга дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёгин ёгодур экандур. Асҳабким, ўтун терибтурлар, матбаҳға (ошхона) келгунча ёгин жиҳатидин ўтулар ўл бўлгандур. Ҳаким ота терган ўтуларни тўнига чирмаб, қуруқ келтургандур. Хожа Ҳазратлари дегандурларки, эй фарзанд, ҳакимона иш қилдинг ва аларга бу лақаб андин қолгандур ва Ҳаким отага ҳикмат тили гўё бўлибтур. Андоқки, анинг фавонди атроқ аросида машҳурдур. Ул жумладин бири будурким:

Тики тургон тўбадур,
Боргонларни ютадур.
Боргонлар келмас бўлди,
Магар манзил андадир.»

Агар ушбу тўртликнинг тили Яссавий даврининг тили эканлигига гумон йўқ экан, унда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тил ва услубининг соддалигига ҳам шубҳа қўзғайвермаслик керак. Бу — бир. Иккинчидан, Ҳоким отанинг фақат лақабга эришини эмас, унга «ҳикмат тили»нинг «гўё» бўлиши ҳам бевосита Яссавий таъсири билан алоқадорлигини Навоий фикрларининг ички маъносини тасдиқлаб турибди. Биз жўн ва якрак тушунишга одатланганмиз. Ҳоким отанинг терган ўтинларини «тунига чирмаб» қуруқ келтиргани, бундоқ олганда, нима деган ҳодиса. Наҳотки, шунинг учунгина у ҳоким лақабига мушарраф бўлган бўлса? Бизнингча, бунда рамз бор. Бу рамзнинг мазмуни эса, Ҳоким ота сиймосида Яссавий ўзининг содиқ муриди, ҳикматлар яратувчи издошини кўрганлигини билдиради. Ҳоким ота устозига тақдидан ёзилган бир байтида:

Барча яхши, биз ямоғ,
Барча бугдой, биз самоғ,

деган. Ўзини сомонга ўхшатган кишининг ижод намуналарини «қуруқ ўтин»га нисбат берилиши ажабланарли эмас, албатта. Чунки, бу «ўтин»лар мухлислар қалбида алаңаланиб ёнмоғи ҳам тасаввурдан четда қолдирилмаган. Э. Рустамов «Насойимул муҳаббат»даги «Ҳоким отанинг боланик чонларида, ҳали Аҳмад Яссавий кўлида тарбия олиб юрган вақтларида ҳикмат айтишда гўё бўлгани» тўғрисидаги далилини, унинг «ҳикмат ёзишини Аҳмад Яссавийдан ўрганганига ишорат» деб белгилаши тўғридир.

Яссавий туркий тилда ҳикматлар айтган файласуф шеър сифатида кўпроқ донг таратган. Шундай бўлгач, унинг ҳикматларини «реакцион шайх»нинг поэтик қобилидаги «ваъз»лари деб эмас, биринчи галда, сўфий шоярнинг поэтик асарлари ҳолида ўқиш ва тадқиқ қилиш лозим. Бунинг учун амалга оширилган илмий ишлар-

га муносабат ҳам керак, албатта. Н. М. Маллаевнинг олий ўқув юртларига ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида Аҳмад Яссавий ҳаёти ва адабий фаоллигига махсус ўрин ажратилган. Унда шундай жумлалар бор: «Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм, «сирлар олами»га ғарқ бўлиш билан таркидунёчилик бир-бирига чатишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавти» («ўлмасдан бурун ўлинг») деган тезиси илгари суради. Бу — киши бутун дунёдан, ўз-лигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиш, ўзни ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимни яқинлаштириш керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир». Бу фикрларни асоссиз деб бўлмайди. Лекин уларда бирёқдамалик кучли. Жалолиддин Румий бир ўринда «Ўлимга юз бургилу, пардани чок эт. Лекин лаҳатга элтгувчи ўлимнимас, янги руҳ туғдирувчи ўлимни ташла», мазмунида сўзлайди. Алишер Навоий ҳам «Ед этмак ўлум ёруғлук оҳанги эмиш», ёки «Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар» сатрларида Румий даъватидagi «ўлим»ни назарда тутган.

Унинг номин эса фанодир. Фано сўзининг мазмуни дугатларда «Йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш. Ўзликдан кечиш, худо билан бирикиш» деб изоҳланади. Чиндан ҳам, ўлмасдан бурун ўлишга даъват фаноликнинг бош шиори. Аҳмад Яссавий:

«Мен йигирма икки ёшда фано бўлдум.
Марҳам бўлиб чин дардликка даво бўлдум,
Елгон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдум,
Ул сабабдан ҳаққа сизиниб келдим mano».—

деган. Бу жойда «фано» поэтик образ. Ундаги мантиқни кимдир ўзликдан кечиш таркидунё этиш деб тушунар. Кимдир худо ишқига ғарқ бўлиш мазмунида қабул қилади. Бошқа бировада у фикр қўзғайди. Чунончи: фанолик бадбинлик ва тушкунлик аталадиган бўлса, унда шоир

нега «чин дардлик» иборасини тилга олган? Ҳаётдан кўнглини совитган ва ўлмасдан бурун ўлиш қасдидаги кишининг ёлғону рост билан не иши бор? «Ёлғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдим» — кўнгли юксак қандайдир бир ҳакам сўзларига ўхшамайдими бу? Ҳаққа сиғинмоқ — идеал. Наҳотки, юксак идеалдан одам абгорлашса? Сиғиниш туйғусининг ўзи кимларга насиб бўларкин?

Дейликки, шеър — ҳақиқат. Шеър ўқиш-чи? Шеърхошлик — ҳақиқатдан ҳақиқатлар чиқариш, бир ҳақиқат орқасидаги неча ўнлаб ҳақиқатларни ўқиш, уларни излаш. Шунинг учун шеърфаҳм ўқувчининг мушоҳадалари кенг, шеър устидаги саволлари кўпдир. Шарқ шоирлари буни ҳисобга олганлар. Хўш, Яссавий шеъри баҳонасида қўйилган саволлар ноўринми? Агар бу саволга ижобий жавоб қайтариладиган бўлса, фаноликка доир бизга ўргатилган ва тушунтирилган фикрларга шубҳа туғилмайдими? Албатта туғилиши керак. Шубҳа ҳақиқат очади.

Мирзо Фатали Охундов Жалолиддин Румий тўғрисидаги мақоласида «на ҳинд, на ислом файласуфлари фано тушунчасининг маъзини оча олмаган»ликларини айтган. Фанонинг ҳинд файласуфларига нима алоқаси бор? Чунки фано, яъни ўзликдан кечиш билан бутун борлиққа қўшилиб кетишга ишонч тариқатини дастлаб Будда ташвиқ қилган экан. «Инглизлар Ҳиндистонни мустамлакага айлантириб олганларидан сўнг ғарб файласуфлари фанонинг асл мазмуини талқин этишга жиддий иштиқосларда, бунинг имконсизлигини тушундилар», — дейди Мирзо Фатали Охундов. Ўзбек адабиётшунослигида фано масаласини махсус ўрганиш ёки бирор мақолада мухтасар талқинини бериш ҳанузгача ҳеч бировнинг хаёлига келгани йўқ. Лекин фанога дастак қилиб Яссавийни қоралаш мумкин, Навоийнинг фанога доир байту ғазалларининг ҳақиқий моҳиятини тадриқ этмаслик ёзилмаган ҳолда. Нега? Гапириш ноқулай.

Маълумки, тасаввуф аҳли — сўфийларнинг эътиқоди-

га кўра, оламни худо яратган. Унгача вужуди мутлақдан бўлак ҳеч нима бўлмаган. Шунинг учун борлиқни Ҳақнинг ҳусну жамолини аке эттирадиган ойна тимсолида билиш керак. Лекин табиатнинг яратилишидан асли мақсад эса Инсондир. Инсон худонинг севгисига сазовор. Шунини у мукаммал фаҳмламоғи зарур. Худонинг ишқи бамисоли май. Бу «май»нинг қадаҳи инсон қалби. Шу «қадаҳ»га ишқ майи қанча ортиқ қуйилса, одамдаги юксак маънавий-руҳий интилишлар ўшанча кучаяди. Навоий ғазалларидан бирида:

Сен гумон қилгондин ўзга жоми май мавжуд эрур,
Билмайин нафъ этма бу майхона адани, зоҳидо,—

деганида худди ўша «жоми май»ни гапирган. Вужуди мутлақ висолига восил бўлмоқ учун, ислом таълимоти бўйича шариад, тариқат, маърифат сингари қатор босқичларни ўтиш жоиз. Маърифат манзилида инсон худо моҳиятини тўла англаб илму ахлоқда комиллашади ва ориф деган олий номга эга бўлади. Фано эса «банданинг худо тарафига сайри»нинг ниҳояси. У ўзлигидан кечиб худо билан топишади. Шундан эътиборан гўёки ҳақиқий ҳаёт бошланади-ю, фонийлик ранжу машаққатлари тугаб, боқийлик саодати юз очади. Чунки унинг нафсу ҳирслардан тозаланган мусаффо юрагида ишқий эҳтирослар жўшади. Бу ҳолатни кўпинча ўзни йўқ этиш, янада аниқроғи, ўлимга нисбат беришади. Бунақа қараш ҳам тўғри, ҳам нотўғри. Алишер Навоийда бир иқрор бор:

Дединг: «Фано недурур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак»,
Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлгусидур.

Демак, «ўлмак» фанонинг энг мухтасар шарҳи. Аммо бўлак изоҳлари «юз рисола» бўлмоғи мумкин. Атоқли олим И. С. Брагинский Жалолиддин Румий шеъриятида фано тушунчасини «фавқулудда жасорат билан тал-

қин этилган»лигини айтиб, қуйидаги хулосага ҳам келади: «фано концепциясини такаббурликка қарши хоксорлик йўсинида характерлаш мумкин, бу эса, алалоқибатда, ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши демак, инсон эса мураккаб камолат йўлини босиб ўтиб, худого ўхшайди:

«Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз плоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, плоҳий — сиз, плоҳий — сиз».

Бизнингча, фанога доир энг тўғри шарҳлардан биттаси мана шудир. Яссавий ҳам фанодан асосан, «такаббурликка қарши хоксорлик» фалсафаси сифатида феъдаланган ва уни шу мазмунларда кўпроқ ёритган. Такаббурлик — адолатнинг ёни. Такаббурлик елларида саховат чироқлари ўчади.

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ,
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди, дўстлар.

Савол туғилади: халқ кўнглидан саховат туйғулари нега бу даражада барҳам топган? Шундай бўлиши ҳам мумкинми? Нима учун «подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ?» Нега дарвишларнинг «дуоси» ижобатсиз? Эл устига ёғилган «турлук бало»ларга подшоҳларнинг золимлигию вазирларнинг диёнатсизлигигина сабабми? Меҳр бир дарахт бўлса, саховат унинг меваси. Подшо ва амалдорларнинг адолатсизликлари шу «дарахт»нинг ҳаётига, албатта, қаттиқ зиён етказди. Бу эса ўз навбатида одамлар ўртасида ҳурматсизлик, оқибатсизлик, шафқатсизлик ҳиссиётларини кучайтиради. Бундай ижтимоий муҳитда риё ва маккорликлар қарийб қонуниятга айланади. Бу каби иллатларнинг юзага келишини Яссавий охир-оқибатда битта нарсага тақайди. Бунинг номи — ишқсизлик.

Ёки ёлгон ошиқликнинг томир ёзишидир. Аҳмад Яссавий қатор ҳикматларида айни шу фожианинг фикрий талқишларини беради. Унингча, «Ишқсизларни ҳам жони йўқ, ҳам имони». Улар Ҳақ ва ҳақиқат сирларидан огоҳ эмаслар. Шунинг учун оллоҳ ишқидан даъво сўргувчиларнинг аксарияти «Зоҳир сўфи, ботин ичра эрмас содиқ». Шоир «муҳаббатсиз халойиқдин» қочиб, орифлар суҳбатига юз буришга чақиради. Яссавий таърифларида ориф қуллар — «жондин кечиб» ҳақни жонга қўшиб, «дарё бўлиб» тошганлар. Уларнинг «ичу тоши» «ҳақ нурига» тўла. Шунинг учун ҳам уларнинг кўнгли ёруғ, назари очиқ.

Ҳар ким ҳақни қули бўлса ҳаққа ёнсуи,
Ҳаққа ёнмас ўзни деган нари борсуи,

дейди улар. Ва орифлик учун дарду аламкашлик, бедорлик зарурат, айшу ишратлардан кечиш шарт қилиб қўйилади:

Ориф ошиқ бўлай десанг алам тортғил,
Ҳақ васлига етай десанг тунлар қотғил.
Бу дунёни ишратини ташлаб отғил,
Ташлаб отсанг моумовлик кетар, дўстлар.

Аҳмад Яссавий яна бир ўринда «Ҳақиқатни маъносига етган киши, Бехуд бўлиб куюб ёнар ичи тоши», дейди. Мутафаккир шоир ҳақиқат маъносига етиб, шу туфайли «ичи тоши» ёниб-ёлқинланган одамлар дийдорини қўмсайди. Уларни хаёлан кўп ахтаради. Лекин тополмайди. Кимлардир унинг назарида ишқу эътиқодга содиқ кўрингандай бўлади. Аммо бундай кишиларда ҳам негадир риё сезади:

Кўз ёшингни риё қилма ҳақни тани,
Ҳақ таоло суйганларни гирён қилур.

Шоир ана шундай чин гирёнларга иноади. Риё қилмасдан кўз ёш тўккан ошиқларнинг фикру қарашларини ёклаб ҳикматлар сўзлайди. Ҳикматларини фақат «дили ойнадек» мусаффо содиқ ошиқлар эшитишларини орзу қилади:

Менинг ҳикматларим ошиққа айтинг,
Дили ойнадек содиққа айтинг.

Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»да ёзган: «Нодон — эшақ, балки эшақдан ҳам баттар. Эшаққа нимани юкласанг кўтаради; қаёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадур юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки галла ташувчи...

Нодон — юқоридаги сифатлардан холи; зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуда ташвиш...

Қайси элда ички ҳорғинлик ва руҳий озурдалик ғолиб келса, у элда нодонлик авжга чиққан бўлади. Қайси юртда маънавий қадриятлар қиммати пасайтирилиб, адолат устунлари қулатилса, у юртда ғофил бандаларнинг баланд мартаба ва мавқеларга кўтаришмоғлари учун кенг йўл очилганидир. Навоий «Нодонлик эрур элда малолатга далил», дея башорат сўзларини ёзиб қолдирган. Адабиётимиз тарихида нодонлик аталмиш офатдан Аҳмад Яссавийчалик ранж чеккан шоир бўлмаса керак. Нодонлик — халқнинг кулфати. Нодонлик — ўзига хос ёвузлик. Нодон — ақл жаллоди. Мана шунинг учун Яссавий «Дуо қилинг нодонларни юзин кўрмай», дея ёлворган ва ўнлаб ҳикматларини нодонликдин шикоят мазмунларида яратган.

Дуо қилинг нодонларни юзин кўрмай,

Ҳақ таоло рафиқ бўлса бирдам турмай.

Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,

Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Яссавий бу қарорга бирданига келмаган, албатта. У «нодон бирла улфат» ҳам бўлиб кўрган. Лекин бундай «улфатчилик»дан бағри куйиб, жондан тўйган. Мабодо эгрилик йўл аталадиган бўлса, подоннинг йўли эгриликдир. Шунинг учун уни тўғрилиқка йўллаш самарасиз. Бесамар ҳаракат эса доно учун аини ҳам заҳридай гап.

Аё дўстлар, подон бирла улфат бўлиб,
Бағрим қуюб, жондан тўйуб, ўлдум мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютуб ҳам заҳрига тўйдум мано.

Яссавий «зоти билим либосидан маҳрум», калтабин ва худпараст кимсаларнигина подон санамаган. Балки у «олимман деб китоб» ўқиб, «маъни уқмас»лар, фикрсизлик зулматидан руҳи сим-сиёҳ амалдорларни ҳам ашаддий подонлар сафига қўшган. Унингча, «улуғ кичик ёронлардан адаб»нинг кетиши ҳам аввало подонлик тазйиқидан. Шоир ҳалол, ҳаромнинг фарқига боролмайдиган нафспараст халойиқ учун «малойкдин» шарм қилади. У «Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил» деганида «Муҳаббатни майдонида жавлон» қилиб, «Ҳақиқатни дарёсидан гавҳар олгон» мард кишиларни эътиборда тутди. Бироқ унинг ўзи шундай одамларни излай-излай, охири мана бундай ҳолатга етади:

Ер остига қочиб кирдим подонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасадуқ доволардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

Аҳмад Яссавийнинг донолик тўғрисидаги тушунчаси— идеал тушунча. Шунинг учун доно одамлардан унинг талаби ниҳоятда қатта бўлган. Масалан, у «Охир замон олимлари золим бўлди, Хушомад этгувчилар олим бўлди», деганида замоннинг охирлашганидан каромат

қилишни ўйламаган. У олимнинг хушодади — золимлик, хушодад орқали олимликка эришмоқ — илм аҳлининг ихтиёрини равишда зулмкорлар сафига қўшилувидур деб билган. Ва бу қабоҳатда охир замон пишоналарини пайқаган. Дарҳақиқат, олим билан золимни бирлаштирган замоннинг истиқболи нима ҳам бўлиши мумкин? Шоирнинг бошқа тўртлингидаги ҳукмича, «Доно туфроқ, нодонларни кўкси баланд». У «ҳақтаоло»га «рафиқ»лик иштиғидан сўзлаганда ана шу «кўкси баланд» нодонларга танқидий муносабатини билдирган. Аҳмад Яссавийнинг фано фалсафасини хоқсорлик билан баробар беозорлик, фақирликни севмак, муҳтожликдан ўзини қутқармоқ маъноларида ҳам мушоҳада этмоқ керак. У фано орқали эрка интилиш, илоҳий ҳурликка муҳаббат майлларига алоҳида урғу бергандир. У оллоҳ висолига талпинмоқни суйди. Туну кун унинг хаёлида ёнади. Тангри даргоҳига ёруғ юз билан боролмаслигидан тақрор-тақрор ўкинади. Лекин буларнинг замирида кундалик ташвиш, ўткинчи ҳаваслардан кўнглини озод этишдек кучли истак ётади. Бу истакни эса Рух эрки учун жонбозлик фалсафаси деб аташ мумкин бўлурди.

Дунёпараст ножинслардин бўйин товла.
Бўйин товлаб, дарё бўлиб тоштим маво.

«Дарё бўлиб тошмоқ» — фанолик шарофати. Давлатсевар, молпараст нокасларга бўйин эгмасликнинг асосий шартини фаноликдир. Инсон умри қисқа ва ўткинчилиги азалдан аён. Аммо у шуни яхши билса-да, ўзини дунёда ўткинчи ҳисоблайвермайди. Нега? Негаки, ишқ ва тафаккурда у боқийлигини топади. Аҳмад Яссавий шеърларини ўқиб, «Нима учун унинг ориф юраги бу даражада беқарор, бу қадар озурда ва мискин?» — деган хаёларга борилиши мумкин. Бунинг асл сабабни шундаки, илоҳий муҳаббатга берилган юрак осойишталигини буткул унутди. Азоб ва дард ҳукмига тобе бўлиб қолади. Аслида, бу — юракнинг

шодлик маросими. Чунки энди у бошқа ҳеч қачон, ҳеч вазиятда гафлат тутқуни бўлмайди. У ердан, кўкдан, инсондан моҳият қидиради. Бу маъноларда Яссавий учун фано абадиятга интилишдан бўлак нарса эмасди.

К. А. Гельвеций шоирларга қарата: «Агар ҳақиқатни образли шаклларда тасвирламас экансиз, шеърятни тинч қўйинглар» — деган экан. Бу фикрни ривожлантириб, «Агар поэтик образ «дили» ва «тили»ни тушунмас экансиз, шеър ва шоир устидан ҳукм юритманг», — дейиш лозим бўлади. Поэтик образ — фавқулодда серқирра «қурулма». Унинг асосий фазилатларидан бири — мазмунда «қатлам»дорлик, туйғуда бўёқдорлик. А. Ф. Лосев «Поэтик образ ҳақида» мақоласида «Образ — бу поёнсизлик», деган. Шеърнинг руҳий ва ғоявий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағрида яширингандир. Шунинг учун Гегель «Ҳонунларнинг шафқатсиз кучидан, фикрнинг нохуш уйғунлигидан толиққанзимизда поэтик образлардан ором ва софлик истаймиз», — деган эди. Яссавий кўпчилик ҳикматларида поэтик образга хос миқёсийлик, тевранлик имкониятларидан самарали фойдаланган.

Бешак билинг, бу дунё борча халқдин ўтаро.
Инонмағил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ото-оно, қариндош қаён кетди — фикр қил,
Тўрт оёғлиг чўбин от бир кун санга етаро...

Ушбу сатрлардаги моҳият дунёнинг ўткинчилиги ҳақида.
Ёлғиз шу тўғридами?

Аҳмад Югнакий «Ҳиббатул ҳақойиқ» асарида очуниб бир қўниб яна кетиладиган работга ўхшатади. Ва кейин унга жонли сифатлар беради: дунё кишига гоҳо бир кунлиб боқади-ю, кейин қош уйиб хўмрайиб олади. У — айёр, фирибгар. Бир қўли билан бол тутса, иккинчиси билан унга заҳар қўшади:

Бир элкин тутиб шахд, бири заҳар қотар.

У заҳарни четдан олмайди. Очун — илон. Унинг илондек юмшоқлиги ва ювошлигидан алданмаслик керак:

Илон юмшоқ эркап ёвуз фсъл тутар.

Ипроқ турҳу, юмшоқ теб ипонмағу,

деб огоҳлантиради шоир. «Дунё»нинг найранг ва афсуслари шулардангина иборат эмас. У сирtdан боққанда кўримли. Шу сабабли илонга ўхшамаслиги ҳам мумкин. Аммо ичида барибир минглаб похушлиги тўпланиб ётади. Очуннинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона кўнгил бермоқ эса барча хатоликларнинг бошланишидир. «Дунё»ни ишвагар, субутсиз, алдоқчи, зolim, бевафо қиёфаларида характерлаш туркий халқлар шеъриятида XII асрлардаёқ ғоявий-бадий анъана ҳолида шаклланган эди. Юсуф Хос Ҳожиб унга «ийинг дунё» — бевафо дунё сифатини беради. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Яссавий тасвирида ҳам «дунё» поэтик образга айлантирилгандир. «Бешак билинг, бу дунё борча халқдин ўтаро»даги «дунё», биринчидан, Аҳмад Югнакий айтган, одамлар бир қўниб яна кетадиган «работ» маъносига эга. Иккинчидан, у инсон умрининг кўзгусидай гап. Унга фикран назар ташлаб, умрнинг нақадар югуриклигини билса бўлади. Учинчидан, у тақдир тимсоли. Умрнинг елдай ўтиши тақдирданми ё дунёнинг ишими — билиш қийин. Шуниси аниқки, тақдирнинг аёвсизлиги олдида мол-дунёга ишонмоқ водонлик ва ғофилликдир. Тўртинчидан, бу олам шундай бир «майдон»ки, унда ҳамма охир-оқибатда «тўрт оёгли чўбин от» устида жонсиз ястаниб кетмоққа маҳкумдир. Одам туғилса нега ўлади? Ўлса нега туғилади? Шарқ мутафаккирлари ўлимни тирикликнинг тескари ва тоза томони деб айтишган. Нега шундай дейишган? Бу ҳақиқатни қандай қилиб англаш мумкин? Турмушнинг майда ташвишлари ўлим қаршисида нимага арзийди? Инсон тирик мурдага ўхшаб яшамаслиги учун Вақтни ўлдир-

маслиги керак эмасми? Вақт қаҳридан чўчимаслик нима оқибатларга олиб боради? Бундай саволлар хусусида тинимсиз ўйлаш лозим. Улимни англаш — ҳаётни маърифат билан қадрлаш, одам фарзандини ганимат билиш, манманлик ва жаҳолот «тулпор»ларига миниб ҳовлиқмаслик деган мантиқларни ҳам ўз ичига олади. Алишер Навоий:

Эй кўнгул, келким бало базмида жоми гам тутай,
Ўз қатиг ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.
Йиғлабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзим бу дам тутай,—

дер экан, буни у асло бадбинлик ва тушқунликдан айтмаган. Ўз ўлимига ўзи йиғлаётган кишининг нақадар ёш, ҳаётга муҳаббати нечоғлик чуқурлигини тасаввур этасизми? Қариликда бундай бўлмайди. Қариликда, хоҳланг, хоҳламанг, ўлимга кўникма бор. У нари борса, «Дард ёмони қариликдир, ёронлар» дейди. Лекин оҳи дудидин бошига қаро «чирмаб» йиғламайди. Навоий ёшликни севгани, ёшликка хос шижоат ва муҳаббат туғёнлари қалбини тарк этишига кўника олмаганидан ўша мунгли сўзларни ёзган. Яссавийни эса йўлсизлик, пайтида саодатга бел боғлайолмаслик ҳислари қийнаган:

Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлимни,
Саодатқа боғламадим мен белимни.
Ғийбат сўздин ҳеч йиғмадим мен тилимни,
Нодовлиғим мени расво қилди, дўстлар.

Аҳмад Яссавий учун саодат ва ҳақиқат ашёвий нарсаларга эга бўлишмас. Булар ҳатто мақсад ҳам эмас. Унингча, ҳақиқат Юракда. Ҳақиқат — Рух. Борлиқ, одам билан руҳан уйғунликка киришиш — олий саодат. Саодат — маърифат нурларидан онг ва дилни тиниқлаштириш. Шоир ўз мавжудлигини Рух ва руҳий ҳаётдаги

ўзгаришлар, тўлганишлар, юксалишлар орқали идрок қилмоқчи хоҳлайди. У инсондаги ички бойликни муқаддас билган. Шунинг учун ташқи бойликлар, гуноҳ ва мутелик «нархи»ни оширувчи уларнинг ҳар қандай тундидан у ҳазар қилади.

Дунёдорлар молини кўриб ҳаво қилур,
Манманликда ул даъвои худо қилур.

Бундоқ қаралганда, Мансур Халлож ҳам «Анал ҳақ» деганда худодлик даъвосида бўлган. Бироқ у дунёдорлик ҳавосигамас, руҳий камолотга ишонган. У шоҳ Жамшидга ўхшаб тоғу тахт «ғурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид ҳаёл солиб, оламни ўз ибодатига амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб» сиғинмоқ учун шаҳру кентларга юборган кибр ва шуҳрат қулларидан бўлмаган. Бойлик, такаббурлик одамни ўз қавм ва элидан ҳам йироқлаштиради. Ҳаққа ёвуқлашиш сафаридеги киши эса табиат, жонли мавжудот, ҳаттоки «қурт ва қушлар»га ҳам яқиндир:

Дунёдаги қурт ва қушлар қилди салом,
Ул сабабдин ҳаққа ёвуқ бўлдум мано.

Яссавий поэтик фалсафасидаги бундай ҳақиқатларни Навоий мукамал англаган. Англагани туфайли ҳам комилликка кўтарилш, ҳаққа эътиқод, молу давлат учун жонсарак бўлмасликда «Турк пири», яъни Аҳмад Яссавийдан ўрнак олишга даъват қилган.

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламангиз.
Олами фони учун рапжу машаққат чекмангиз,
Мол учун гам емангиз, фикри манол айламангиз.
Турк пири каби оламдин этанги силкинг,
Дўстдин ғайри таманнои висол айламангиз.

Агар Яссавий «ўтакетган таркидунёчи», дунёқараши гуманистик ҳақиқатлардан йироқ, фалсафий-дидактик қарашлари «реакцион» бўлганида Навоий унинг «оламдин этак» силкишини намуна қилиб кўрсатармиди? Ёки улуғ шоир «Мол учун ҳам емангиз, фикри манол (бойлик) айламангиз», дея Яссавийнинг «Дунё учун ҳам ема, ҳақдин ўзгани дема» сўзларини деярли айнан такрорлармиди? Яссавийшунослар ушбу мисрадан шоир: «Бу дунёни севма, ҳаёт учун ташвиш чекма», демоқчи деган хулосаларга келишган. Навоий «Мол учун ҳам емангиз» деб Яссавийдаги «дунё» образининг маъносини шарҳлаган дейиш мумкин. Навоий шеърятини яхши тушуниш учун — Яссавий ҳикматларидаги ғоя ва поэтик образларнинг тарихи ва мундарижасини яхши билиш лозим. Бунга истак йўқ экан, унда Яссавий ижодиётининг ғоявий-бадиий сирларини тўғри очиш учун — Навоий лирикасининг маъно ва образлар дунёсини кенг ўрганмоқ керак:

Мана, Яссавийнинг бир сатри:

Туффроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсин.

Ушбу мисра Яссавийга кўп маломатлар ёғдирилишга боис бўлган мисралардан. Шоир худди шундай образли ифодалари билан гўёки «халқнинг қўл-оёғини золимлар олдида қишанлаб қўйишни мақсад қилиб» олган эмиш. Юзаки қаралганда, бундай таъналарда жон бордай, албатта. Дарҳақиқат, одам нечун «тоғ» бўлмасдан «туффроқ»қа айланиши керак? У «олам»нинг оёғи остида янчилиш учун туғилмайди-ку. Бу — ҳозирги ўқувчининг нуқтаи назари. У сатр мазмунини тахминан ўшандай англайди ва баҳолайди. Негаки, у «туффроқ» сўзини ўша жойда ё ўз маъносиде ёки ўлиб хокка қоришиш мазмунида тушунади. Шу ўринда озарбайжон олими Комил Валиевнинг «Сўзнинг сехри» (Боку, 1986) номли китобидаги мана бу фикрларга диққатни тортишни хоҳлардик: «Инжил» ва «Қуръон» Фузулий санъатининг ичин-

дадир. «Инжил» инсоннинг заифлиги, «Қуръон» инсоннинг қудрати устида яратилган. «Инжил»да инсон кучсиз, қўмак ва шафқатга муҳтож, ҳар қандай зулмга чидамлидир. «Қуръон» эса инсонни империя учун сафарбар қилади, инсонни кучли ва янада кучли бўлмоғини тарғиб этади... Кучсизлик ва кучнинг дини Фузулий шеърининг ботинидадир» (23- бет). Мазкур қайдларни Яссавийга ҳам тадбиқ қилиш мумкин. Яссавий санъатининг бағрида ҳам «кучсизлик ва куч дини» яширинган. Унда «Инжил» ҳам, «Қуръон» ҳам бор. Шоир ижодиётига «Қуръон»дан ўтган ғоя ва образлар сезиларли мавқега эга. Лекин улар қандай формаларда ва қайси мақсадларда ўзлаштирилганини аниқлаш зарур. Мана ўшанда ҳақиқат равшанлашиб, чин моҳият юзага чиқади.

Яссавий «Туфроғ бўлғил...», деганда катта мақсадни эътиборда тутган. Келинг, аввало Одам Ато ҳақидаги афсонанинг мазмунини ёдга келтирайлик. Маълумки, диний тасаввурлар бўйича худо дастлаб тўрт унсурни бунёд этган. Булар: ўт, сув, ер, шамол. Сўнг одам яралган. Бу ҳақда Абулғозихоннинг «Шажараи тарокима»сида ўқиймиз: «...Худойи таоло фаришталарга айтадиким, туфроқдин киши ясаб жон бериб ер юзинда ўз ўрнимга халифа қилиб қўятурурман...» Бу ҳукмга фаришталар, инсонлар ўз нафсларини забт қила олмайдилар, деб эътироз қиладилар. Шунда худо айтганмиш: «Ман билгонни сизлар билмассизлар. Боринглар, туфроқдин бир кишининг сувратин ясанг... Азройил алайҳисалом худонинг амри билан бориб барча ер юзиндаги ҳар турлик туфроқдин олиб Маккаи муаззама бирла Тоифнинг орасинда туфроқни балчиқ қилиб одамнинг сувратини ясаб ётғуздилар». Одам шамол ёрдамида ҳаракатга солиниб, олов билан жасади иситилганда қалби ҳароратга тўлибди. Ва яратганнинг шафқату саховати туфайли вужуд ичида инсон ўз эркини топибди. Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу тўрт унсурнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилганмиш.

1. Тупроқдан — сабр, умид (худонинг марҳаматиға), эзгу хулқ ва мурувват. 2. Сувдан — қувонч, саховат, назокат, бирлик. 3. Шамолдан — ёлғон, иккиюзламачилик, сабрсизлик, тантиқлик. 4. Оловдан — нафс, кибр тама, ҳасад. Бундан ташқари, тасаввуфда тупроқ оллоҳнинг мунаввар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги, олов — унинг ғазоби тимсоли. Тупроқ ва сув — жаннат мулки, шамол ва олов — дўзах ичидаги нарсалар. Ушбу шарҳу маълумотларни ёдда тутиб, «Туфроғ бўлғил, олам сени босиб ўтсин», сатрига яна назар ташланг. Тасаввурда нимадир ўзгардими? Албатта, ўзгарди. Чунки, «туфроғ» биринчидан, оддий сўзмас, поэтик образ экан. Иккинчидан, шоир диний ишончларга асосланиб инсонни эзгу хулқ соҳиби, мурувватли ва илоҳий зот шарафига эришишга чақирган. Яссавийдаги «туфроғ» образи худди шу маъно ва мантиқларда Навоий шеърларида ҳам тадбиқ қилинган.

Бу қадар манзилату қурби буюк поя била,
Ўзини тутқувчи туфроғ ила ҳамвор қани?—

Туфроғ ила ўзни тенг тутиш нима экан? Буюклик замини. Хоксорлик пояси. Кибр, манманликдан покланиш. Инсонийлик мартабаси олдида бўлак мартабаларни назарга илмаслик. Навоийнинг бошқа бир ғазалидаги эътирофича, «Бевафолар ўт, вафо аҳли эрур туфроғ»... «Мисрадаги «ўт» ва «туфроғ» сўзларининг иккаласи ҳам поэтик образ. Шунинг учун — ўт образи орқали бевафоликни туғдирадиган шайтоний ва нафсоний ҳирслар тўғрисида ўйлаш керак. Вафо аҳли нега «туфроғ» эканлиги энди аён, албатта. Кўраянсизки, Яссавийнинг «Туфроғ бўлғил» дейишининг бир сабаби Навоийда изоҳланган. Яъни бундай:

Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг, туфроғ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бор.

Мардуд — рад этилган. Бунга сабаб — шайтоний кеккайиш. Демак, Ўзликни англаш «Ўзни мақбул» исташнинг зўр чораси тупроқ сифатликдир.

Биз Яссавийдаги «туфроғ» образининг мундарижасини ҳали тўлиқ талқин этганимизча йўқ. Унда диний тупроқлар билан боғлиқ бўлмаган бошқа маъно «қатламлари» ҳам бор. Масалага кенгроқ қараб савол қўяйлик: Тупроқ нима? Тупроқ — Ватан. Тупроқ неча юз йиллардан буён не-не улуғ фарзандларини қучоғига босиб келаятган мушфиқ Замин. Шунинг учун биз уни эъвозлаб она тупроқ деймиз. У олис аждодларга оналик қилган. У отабоболаримизнинг онаси бўлган. У бизнинг онамиз. Ва келажак наслларнинг онаси бўлажак. Оташнафас турк шоири Ошиқ Вайсал дейди:

Ҳавога боқсам мен ҳаво оларман,
Тупроққа боқсам мен дуо оларман.
Тупроқдан айрилсам қайда қоларман,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.

Ҳа, ҳақнинг «ниҳон хазинаси» тупроқда. Тупроқ «дуо»си — Ватан дуоси. Чингиз Айтматов яратган Тўлғаной момонинг она замин билан ҳасратлашганларини хотирланг. У бир жойда «Умр ўтиб бораётир, она ерим, орадан тагин бир йил ўтди. Бугун менинг сиғинадиган куним», дейди. Ерга сиғинмоқ одамийлик матлаби. Она заминга сиғинган кишининг «Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир» дейиши, ишқ нурларини Ватан тупроғига бағишлаши шубҳасиздир.

Ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги фалсафий фикрлар Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бошланади.

Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ.
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.

Яссавий байтининг иккинчи қаторидаги гапни хоҳланг «Ҳақ» васлига етишишга орзуманд кишининг сўзи,

хоҳланг Ватан дийдори соғинчидаги комил Қалбнинг руҳ
муштоқлиги деб қабул этинг. Моҳият бундан ўзгармайди.
Чунки Ошиқ Вайсал башорат қилгандай, Ватанига ёр
одамгина илоҳий тилакларига етади:

Тилагинг бор эса иста оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан,
Жўмардлик тупроққа берилмиш ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.

Истеъдодли шоир Муҳаммад Солиҳ ёзади:

Сўзлагим келади — сўзларим тупроқ,
Тупроқ сўзланмайди. У — тушунилар.

Яссавийга ҳамоҳанг фикрлар. Тўғримасми? Ахир, чин-
дан ҳам тупроқ тушунилади. Яъни, ватанпарварлик ҳа-
войи сўзларда оғиз кўпиртиришмас. Ватанни англаш.
Тупроқ тилини билишдир. Бунда сўз ҳам, севги ҳам гўё
тупроқдир. Абдулла Орипов эса:

Нечун бошинг эгик, нечун қаддинг хам,
Нечун нигоҳингни торгади тупроқ?
Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ,—

дейди. Нигоҳини тупроқ тортмайдиган кимсалар ёвуз ва
жоҳилдир. Дунёдаги барча нодон, хотирасиз барча гум-
роҳларнинг нигоҳлари тупроқдан узилгандир. Чунки ҳеч
қачон ер остида уларнинг дўстлари бўлмайди. Улар ҳеч
вақт тупроққа қоришиб ётган улуғлар учун қадни ҳам
тутишни идрок этолмайдиган. Бу ҳам ашаддий хотира-
сизлик. Бу ҳам ўзига хос манқуртлик.

«Туфроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин». Яссавий
буни кимларга қарата айтган? Доно, янада тўғрироғи,
ориф зотларга. Оломонга-чи? Ҳар нечук, онги паст, руҳи

қоронғу кимсаларга шоир унча инонмаган бўлса керак. Ниҳоят «олам сени босиб ўтсин» тушунчасига етиб келдик. Шеър жўн гапнинг жўнгина баёни эмас. Шеър теран фикру туйғуларнинг образли ифодаси. Аҳмад Яссавий шу имкониятдан фойдаланиб, Инсонни улуғликка чорлаган. Чунончи: Одам Ватан билан бирликка эришса, у нафақат ўз элининг, балки оламнинг эҳтиромига сазовор. Бундай кишини эл тушунади, дунё танийди. Бундай қудратли зотларни олам ҳам енгиб, босиб ўтолмайди. Мана, Яссавий сатридаги поэтик образнинг асосий мундарижаси ва ундан келиб чиқадиган оламшумул маъно, Яссавий ҳикматларидаги кўпгина поэтик образларнинг маъно таркиблари теран ва мураккаб. Шунинг учун уларни талқин этиш ҳам жўн ишмас, Яссавийдан фақат бугунга мос гапни ахтармаслик керак. Балки ундаги шеърый образларнинг мундарижасини қандай бўлса, ўша миқёсларда таҳлил қилиниши лозим. Таҳлилда эса «қулоғидан тортиб» фикр чиқариш эмас, эркин мушоҳада усули зарурдир.

Академик Д. С. Лихачев сўзлари билан айтиладиган бўлса, «Ўтмиш ва ҳозирги замон маданияти ўртасида тескари алоқа мавжуддир. Вақт ҳаминша янги нуқтаи назарларни яратади ва эскига янгича қараш, аввал пайқалмаганни кашф этишни талаб қилади». Мана шу талабдан орқада қолмаслик ҳамманинг вазифасидир.

ШЕЪРИЯТ ҚАРВОНИ

Рудакий, Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий сингари қатор улуғ санъаткорларни етиштирган X—XI асрлардаги Шарқ воқелиги, улар анъаналарининг муносиб давомчиларини ҳам вояга етказиб берди. Форсигўй ўзбек шоири Адиб Собир Термизий ана шундай буюк устодлардан бири. Адиб Собир тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан Термизда туғилган. Шоирнинг ҳаёт йўли ва умр тарихи ҳақида қисқача шундай маълумотлар мавжуд. У ёшлик йилларида таҳсил учун она шаҳри Термиздан Ҳиротга борган. Бир неча муддат Ҳиротдаги Низомия мадрасасида таълим олган. Талабалик даврларидаёқ у салоҳиятли шоиргина эмас, фалсафа, табиёт, тил, мантиқ, адабиёт каби илм соҳаларидан пухта хабардор дақиқ олим сифатида ҳам танилган. Орадан анча вақт ўтгач Адиб Собирни Хуросон ҳокими Абулқосим Али ибн Жаъфар ўз саройига таклиф қилади. Шундан сўнг у қарийиб ўттиз йил мобайнида Нишопурда яшаб ижод ва давлат ишлари билан машғул бўлади. Шоир ҳаётининг маълум бир қисмини Марвда, кейин эса Хоразмда ўтказган.

Адиб Собирнинг тақдири териси шилинган Насимий, дор сиртмоғида жон узган Бобораҳим Машрабга ўхшаш шоирларнинг тақдирига яқин ва гоёта фоже. Уни 1148 йилда Хоразм ҳукмдори Хоразмшоҳ Отсиз қўл-оёғини боғлаб Амударёга чўктириб юборади. Шу тариқа шоир, олим ва инсон вужуди охир-оқибатда бир уюм тупроққа кўмилиш шарафидан ҳам маҳрум қилинади.

Адиб Собир умрининг энг сўнги дақиқаларида —

ёвузлик уни Жайхунга фарқ этаётганда қандай хаёл ва изтиробларни бошидан ўтказган — аниқ бир нарса дейиш қийин. Балки у ўшанда шоҳлар хизматига беҳуда араллашиб қолганлигидан афсус-надоматлар чеккандир. Балки юрагининг қаъридан жой олган она юрти, кўҳна Термизни ўзи билан бирга мангуга олиб кетаётганлигини ҳис қилиб шодлангандир. Балки оламда ҳақиқат ва эзгулик бир кун эмас, бир кун «заяфар отига» миниши ҳақидаги ишончи унга ғавқулодда бир куч ато этиб, ёвузлар кўзига тик боққандир. Аммо буларнинг барчаси эҳтимолий тахминлар. Лекин бир нарса эҳтимолдан йироқ: дунёда чин шоир шеърларини буткул оқизиб кета оладиган дарё ҳам, денгиз ҳам йўқ, бўлмаган, бўлиши мумкин эмас. Жайхунга ташланаётган шоир мана шуни ўйлаганлиги, мана шу ҳақиқатга ишонганлиги шубҳасиз кўринади.

Тарих мангу адолатларига содиқ. У ҳақиқий шоир шеърляти — бу ўтда ёнмас, сувга чўкмас, абадият соқчилигидаги бир хазина эканлигини мана Адиб Собир Термизий шеърлари тимсолида ҳам тасдиқлаб турибди.

Адиб Собир шеърляти — гоя ва образлар кўркемлигига эга, умумий пафосини гуманистик йўналиш, уйғоқ руҳ, юксак мақсад ва ёруғ туйғулар белгилаган шеърлят. У моҳир санъаткор меҳнатлари билан бунёд бўлган шеърлят. Шунинг учун ўша даврлардаёқ у ўз муаллифига катта шуҳрат келтирган эди. Шу маънода қуйидаги фактларни эслатиш муҳим. Назм илмининг улкан билимдони ва шоир Рашидиддин Ватвот Адиб Собирга бағишлаб ёзган қасидасида уни «Эй Собир, эй сўз арши аъло-си, эй фазл жаҳони», деб таърифлайди. Ўша замоннинг энг забардаст шоирларидан Анварий эса шеърда Санойй мартабасидан юқори кўтарилган бўлсам-да, Собирдан наstdа қолдим, дея эътироф этган.

Бизгача Адиб Собирнинг бир неча девони етиб келган. Улар дунёнинг турли кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланаётганлиги олимларимиз томонидан аниқлан-

ган. 1953 йилда Адиб Собир девони Али Ҳавим томонидан Техронда чоп этилди. Кейинроқ эса шоирнинг девонидан сараланган асарлари Тожикистонда, форсийдан Чустий ва Э. Пардаевлар таржимасида Тошкентда ҳам босилди.

Шоир девонининг асосий қисмини қасида жанридаги асарлар ташкил этади. Улар Абулқосим Али ибн Жаъфар, Хоразмшоҳ Отсиз, Малик Санжар ва бошқа нуфузли шахсларга бағишланган. Мадҳ этиш — қасиданинг асосий талабларидан. Албатта, шоир қасиданинг бу талабига қатъий риоя қилган. Лекин Адиб Собир ижоди тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, унинг қасидаларида замонаси учун муҳим бўлган ахлоқий, ижтимоий ва ҳаётий мулоҳазалар ҳам у ё бу тарзда ўз аксини топган.

Адиб Собир девонидан ғазал шаклидаги шеърлар ҳам кенг ўрин олган. «Аё сўз бирла элда обрў олмақчи бўлғувчи. Сўзингни ўткир эт, мазмунга тўлди, маънидор айла», дейди шоир. Бу Адиб Собирнинг фақат бошқалардан эмас, ўз-ўзидан ҳам талаби эди. У ғазалларида инсон, унинг оламдаги ўрни, ҳаётий истак ва интилишлари ҳақида мазмундор гаплар айтади. Кишиларни адолат ва некбинликка чорловчи фикру туйғуларни тасвирлайди. Шоирнинг ғазаллари лирик бўёқли. Эҳтиросли кайфиятларга бой.

Бўлгай ҳаёт ширин фақат ишқу май билан,
Тошширдим ишққа дилни, олдим шаробни

Ушбу икки сатр шеърда Адиб Собир ғазалиётининг ўзак моҳияти аксини топган дейиш мумкин. Унинг ҳаёт, инсон, ишқ, май бирлиги тўғрисидаги мазкур нуқтаи назари гўё бутун ғазалларининг ғоявий ўзанини белгилайди. Шоир лирик қаҳрамони характер мантиқи билан ҳаётсевар. Унинг қалбини дунёвий орзу ва ҳиссиётлар эгаллаган. У оламнинг собит ҳақиқатлари билан одамларнинг

ёлгон алдовларини яхши фарқлайди. Ва шунинг учун ҳам:

Қўлга олмасман қадах, деб аҳду сўз қилган эсанг,
Кеч у сўздан, гул замони аҳдинга қилма вафо.
Май ичиш айёмидир, қўлдан қадахни қўймагил,
Сухбат айла гул билан гул мавсумида мутлақо.
Тавба, деб қилса дуо зоҳид агар, қилма сира.
Бизга гул фаслию май пайтида ёқмас дуо,—

деб даъват қилади у. Унингча, севги ва майга чегарасиз иштиёқ бўлмаган дилларда дунёнинг сохта, ўткинчи жилолари устиворликка эришади. Яшашдан мақсад эса — муҳаббат. Фақат севган кишигина одамийлик шарафига лойиқ. Ёлғиз «ул майи мусаффо»гина «кексаю ёшнинг роҳати жони». Унда шодлик тирилади. Унинг сеҳрли ҳароратидан киши дилида кайфият, ҳолат, ният чечаклари униб-ўсади.

Маълумки, эътиқод ва унга садоқат инсон фарзандини азал-азалдан курашга ундаб келган. Эътиқоднинг феъл-атвори ҳамма замонларда айтарли бир хил. У ҳеч пайт эҳтиёт кўрпасига бурканиб яшамаган. Доимо унинг муросаси — муросасизлик, қудрати лиқилдоқ ҳақиқатларга суянмасликдир. Унинг асосий шиори — қаршиликни қаршилик кучи билан енгиш. Мана шунинг учун худолар қаҳридан ғолиб Прометей тимсолида одамларни зулматдан қутқариш нияти билан у ўт ўғирлаб келган, мана шунинг учун у Спартак, Широқ, Муқанна шуурида эрк ва жасоратнинг ўчмас алангасини ёққан. Шарқнинг барча пешқадам шоирларига хос шундай умумий хусусият бор. Улар даража ва кўзлаган мақсадларидан қатъий назар, ўз лирик қаҳрамонлари халққа эътиқод ҳимоячилари сифатида ибрат кўрсатишларини истаганлар. Бу гап Адиб Собирга ҳам тегишли. У шеърларидан бирида «Боғни тарк этдилар азиз дўстлар, Қарғалар бунда боғбон бўлди», дейди. Бу билан шоир даврон ёвузлари яхшилар

устидан тантана қилганлигини айтмоқчи. Унинг лирик қаҳрамони «Фалак қасди, жаҳон жабри жафоси» ва «золимлар зулми» «ниҳоят ҳаддан» ошганлигидан кўп нолийди. Аммо характерли томони шундаки, адолатсизлик ва хорлик, жаҳолат ва таҳқирлар олдида Адиб Собир лирик қаҳрамонининг эътиқоди букилмайди. У келажакка ишонч билан қарайди. Ўзича «Бир замон бўлгайки келгай навбаҳор, Ғам чекувчиларга келгай ғамгусор», деб умид билдиради. Ва одамларни «қайсар фалакка бўйсунмас»ликка, турмуш, жамият ҳодисотларига ҳушёр назар билан баҳо беришга чақиради. Бу жиҳатлардан шоирнинг қитъа жанридаги шеърлари янада қимматли.

Умидим йўқ замонда яхшиликдан,
Ҳамиша яхшилик лекин умидим.
Разиллардан бўшалса, яхши олам,
Сахийлардан бўшабдир энди билдим.

Шахс ва муҳит муносабатидаги зиддиятлар, эзгулик кушандаларининг чиркин қилмишлари, илм ва ҳунар эгаларининг ҳасби ҳоллари ва бошқа ахлоқий, ижтимоий, фалсафий масалалар шоир қитъаларида зўр мантиқий куч билан дарж этилган. Улардан баъзилари ҳанузгача ғоявий ва эстетик аҳамиятини сира йўқотмай сақлаб келаётганлигига қуйидаги қитъа мисол бўла олади:

Қадим душманларингдан янги-янги дўстлар қилмоқ,
Гаров қўймоқ бўлур ақлингни дев илгига, эй инсон.
Тирилтирмоқ ўликни мумкин-у, аммо эмас мумкин,
Қадимий душманингдан янги бир дўст айламоқ ҳеч он.

Бадий ижодда шаклнинг ўзигина ҳеч нарсани белгиламайди. Шакл фақат восита. Шарқ адабиётида Умар Ҳайёмгача ҳам рубоий шаклида ёзган шоирлар бўлган. Кейинги даврларда ҳам унга тақлид қилган ижодкорлар оз эмас эди. Бироқ рубоий ёзишда эътиборли натижалар-

га эришган шоирлар ўзбек адабиётидагина эмас, форс-тожик шеъриятида ҳам бармоқ билан санарли. Шу нуқтаи назардан олганда, Адиб Собир рубоини жанрининг талаб ва имкониятларини англаб иш юритади. Шунинг учун унинг аксар тўртликлари катта фикрий умумлашмалар миқёсига эга. Бир рубоийсида у ёзади:

Ғамзангдан бало ўқлари топди пайкон,
Номингдан жафо номаси олди унвон.
Жафони сендан сабоқ олибдир фалак,
Хиноли қўлнинг вафоси бўлмас ҳеч он.

Бу ерда асосий мақсад нима? Жафокор ёр бевафолигини писанда қилишми, ёки фалак устидан ҳукм чиқаришми? Бундоқ қараганда, уларнинг иккаласи ҳам асосий. Аммо шоир учун маъшуқа ҳақидаги гап баҳона. У шу баҳонада ғаддор фалакка муносабат билдирмоқчи, у фалакнинг сабоқлари— зулм, жафо, унинг қўллари қонга ботган, ундан вафо кутиб бўлмайдди демоқчи. Ва бу айни пайтда замон, ижтимоий муҳитга берилган бадийий характеристика ҳамдир. Шоир бошқа рубоийсида замонасининг ички қиёфасини мана бундай ифодаларда кўрсатган:

Бу замонда ақлдан фойда йўқ ҳаргиз,
Ғар нодон бўлмасанг умринг самарсиз.
Ақлдан озодлик бергин бизга, ёр,
Зорайин замонга маъқул бўлсак биз.

Ақлга чоҳ қазган, донога — дор, нодонга — ёр замон устидан ўқилган айбнома бу. Бундай шеърлар ҳамиша тирик, ҳамиша фаол ҳаракатда. Худди шундай фикрларни шоирнинг май, таълимий-ахлоқий мавзулардаги рубоийлари хусусида ҳам айтиш мумкин.

Адиб Собир Умар Хайёмга замондош. Илмда улар Нишопурда учрашиб, мулоқотда бўлиб туришган деган гаплар ҳам бор. Одатда бир давр ва бир адабий муҳит-

да яшаб ижод этган санъаткорнинг иккинчи ижодкорга ғоявий-бадний таъсир кўрсатиши ижод тажрибасида юз берадиган сийрак ҳодиса. Лекин катта талантлар бу ишга қодир. Бунини Хайём ва Адиб Собир рубоийлари муносабатида ҳам пайқаса бўлади. Унинг айрим тўртликларида Умар Хайём рубоийлари билан ғоявий ва тасвирий яқинлик, умумий бир ўхшашлик сезилиб туради.

Майга боққанда бўлур кўзлар равшан,
То май ичмасанг, ҳаргиз бўлмассан хурсанд.
Десаг ақлу ҳушни олур дилдан май,
Майли кетур, келган келмайди қайтадан.

Шақ-шубҳасиз, бундай шеърлар беихтиёр Умар Хайём тўртликларини эслатади. Балки бу таъсирдан кўра прогрессив маслакдошлик самараси бўлиши ҳам эҳтимол.

Ватан туйғуси — қисмат туйғуси. Ватан — қайси бир ижодкор учун қувонч ва фараҳ. Ким учундир ҳижрон ва қайғу. Ватан — қайси бир санъаткор учун бор, мавжуд хилқат. Бошқа бири учун жудолик рамзи, гўё бой берилган умр бўлган. Юқорида эслатилганидек, Адиб Собир ўспирилик чоғларидаёқ туғишган диёрдан йироқлаб кетган эди. Бироқ у Ҳиротдами, Нишопурдами, Марв ёки Хоразмдами — қаерда бўлмасин, қалби жонажон юртида қолганлигини ҳис қилар, азобланар, ҳар куни, ҳар соат узоқдаги Ватанини эслаб, хаёлан унга қайтиб, руҳи қонли изтиробларга тўлар эди.

Қон тўлган дилда сени ёд этсам ҳар кун,
Ҳар бир киприкимдан оқарди минг Жайҳун,—

деб ёзган эди у рубоийларидан бирида. Бу — она юртни қўмсаш дарди. Бу — ҳижрон сарҳадларида ватанни соғинган оғриқли дил иқрори. Адиб Собирнинг Ватан мавзудидаги рубоийларида айрилиқ, ҳижрон ва ғариблик туйғулари тасвири асосий планда туради. Лекин шунга қара-

масдан, уларда қандайдир чегарасиз ғоявий куч яширинганга ўхшайди. Шу куч туфайли ўқувчи нигоҳида шоир кўнглида ётган Ватан намоён бўлади. Юрт меҳри, қандай шарҳ этиб бўлмас меҳр эканлиги янада чуқурроқ англашилади. Шу куч туфайли диёрдан ажралиш сўнгсиз уқубатларга олиб бориши муқаррарлигига ишонч ҳосил бўлади.

Кўзимнинг ёшига ғарқ бўлди бу таним,
Оғзимдаги тил кўйди юрак ўтидан жим.
Ватаннинг ҳажрида, ғариблик даврида
Мендек ўзига душман бўлмасин ҳеч ким.

Шоир диёр ҳақидаги бошқа рубойларида ҳам юрак ўти билан куйган мана шундай тилда гапиради. Айни замонда кўз ёш тўкади. Айни шу тариқа ўз пушаймонликларини айтиб Ватанни улуғлайди.

Адиб Собирнинг шеърларидан бирида эстетик маънодаги шундай гап бор: «Равон назм равон сувдан ҳам тотли ва ҳаётбахш. Руҳи равондан сайқал топган шеър гина гўзал бўлади». У мазкур ақидасига содиқ шоир. У шеърда инсон руҳининг бениҳоя рангин ва зиддиятли манзараларини чизади. Шоир назм равонлигини биринчи даражали нарса деганда, мазмун, мазмунга мос ва мувофиқ шакл, оҳанг равонлигини назарда тутади. Адиб Собирда ташқи ялтироқликка мафтун бўлиш йўқ. Уни сўзда ҳам, мазмун ва образда ҳам моҳият қизиқтиради. У шунга қараб тасвир усулларини белгилайди. Адиб Собир шеърларида классик поэтикадаги бадиий санъатлардан жуда кўпчилиги моҳирлик билан тадбиқ этилган.

Фараз қилдим, сенда юз Парвез давлати,
Отхонамда юз-юз отлар савлати.
Ҳовлиқма, агарчи давлатинг бепоён,
Замона гардишининг чексиз кулфати.

Давлатга суяниб кибру ҳавога берилиш — кўзи очиқ кўрлик. Яъни қалб сўқирлиги. Шеърда бундай кимсалар айбланаётгани йўқ. Шоир уларга таъна-дошном гаплар ҳам айтмоқчи эмас. Фақат ҳаёт ўткинчи ҳақиқатлардан устун: боймисан, султонмисан давлатингга учиб ҳовлиқма. Замон гардиши тожидаги бир дона гавҳари «мулк хирожига» тенг келадиган Хисрав Парвезни нима қилди-ю, сен ғофил нима бўлардинг, демоқчи. Бу — ибрат. Бу — шеърнинг ҳикматга айланиши. Бунга эса шоир талмиҳ санъати воситасида эришган.

Адиб Собир «Агар шеърда Дақиқию Фаррухий бўлмасам ҳам», ўз шеърий қарвонига эга шоирман, деган эди. Аслида ўша шеърий қарвон уни Шарқнинг буюк санъаткорлари даврасига олиб чиққанди.

Сал кам минг йил фақат инсоният учун эмас, тарих учун ҳам олис муддат. Тўққиз аср мобайнида бу кўҳна дунё қанчадан-қанча ўзгаришларни бошидан кечирди. Башарият ҳаётида не-не қирғин-қабохатлар, кескин бурилиш ва юксалишлар бўлиб ўтди. Қанчадан-қанча шоҳу хоқонларнинг тож-тахтлари қулаб, пайҳон бўлди. Лекин ўлмас Сўз яратиб қолдирган барча шоир ва ёзувчилар сингари Адиб Собир Термизийнинг ҳам шеърий қарвони бизгача етиб келди. У ҳаракатда. Бу қарвон ҳали яна ва яна фаол йўл босади. Одамлар юрагига эзгу ва нузли Сўзнинг янгроқ, сеҳрли садолари билан таъсир кўрсатишда давом этаверади.

«ҚУЛОҚ СОЛСАНГ АТОИЙ СЎЗЛАРИГА...»

Алишер Навоийгача бўлган ўзбек шеъриятининг тараққиёт йўналишлари бир неча сўз санъаткорларининг номлари билан боғлиқ. Мавлоно Атоий ана ўша шоирлардан бири. Атоий ўзбек ғазалчилигининг ҳақиқий устодларидан. У ўзининг шоирлик истеъдодини ғазал жанри тақомилига бағишлади.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида Атоийни «ўз замонида шеъри атрок орасида кўп шухрат» топган машҳур шоир деб баҳолайди. Ҳақиқатда ҳам Атоий шеъриятига хос етакчи ғазилатлар — лиризм, тил соддалиги, оҳангдорлик, туб моҳиятда эса меҳнаткаш омма завқи ва эстетик идроки билан яқинлик унинг халқ ўртасида кенг эътиборга эришишига йўл очган. Атоий шеъриятини илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш юзасидан бир қатор ишлар амалга оширилган бўлиб, уларнинг ҳаммасида ҳам шоирнинг ғазалиёти, ғазалчиликдаги маҳорати ҳаққоний равишда юксак баҳоланади.

Барча шоирларда бўлгани сингари, Атоий ҳам шеърий тафаккурининг тикланиш босқичларида халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиётдаги мавжуд адабий анъаналарга қаттиқ суянган. Шоирнинг кўп ғазаллари унинг ўзбек халқ оғзаки ижоди дурдоналарига сўнмас меҳр, кучли иштиёқ пайдо қилганлиги ва уларга ижодий ёндошганлигидан далолат беради. У ғазалларида халқ қўшиқларига уйғун оҳанглар яратади. Услуб раволигига интилади. Хусусан, табиат ва инсон, инсон ва табиат муносабатларини бадиий талқин қилишда Атоий халқ лирикаси ютуқларидан ғоявий озиқ олган.

Атоий форс-тожик шеърятининг Ҳофиз, Камол Хў-
жандий каби машҳур ғазалнавислари тажрибаларидан
ҳам пухта хабардор бўлган. Атоий ижодида ўзбек шоир-
лари орасида Лутфий лирикасининг таъсири сезилади.
Унинг девонида Лутфий шеърларига эргашиб, ўхшат-
малар битиш йўлида яратилган ғазаллар бор. Масалан,
Атоийнинг:

Қон бўлди кўнгул фироқи бирла,
Куйди жоним иштиёқи бирла,

байти билан бошланадиган ғазалини олайлик. Бу ғазал
Лутфийнинг «Қон бўлди кўнгул фироқингиздин, Жон
куйди ҳам иштиёқингиздин» матлаъли шеъри таъсирида
яратилган. Бундоқ қараганда, бу факт кишида бошқача
таассурот туғдириши мумкин. Чунки байтлар мазмунан
бир-бирига жуда ўхшаш. Лекин оригинал санъаткор
қандай бўлмасин ўхшашлик чегараларини ёриб ўтади.
Атоий ҳам шундай қила олган. Шоир ғазалнинг кейинги
байтларида фироқ дарди билан ўртанган ошиқнинг дил
изтиробларини ғоявий-бадний анъанани ривожлантирган
шаклида ифодалаб берган.

Атоий анъанавийлик қонуниятлари ҳокимлик қилган
адабиётнинг вакили сифатида юзлаб шоирларни илҳом-
лантирган бир мавзуга — муҳаббат мавзусига мурожаат
этди. Шоир реал дунё гўзалликлари орасида ишқни гў-
залликнинг бош манбаи деб қаради. Шунинг учун ўзи-
нинг талانت қудратини биринчи навбатда севги ҳис-туй-
ғуларини тасвир этиш, ёрнинг ҳусн-жамоли, характер-
хусусиятларини мадҳ этишга қаратди. Атоий ғазалиётида
ошиқона кайфиятлар, ошиқ қалбининг бениҳоя рангин
изтироблари изчиллик билан ёритилган. Атоийнинг ли-
рик қаҳрамони дунёдаги энг қудратли маънавий куч деб
муҳаббатни билади. Муҳаббатнинг илоҳий қудратига
таяниб яшайди. Шу ишонч уни инсон сифатида тенгсиз
юксакларга — ҳаёт, давр, олам ва одам моҳиятининг туб

илдизларини белгилайдиган гоёвий кенгликларга олиб чиқади.

Атоий девонида соф фалсафий, ижтимоий, дидактик мазмунли алоҳида ғазаллар йўқ. Лекин шунга қарамасдан, шоир поэзиясида фаол фалсафий руҳ, ижтимоий, дидактик пафос ўткинчи характерга эга эмас. У севги темасида ёзганда ҳеч вақт мавзунинг фалсафий заминидан ажралган, охир-оқибатда севги фалсафасининг маълум бир қирраларини очиш ёки таъкидлашга хизмат қилмайдиган фикру туйғуларни ғазалларига асос қилиб олмайди. Атоий лирикасида ижтимоий, дидактик маънолар ҳам фақат ишқ темаси фонида дарж этилгандир.

Ошиқ ва маъшуқа — Атоий шеърятини ҳаракатга солган, гоёвий оҳангларини муттасил янгилаб, бойитиб борган марказий қаҳрамонлар. Атоий дунёга ошиқ нуқтан назари билан боқади. Ҳаёт ва турмуш воқеа-ҳодисаларини севиб севилмаган қалбнинг аламли тўлғанишлари, истак ва армонлари орқали қабул қилади. Шоир ёр васлини «умрим гулидур» дейди ва ўзини шу гул шавқида нола чеккан андалиб ўрнида кўради: «Қилай нола, боқиб гулдек юзунга, Чу булбулларга афғон вақти ўлди». Атоий ишқ тўғрисида шундай йўналишларда фикр юритади. Булар: муҳаббатнинг инсон тақдиридаги қудратини улуғлаш; борлиқ дунё гўзалликларини ишқий туйғуларга қиёсан идрок этиш ва баҳолаш; умид, ишонч ва садоқат сурури, ҳижрон, вафосизлик оғриқларининг инсон қалби ва руҳига етказган жароҳатларидан нолиш, уларни бадий шакллаш; ўрни-ўрни билан май ва май-хўрликни мақташ. Аммо Атоий ғазалиётида биринчи пландаги гап — бу, маъшуқа характери, унинг ҳусну жамоли, фазилатлари хусусидаги гапдир.

Жамолнинг васфини қилдим чаманда,
Қизарди гул уётини авжуманда..

Чу жонимдин азиз жонона сенсап,
Керакмас жон манга сенсиз бадапта.

Бу сўзлар жуда теран инсоний ҳароратдан, покиза самимиятдан туғилган. Улар ишқнинг посбони — эътиқод деган олижаноб бир мантиқни ўзида аке эттиради. Атоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ ҳар қандай «боғи жаннат мевасидан» ёр жамолини афзал ҳисоблайди. Унингча, ёр дийдорини соғинмаслик «Ақли йўқ ҳайвон»лик. «Нодон халойиқ» зоҳиду носихларга ўхшаб қандайдир ҳавойи хаёлларга ишониб яшамайди, у балки уларни инкор этади:

Қилмағай сажда Атоий катбанинг меҳробина,
Бўлмағунча кўнглуда ул қоши кўзнинг нияти.

Бу энди чинакам ҳаётий фалсафа. «Охир дам агар: «Арзе қил имон!» десалар, мен, «Имоним ўшал моҳ!» дегумдур, дағи ўлгум». Атоий тасвиридаги ошиқнинг ишқий эътиқоди мана шу даражада юксак. Шоир буни ғазалларида «то абад» ўзгармас «азалғи эътиқод»га айлантиради ва шу йўл билан одамларни муҳаббатга, дунёнинг реал гўзалликларини эъзозлаб яшашга даъват қилади. Шоирнинг деярли ҳар бир ғазали у ё бу шаклда мана шу даъват, ҳаётга, нафосат ва муҳаббатга ташналик руҳи билан суғорилгандир. Мана у бир ғазалида нима дейди:

Кел, эй дилбар, бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди.

Зотан, бу вақт, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, «ҳазорон навъ алҳон вақти», минг оҳангда хониш қилиш фурсати. Демак, Атоий шеърияти табиатдан, табиатнинг инсон ички оламига таъсир этишга қодир гўзалликларидан узилиб қолмаган шеърят. Бу эса унинг

доимо ғоявий қимматини сақлаб қоладиган энг файзли томонларидан яна бири ҳисобланади. Атоий лирикасида бу даъвони далиллайдиган мисоллар кўп. Бизнингча, бу ҳақда аниқ тасаввур пайдо қилиш учун қуйидаги сатрларнинг ўзи ҳам етарли бўлиши мумкин. Шоир ёзади:

Соқиб, келтур майи гулгунки, хуш дамдур букун,
Олами фархундан наврўзи оламдур букун...
Ер юзинда гулшану боғи баҳору боғча,
Гунбази ҳазро менгизлик сабзу хуррамдур букун...
Эй Атоий, бўлма гофил, бир нафас ҳамдам тила,
Ўмрни ҳамдам кечурмаклик баса камдур букун.

Шарқнинг аллома шоирларидан бири инсон улуғлигини тан олмаслик — бу малъунлик дейди. Инсонни улуғлаш, ундаги юксак ва олийжаноб сифатларнинг қадрини билиш, уларга эътиқод боғлаш билан белгиланади. Дунё шоирлари асрлар давомида меҳр ва эъзоз билан қайта-қайта тасвир этиб келаётган инсоний бир туйғу бор. Бу — дўстлик туйғуси. Атоий ҳам дўстлик куйчиси. У бу ҳисни шеърда самимият билан тасвир этади. Мана шоир ғазалларидан бирида бу ҳақда нима деб ёзган:

Сенсиз бу жаҳон айши, аламдур манго, э дўст,
Шодлиғи ҳам меҳнату гамдур манго, э дўст.
Лутфу карамингни сен агар мендан аёсанг,
Жавру ситаминг лутфу карамдур манга, э дўст...
Кўнглум юзини жавр ила чун сендин ўрман,
Охир нега жавру ситамдур манго, э дўст...

Давр ва ҳаёт — ижодкор талант қудратини таъминлайдиган бош омил. Шунинг учун истеъдодли шоир ёки ёзувчи, у қайси замон ва қандай характердаги адабий оқимнинг вакили бўлишидан қатъий назар, биринчи навбатда, реал ҳаёт талаблари билан ҳисоблашади, халқ ҳаётининг ижтимоий, ахлоқий ва маънавий масалалари

устида мушоҳада юритиб қалам тебратади. Бу гап Атоийга ҳам тегишли. Атоий — феодал тузумнинг фарзанди. У ўз тузумининг ижтимоий ва сиёсий иллатлари қуршовида яшади. Атоий — дин, жамият ва халқ ҳаётида ҳоким идеология бўлган муҳитнинг вакили. У сиёсат олға сурган қолоқ ақидаларнинг ашаддий ҳимоячилари қилмишларини кўриб, билиб ижод этди. Шундай бўлса-да, Атоий поэзияси учун исён, курашчанлик руҳи унча характерли эмас. У ўзига замондош кўпгина шоирлар сингари давр адолатсизликларига қарши исёнкорликни — инкор этиш деб англайди. Аммо шоирнинг инкори вақти-вақти билан маънавий тубанлик, таркидунёчилик бидъатларига қарши қаратилган чинакам ғоявий курашга айланади.

Зоҳидо, ҳуру қусур кавсару тўби санго,
Бизга дилбар васлидур дунёву уқбодин мурод.

Атоий лирикаси — характерлар, дунёқарашлар, маслаклар курашини акс эттирган шеърят. Бу жиҳатдан, айниқса, ошиқ ва рақиб ўртасидаги кескин ихтилофлар талқини диққатга моликдир. Рақиб — пасткашлик, ёвузлик, сотқинлик, ичиқоралик тимсоли. Ошиқ — чароғон кун, рақиб — зулумот тун. Атоий ғазалларида мана шу маънавий ёруғлик ва қоронғилик орасидаги зиддиятлар, тортишувлар ифодасини беради. Ва бунинг билан даврининг тубан ҳодисаларига, жамият ва турмушнинг қули, югурдаги бўлиб қолган жирканч табиатли кишиларга ҳам салбий муносабатини билдиради. Шоирнинг «Ё ишқ балоси манга, ё жаври замона, Ё ёр жафоси манга, ё ғусайи ағёр», деб зорланиши — бу шунчаки гап бўлмаган, албатта. Атоий «Шоҳи вилоят олина ҳамду санову манқабат»дан устун турган шоир. У орифлик билан «аҳли дил остонасин» тождорлар қасридан минг қарра ортиқ кўради. Атоийнинг орифлиги яна шунда кўринадики, у ўз давридаги зулм ва ҳақсизликларга бефарқ қарай

олмаган. Улар хусусида атрофлича фикр юритган. «Ўи мулк боқи бўлур шоҳ адлу доди била», дейди шоир ғазалларидан бирида. Бироқ айни пайтда у «Додни кимдан тиларсен, подшо раҳм айламас!» деган қарорни ҳам билдиради. Бу нукталар Атоий шеърятининг ижтимоий бўёқларини қабартириб кўрсата олади.

* * *

Атоий — маҳоратли санъаткор. Унинг ғазалчиликдаги юксак иқтидори, бадий салоҳияти ўзбек шеърятда содир бўлган мустасно ҳодисалардан. Бадий маҳорат тушунчаси — қамрови кенг, миқёсли тушунча. Шунинг учун Атоийнинг шеърӣ маҳорати ҳақида гапирганда, биз масаланинг айрим муҳим қирралари хусусида тўхталмоқчимиз.

Атоий ўзига қарата дейди: «Назм баҳрина чўм, қаърина ет!» Бу жуда катта эстетик талаб. Шоир ушбу сўзлари билан ҳақиқӣ шеърӣят табиати учун шарт ва зарур ҳисобланган теранликни, маъно чуқурлигини ёқлайди. Унинг назарида фикрий теранликдан маҳрум шеърлар бамисоли дарё юзидаги «хасу хошок». Хоҳ сўзда, хоҳ фикру туйғуда бўлсин поэзияни ҳаёт юзасидаги «хасу хошок»лардан тоза сақлаш — шеърӣ маҳоратнинг ибтидоси. Буни сўзга нисбатан жавобгарлик ҳисси, ижодий бурч масъулияти деб ҳам аташ мумкин. Шоир:

Қулоқ солсанг Атоий сўзларига,
Нисор эткай санга юз дурри манзум.—

деганда мутлақо ҳақ! У назм баҳридан сўз дурларини топишда масъулият туфайли ўз зиммасидаги вазифани маҳорат билан бажарган санъаткор эди. Бизнингча, масаланинг бу жиҳати шоир бадий маҳоратининг туб илдизларига бориб тақалади.

Минг йиллар мобайнида ижод тажрибаси бир ҳақиқатни тасдиқлаб келади: ёзувчи ё шоир тасвирамоччи бўлган мазмун характериға биноан шакл танлаши керак. Шакл ва мазмун мутаносиблиги эса жанр хусусиятларига тобе. Поэтик жанр қонда ва талабларига қатъий риоя қилиш бадий маҳорат учун нечоғли муҳим эканлиги Атоий ғазалларида ҳам яққол кўзга ташланади. Атоий шакл ва мазмунда ҳам, сўз билан инсоний гўзал ҳис-туйғуларға сурат беришда ҳам, хилма-хил бадий санъатларни маҳорат билан қўллашда ҳам ғазал жанри қонун-қондалари асосида иш олиб боради.

Классик поэтикада ирсол масал деган санъат бор. Ирсол масал— шеърда халқ мақол ва ҳикматли ибораларини қўллаш, поэтик гоя хизматига жалб қилиш демакдир. Бу санъат шоир асарларига алоҳида руҳ бағишлайди, уларнинг халқчиллигини оширади. Мана шунинг учун ҳам Атоий ғазалларида бу санъатдан кенг фойдаланади.

Юз сори бўлди равон икки кўзумдин жўйбор,
Сарви дилжўюм не бўлди бир буён қилсанг гузор.
**Сен ўшал султони ҳуснесен, ки бўстовлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон, ёл ёпор.**
Бўлди бағрим сув гамингдин, яхшилик қил, сол суга,
Охир эй гул, хирманин, албатта, ҳар эккан, ўрор.
Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи, бале
Бу масалдурким, «киши бол тутса, бормоғин ёлор».
Давлатингдин кўкка етти барча қулларининг боши,
Ушбу не толийдур, ойим, бизға етсанг тонг отор?
Оғзингизин ҳар веча сўрдум, тиладим, топмадим,
Гўйё бу сўз галаттурким, «тилаганлар топор».
Зулфунгиздин гар Атоий бошқа кўрса не ажаб,
Ким, кўрармен «бир синюгонни яна икки синор».

Кўринадики, мазкур ғазалнинг деярли ҳар бир байтида шоир халқ мақол ва таъбирларига мурожаат этиб, шеър-

нинг ғоявий-бадий таъсирчанлигини оширишга муваффақ бўлган.

Севса агар Атоий рақибин ажаб эмас,
«Ким эгасин оғизлар, итга сўнгак солур».

Шоир бу байтнинг кейинги мисрасида халқимиз ўртасида ҳозир «Эгасини сийлаган итига сўнгак ташлар» шаклида қўлланилган мақолни ишлатган. Атоий шеърлари таркибига киритилган мақол ва маталлар кўпинча ўткир муносабат қуроли бўлиб ҳам хизмат қилади. Юқоридаги байтда шоир рақибнинг феъл-атвори, чиркин иш ва ҳаракатлари ҳақида ҳеч нарса демайди. Ҳатто унда «Севса агар Атоий рақибин ажаб эрмас», деган ажабланишлик бир гап ҳам айтилади. Лекин охириги мисрада берилган мақол орқали, биринчидан, ҳеч қутилмаганида рақибнинг маънавий қиёфаси фош этилади. Иккинчидан, унга нисбатан ошиқнинг аниқ муносабати кўрсатилади. Бунга ўхшаш фактлар шоир ижодида оз эмас.

Рақибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Бале, ўт куйдурур ҳар хушку тарни.

Рақибу зоҳид — ошиқнинг мураса қилиб бўлмас ғанимлари. Ҳаётда маънавий устун куч доимо ғолиб. Маънавий забунлик эса ҳалокатга маҳкум. Атоий шеърхон эътиборини яна бир бор мана шу ҳақиқатга тортмоқчи. «Ўт тушса ҳўлу қуруқ баробар ёнар» деган мақол асл маънода ўт-олов даҳшатини таъкидлайди. Атоий вазн талаби билан мақол шаклини ўзгартириб, мазмунни ўз ғоявий ниятига мувофиқлаштирган. Ва айни пайтда у шу мақол заминида манфий ҳамда мусбат қутбларга мансуб образ яратган. Булар: «ўт» — ошиқ, «хушку тар», яъни ҳўлу қуруқ — рақиб ва зоҳид. Демак, олов олдида хору хас, ҳўлу қуруқ қанчалик қимматсиз нарса бўлса,

ошиқ учун ҳам рақибу зоҳид деганлари шунчалик пуч. Мана, байтдан келиб чиқадиган умумий хулоса, Атоийнинг ирсоли масал санъатидан фойдаланишдаги маҳорати!

Атоий шеърлятида ҳар қандай бадий санъат — бу восита. Унинг ғазалларида ҳеч вақт восита мақсаддан устунлик қила олгани йўқ. Шоир шеърларида ташбиҳ, тазод, таносуб, талмеҳ, игроқ ва яна қатор поэтик санъатларни қўллаган. Бироқ бу хилма-хил санъатлардан кўзланган натижа битта: гўзал ғояларни жозибали усулларда шакллантириш. Шунинг учун Атоий ғазалларида ишлатилган поэтик тасвир усуллари, асос эътибори билан мазмуннинг эмоционал қувватини кучайтириш, инсон субъектив ҳаётининг характерли манзараларини очишга хизмат эттирилгандир. Масалан, талмеҳ санъатини олайлик. Маълумки, талмеҳ юзаки олганда аниқ бир сабаб билан тарихий воқеа, ривоят, қисса ва машҳур қаҳрамонларни тилга олиш, эслатиб ўтишдан бошқа нарса эмас. Аммо Атоий образ ҳолатини характерлаш, фикрнинг мантиқий ривожини таъминлаш ва уни далил мезонига айлантиришда бу санъатдан бағоят моҳирлик билан фойдаланган.

Сенга менсиз не ғам жоно, ки мантек ошиқнинг юз минг,
Вале Узродин айрилмоқ балойи жони Вомиқтур.

Шоир Вомиқ ва Узро ўртасидаги машҳур севги қиссасига ишорат этиш билан ошиқнинг ёрига садоқати ўзгармас эканлигини улуғламоқда. Вомиқ ва Узро, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайхо — булар Шарқдаги машҳур севги қаҳрамонлари. Классик шоирлар ўз лирик қаҳрамонларининг ички кечинмалари ва руҳий ҳолатларини муболағали усулда тасвирлаш учун талмеҳда ушбу образлар характер-хусусиятлари билан алоқадор маъно ва деталлардан кўп истеъфода қилган-

лар. Бу тамойил Атоий лирикаси учун ҳам хос. Аммо Атоийнинг оригинал талмеҳларга интилиши диққатни ортиқроқ жалб этади.

Сен бути Чин ишқида ҳолимни ғайб этган киши,
«Мантиқут-тайр» ичра кўрсун Шайх Санъон қиссасин.

Бу ерда шоир машҳур форс-тожик шоири Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» достонидаги Шайх Санъон қиссасини эслатиш билан лирик қаҳрамон ишқий ҳолининг гўё шарҳини берган. Ёки у «Кўнгул» радифли ғазалида Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сига ишорат қилган.

Атоий ғазалларида севиб ишлатилган бадий санъатлардан яна бири ташбиҳдир. Тўғри, шоир лирикасида реал ҳаёт воқеа-ҳодисалари билан боғланмайдиган, шеърдан-шеърга бир хилда такрорланиб келувчи якраиғ мафҳумлардан тўқилган ташбиҳлар ҳам анчагина. Бироқ Атоий ташбиҳларнинг асл моҳиятини унинг реалистик характердаги ташбиҳлари кўрсатади.

Лаъли серобингиз узра бу зумуррад сабзалар,
Тўттий гўё қувубтур қанду шаккар устина...
Ҳусн ганжидур юзунг, гесуларинг соқлар они,
Ваҳ не афеунлаб бораё у икки аждар устина.

Шоир маъшуқанинг портрет белгиларини таърифлашда кўркем ташбиҳлар топган. Бунда ташбиҳ учун танланган сўзлар ҳам ҳаётий манзарани жонлантиради, ҳам афсонавий фикрни эса солади.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида туркий тилда бетимсол сўз ва гўзал маънолар кўп, лекин уларнинг «хуш оянда тартиб, рабоянда (жозибали) таркиб»га солишнинг душворлигини гапирди. Атоий ва унга замондош шоирларнинг халқимиз тарихи олдидаги буюк хизматларидан бири шундаки, улар Навоийгача шеъриятда миллий тил байроғини юксалтириш йўнали-

шини актив равишда тараққий эттирдилар. Атоий ғазалларининг тили ўзбек тилининг жозиба кучи, ифода сеҳри ва чексиз оҳанглари заминида тараққий этган. Шоир гўзал туйғулар ифодасини беришда кўпчиликка яхши маълум, тушунарли сўз, ибораларини қўллаб, тил соддалигига эришади. Мураккаб тасвирлардан чекинади. Шунинг учун бўлса керак, Навоий уни «туркона»роқ ёзади, дейди.

Атоий ўзбек классик поэзиясининг асосий сиймоларидан бири. Унинг шеърлари дунёвий лириканинг ўзига хос намуналари. Атоий ҳаётни тор, бир ёқлама англаш, одам ва олам масалаларини суст эътиқодлар доирасида ҳал этишдан чекиниб, миқёси кенг муҳаббатни куйлади, табиат завқи ва эзгулик шукуҳини мадҳ этди. Бў эса инсон маънавий манфаатлари учун ҳам, адабиёт тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам юксак ижодий ҳодиса эди.

ШЕЪР — ОҒРИҚЛИ ОҶАНГ

Менинг тангрим гўзалликдур, севгидур.

Хусайн Жовид

Алишер Навоий ғазалларидан бирида, «Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур, Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдур», дейди. Ҳеч шубҳасиз, улуғ шоирнинг ғами қалбида етарли бўлган, ҳаттоки аламлари беҳад даражада ортиқ тўлқинланган. Унда, Навоий шоирона лутф сўзларини битганми? Йўқ, заррача ҳам лутф қилинмаган. Навоий ўз эътирофларида самимий ва жуда ростдир. Вақт ўтиб, дунёнинг пасту баланд, оқу қоралари теран очилиб, умр югурган сайин Навоийга дардларининг вазни енгил, алам ва армонлари бари бир кам, озлик қилаётгандай туюлаверган бўлиши аниқ. Чунки, буюк юракларининг ҳаракат зарби, фикрлаш ва нафас тарзи кўпинча қониқмасликдан иборатдир. Уларни ўз шахсиятлари тақомили мамнун эта олмаганидек, одам қисмати ва номукамал дунёга муносабатлари ҳам норозилик ҳиссиётига бой бўлади.

Қониқиш, хоҳлаисизми, йўқми, бу — маълум вазиятлардаги тўхташ. Шунчаки ҳаракатсизлик эмас, албатта. Руҳий меҳнатдан, фикр заҳматларидан ўзини олиб қочиш ёки бундай ишларга мутлақо яроқсизлик демакдир. Оламдаги ёмонлик, жаҳолат, мешчанлик ва лақмалликларнинг катта қисми у ёки бу йўл билан ақидапарастликнинг ибтидоси — қониқиш, мамнуниятбозликка келиб тақалади. Ибн Сино бир рубоийсида ёзган:

Ўзини доно билган бу уч-тўрт надон,
Эйшақ табиатин қилур намоён...

Аллома назарида ўша подонларни ҳайвонга айлан-
тирган нарса, аввало, нима? Ўз фожиаларини англай
билмаганликлари, яъни «эшак табиат»ларидан қониқиш-
дир. Қанчадан-қанча бўм-бўш вужудлар бор жаҳонда.
Қониқмаслик ҳиссиётлари ички бўшлиқни, сал бўлса-да,
йўқотишини у шўрликлар хаёлга ҳам келтириша олмай-
ди. Агар шундай кимсалар дард сўзини эшитиб қолишса
борми? Лаҳзада афтлари бужмайиб, ўзларини қўярга
жой тополмай қоладилар. Бундайлар сафидан сохта қу-
вонч, ёлгон орзу ва ҳар турли диёнатсизликнинг нуфуз-
ли тарафдорлари ҳам етишиб чиқадик, улар инсонни
тинимсиз покланиши мумкин бўлган бир заминдан —
дард чекишдан маҳрум этмоқ истайдилар. Улар тушун-
часида дард — шодлик душмани, бахтиёр умрнинг заво-
ли. Нега Машрабга ўхшаш руҳ даҳолари, гуманист шо-
ирлар «Ҳар кишини дарди гар бўлса они қурбониман»,
мазмундаги фикрларни ёзиб қолдиришган? Оломон ва-
кили учун бунақа саволларнинг қизиғи йўқ. У инсонда-
ги ожизлик, шикасталик, майда қайғуларни дардга йў-
йиб юрадиганларга эргашишни билади, холос.

Юзаки хушбахтлик, илдизсиз қувонч, сохта интилиш-
ларга кўникиш, буларга бефарқ қараш ижтимоий ҳаёт,
одамлар ахлоқи учунгинамас, шеъриятга ҳам қони-
қишдир. Чунки улар шеърий оҳанглар бағридан оғриқ,
изтироб, шодлик теранлиги, энг хавфлиси, ҳаётий дард-
ни ҳайдаб чиқара бошлайдилар. Бизнинг классик санъ-
аткорларимиздан бирортаси ҳам бу масалада лоқайдлик,
келишувчанликка бормаганлар.

Неча ҳашматли султон бўлса бўлсун,
Айтмон мол учун мадҳу сано мен,—

дейди «Муҳаббатнома» муаллифи. Хоразмийнинг бу сўз-
ларини халқимиз етиштирган яна бошқа ўнлаб етук
истеъодларнинг ҳам виждон ва эътиқод шиорлари каби.

қабул қилинса асло хато бўлмайди. Машраб шу тоифадаги шоирларимизнинг энг мурасасиз ва исёнкорларидандир.

Қақнуга ўхшаб ёндим тириклай.

Буни Машраб айтган. Ва у чиндан ҳам тириклай ёнган, ёнгану, бироқ сира кулга айланмаган юракнинг гапи. Машраб руҳини тушуниш, юрагининг сирли, сўзда очилмаган азобларини илғамоқ учун афсонавий Қақнус қуш қисматини эмас, одамни тирик ёққан нарса ва тириклайин ёнмоқ сирларини билиш, билибгина қолмасдан, чуқур кечиниш ҳам керак деб ўйлайман. Машраб руҳидаги юксаклик, самовий кўтаришларнинг манзараларини тасаввур ҳам маълум чегараларгача илғайди. У ёғига кучсиз, ожизлиги сезилиб қолаверади.

Руҳи жоним аршға етти мен ўзим осмониман.

Мана, Сизга ўзини осмон фарзанди сезган шоир, ундаги Руҳ, руҳий баландлик маъволари. Машраб шеърларида ишқи илоҳийга берилиш, қаландарона майллар равшан сезиладиган ўринлар бор. Аммо шоирнинг Руҳи қандай ишқ ва майлларда ўртаниб, ҳар турли азоб ва тўлғанишларни бошидан кечирмасин, у ҳаминша эркин, шиддатнок, ёниқ ва парвозлидир. Унда тўхтаб қолган чегара йўқ. Масалан, «Агар ошиқлигим айтсам, қуюб жону жаҳон ўртар» сўзларини шоир Руҳининг овози деб ҳисоблайдиган бўлсак, қуюб, ўртаниб битса, битмаса унинг учун «жону жаҳон» қафаслик қилолмайди. Шундай вазиятларда Машрабнинг Руҳи икки жаҳонни ҳам бемалол бағрига олиб, бироқ ўзи икки жаҳонга ҳам сиғмаган Насимий Руҳининг кучига тенглашиб боради. Ва ўрни-ўрни билан Руҳнинг ўзигагина аён, нашъа ва файз берадиган эҳтиросларни шоир «номаълум»лик фалсафасига яқинлатиб баён қилади:

Чу билмасман ўзумни, масти беҳуддуг менга кўндур,
Ки тарк этган бу дунёни ўшал озодалардинман...

Ахир, кўнгилнинг ишқ занжирларига боғланиши тут-
қинлик эмасми?

Азалдан то абад кўнглум қутулмас ишқ балосидин,
Юрақлар раҳналар бўлди бу кўнглим можаросидин,—

деган шахс қанақасига дунёнинг «ўшал озодаларидан»
бўлиши мумкин?

Ташқи ҳақиқат ва аломатларга суяниб ҳукм юритиб
бўлмайди. Шоир «очуқ аъзо, ёруқ таң, халқ аро вайро-
на» кезгани билан ботинан бошқача. Эшитинг уни:

Мени зоҳир кўзида кўрган эл ўзини гумон айлар,
Вале эл ичра ўздин, барчадин бегона Машрабман.

«Ўзидан ва барчадан бегона»лик — бу ошиқликнинг
бош сифати. Бегоналик — ишқ йўлида ўзини унутиб, бар-
чадин кечиб, маъшуқа хаёлларига ғарқ бўлишдир.

Биродарлар, мен ушбу кеча Мажнундин назар топдим.

Шу назарли тундан эътиборан янгича руҳий ҳурлик,
одам қалби ва тақдирига, омма аҳволи ва дунё ҳодисот-
ларига янгича, дақиқ ва қараш бошланган. Акс ҳолда,
Мажнун назар қилганлиги сезилмагач, «Тонг отғунча
риёзат бирла оламдин хабар» топиб бўлармиди? Бу —
муҳаббатдан пайдо бўлган сирли риёзатдир. Хоразмий
«Муҳаббатин туғар минг турли асрор», деганида зарра-
ча ҳам янглишмаган. Ишқ туққан шу асрорларнинг акса-
рияти Машрабнинг газалиёти, мурабба, мухаммас ва
бошқа жанрдаги шеърларида манзарали ифодаларини
топган.

Тасаввур қилинг, кечагина «Мажнундин назар топ-
дим» дея фаҳрга тўлиб турган кўнгил ҳеч фўрсат ўтмай

эътирофидан тонса ва «Мажнун не билур ишқ рамузи-ни»,

Ишқ бобида ул шоғирларимки ўқитубдур,—

деса! Бу «шаккок»лик ишқ асрорлариданмасми? Қуйида-
ги ғоҳр сўзлари-чи?

То телбалигим шуҳрати оламни тутубдур,
Ондин бери Мажнун сўзини халқ унутубдур.

Машраб «телба» сўзини кўп қўллайди ва телбалигидан ифтихор этишини асло яширмайди. Аммо бу телбалик қаршисида ҳеч бир доволик бўй кўрсатолмайди. Чунки унинг «зиммаси»га ошиқ, ошиқлик тушунчасига сиғмаган маъно ва туйғулар юклатилган. Ошиқликда бир кечада олам сирларидан огоҳликка эришилган бўлса, телбалик хусусиятлари янада ғаройиб:

То телбалигим шуҳрати оламни тутубдур,
Бир жилвасига икки жаҳондин ўта қолдим.

Машрабгача бўлган ўзбек классик шеърятининг отагини вакилларида бири Атоий, агар менга охир дам— сўнгги нафасларимда имон келтиргил десалар, «Имоним ўшал моҳ!» дегумдур, дағи ўлгум», деб ёзади. Албатта, Насимий сингари шоирлар ёрни «Оллоҳу акбар, эй санам...» сўзлари билан таърифлаганда, маъшуқани Имонга тенглаштириш фавқуллодда ҳодиса эмас. Лекин моҳиятда улар битта — осмондаги ёру ягонага эмас, заминдаги гўзалга, яъни ердаги худога сиғиниш, имон келтириш эътиқодини тарғиб этади. Шу юксак ғоявий майдонда Машраб Шарқ ва Яқин Шарқдаги буюк истеъдодларга издош ва маслакдошдир. Атоийнинг юқоридаги фикри — юрак овози эшитилаётган зўр фикр. Бироқ унда умумнинг нуқтаи назари ифодаланмагандай: шоир

дилида туғилган ушбу мақсад ва орзуга хоҳлаган диққат қилади, хоҳламаган йўқ. Атоийникига яқин, уни эслатадиган маъно Машрабда ҳам бор, у умумга қаратилган, барча учун айтилган. Шоир ҳукмига биноан Ишқ — бу Имон. Севган, кўксида «доғи муҳаббат чаман»га дўнган кишиларгина имонли.

Қайси тинни ишқи йўқ бўлса они имони йўқ.

Бу гуруҳ халойиқ бедардлик балосига гирифтор норасолардир. «Норасоларга сухан қилмоқ хато»лигини Машраб мукамал бир идрокда фаҳмлаган, лекин «кўзни кавлаган халқлар»дин буткул узоқлашиш, қочиб қутилиш имконларини топа олмаган. Шунда шоирнинг ёнган қалбига янги аланга — ёлғизланиш ўтлари туташган.

* * *

Дард нима? Денгиз ирмоққа сиғмагани сингари, Дард ҳам ҳеч вақт ҳарф бағрига сиғмас, дейди Шарқ файласуфларидан бири. Жаҳонда таърифга сиғмас иккита туншунча бўлса, биттаси шу — Дард. Шунга қарамасдан, унинг асосий белги ва хусусиятларини таъкидлаш мумкин. Шахсан менга «дард» билан «мард» жуда ҳам руҳдош, бири иккинчисисиз яшай олмайдиган ёки азим бир дарёнинг икки қирғоғига ўхшаш сўзлар бўлиб туюлади.

Муҳаммад Фузулий дардни комилликнинг дояси ҳисоблаган: «Ким дардли бўлса, у комилдир». Қорин заҳмати, оила ташвиши учунгина ишлаб, фақат шулар учунгина яшаб бўлмаслигини англаш дамлари — маънавий камолот сари ташланган дастлабки одимлардир. Афсуски, буни идрок этиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Эртадан-кечгача қорин қайғуси учун елиб-югуриб, ҳаттоки ўғри мушукка ўхшаб лаб ялаб яшайдиганлар ҳозир учрамайдими? Жамиятимизда қандай нафс юҳолари туғилиб қолганлиги ва жазога маҳкумликларини ҳаёт

кўрсатди. Мана шуларнинг барча-барчаси бедардлар, дардсиз кимсалар бўлган. Дард — ишқ ва масъуллик мезони. Сен жонажон юртинг, захматкаш халқингни севсанг, уларнинг хаёли ва ташвишлари ўзингникидай бўлиб қолса, бунинг устига ботинан инсоният, она Замин қисмати ҳам ўртаётганини чиндан сезсанг, демак бедардмассан. Иста-истама, оламнинг аллақайси бурчакларида гулдай соврилаётган юртлар, оғир ва қийноқли меҳнатларга маҳкум, хўрланган халқлар озодлиги учун қонлар кечаётган ватанлар азобу уқубатларини тасаввур қилмасдан яшай олмайсан. Демак, сен бедардмассан! Жалолиддин Румий «Ишқ он бошад, ки доди шодиҳо дод», деркан, шодликларнинг додини берадиган ишқни орзу этади. Шу маънода ишқ — дарднинг чўққиси. Ишқнинг олий нуқтаси эса фидойилик, садоқат ўтларида куймоқдир. Машраб «Бемуҳаббатлар сўзи жонимдан ўтди, вой-вой», дея беҳудадан-беҳудага нола чекмаган. Бошқа бир шоир айтгани сингари «Севгисиз ҳар бошда чаёнлар кезар». Машрабнинг руҳи, жонини одам башарасидаги айни шу чаёнлар, илонсифат кимсалар кемиришган. Севгисиз, дардсизлар қиёфасида шоир имонсизлик, диёнатсизлик, ҳайвонийлик муҳрларини кўрган. Шунда у оломон, қолоқ дин ҳомийлари хаёл этган оллоҳга эмас, гўзаллик, дард тангрисига сиғинган, дин тариқатигамас, муҳаббат тариқатига юз бурган. Шунинг учун дунёда юракдан ўзга тавоф қилинадиган муқаддас жой йўқ, бир дилни бузиш юз Катъбани вайрон этишдан зиёдроқ гуноҳ деган ғояни у юксак кўтарган:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни сен бузсанг, юзар Катъба бузулмаму?

Нега айнан дилни? Чунки у ҳоким. Одамни «хору расво қиладургон» ҳам, «айни дарё» этадиган ҳам ўша. Шарқ файласуфларининг талқин этишларича, инсон вужудидаги барча ҳислар ва аъзолар юракка тобе. Агар

юрак тубан ҳисларни ҳайдаб, нафсоний ва шайтоний хусусиятлардан покланмас экан, у малаконий, яъни софлик, руҳий юксаклик туйғуларини марказлаштириш ҳамда бошқаришга қодирмас. Ва бундай юракдан порлоқ истак, олий ҳақиқат, гўзал сезгилар кўзгуси бўлишни ҳам кутмаслик керак бўлади. Юрак ўзининг ҳамма аъзоларини бошқариши шарт. Унинг фармонлари туб моҳиятда, шахс ўзлигини ҳаракатлантириб борадиган буйруқлардир. Юракнинг энг олий матлаби, ҳеч гап-сўзсиз, дардини топган ишқ, қувончини ахтараётган Муҳаббат. Машрабнинг юракка муносабати ва севиғи фалсафаси мазкур қараш ва англаш шаклларида деярли фарқ қилмайди.

Машраб шеърларини ўқиб туриб, беихтиёр ўйланиб қоласан: шу қадар севиш, юракни шу даражаларда изтироб ва қайғуга чулғаш мумкинми? Мен бундай саволларга қатъий жавобларни қаторлаштириб ташлашдан чўчийман. Негаки, буюк шоир носамимийлик сабабидан ёхуд муболага аҳтиёжидан:

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг,
Осмонни пора қилди оҳу афғоним менинг,

демаган. Машраб ҳолатидаги паришонлик, ғуссасозлик, фиғон сасларини шарҳлаш учун «ғайрат тиғи бирла юрак»ни чопиш, «жон тоғини ғам тешаси бирлан» тинимсиз қазиш, ёрнинг биргина кўзи ҳаёлида «Ху-ху қушидек кечалар гўянда»лик қилиш, ишқ кўйида «бир ўлиб, икки тирилиш; фироқ даштларига чиқиб «Мажнун ила ҳамхона» йиғлаш, «Дунё ясаниб жилва қилиб» олди-га келганда ҳам «Борғил нари» деб кетига шатталаб ўта олиш сингари қанчадан-қанча ақлнинг эсини оғдирадиган захмат ва руҳий меҳнатлардан огоҳлик зарур. Улуғ санъаткорлар ички бедорликларимиз олам чароғи бўлсин, деб орзу қилишган. Машраб қалби ва руҳияти тўғрисида сўзлашнинг энг катта масъулияти ҳам мана

шувда. Машрабдаги бедорлик, юрак ёлқини тафаккур оламини нурлантирадиган чароққа айланган. Шоирнинг маънавий уйғоқлигига ҳамоҳанг равишларда фикру мулоҳаза юрутмоқ учун гофиллик, биқикликнинг барча турларидан деярли озод Рух, кенг ва нур сочадиган қалб керак. Бу эса жуда мушкул талаб!

Машрабнинг юраги — ҳасратли юрак. Унинг қалб ҳаёти доимий ва кучли бир норозилик, қандайдир ҳасрат аралаш ғалаён, вақти-вақти билан гуноҳкорлик туйғулари ичида кечган. Шоир дилидаги саркашлик ҳисларини енголмайди. Ички бир нохотиржамлик, ғусса уни енгади, гўё у исёнларидан мағлуб бўлади. Натижа эса яна ўз-ўзидан қошиқмаслик, ипсон тақдирига қайғули назарни кучайтирадики, сусайтирмайди. Шеър Машраб қалбида ўзидан ва оламдан норозилик кўзини очган. Шу жойдан у дин, жамият, унинг барча нуфузли вакиллари фаолиятига танқид, тафтиш чегараларидан юриб боқади, ўрни-ўрни билан ўз-ўзидан норозилигини ҳам сездириб боради. Бунда у, ўз ибораси билан айтганда, «ажаб айёра»ликларга ҳам ўрин беради. Лекин Машраб ўзининг бахтсизлигига келганда, жароҳатлари очиқ, оғриқли яраларини кўпчиликка ошкор этишдап тортинмаган шоир. Бизнингча, ҳаётидаги кейин содир бўлган машъум воқеалардан қатъи назар, Машраб бахт учун, шодлик ва ҳузурланиш учун туғилмаганлигини анча эрта билган, бунга у вақтли кўниккан. Кўниккан дедик! Йўқ, у «Онадин бахти қаро келдим...», «Мени бахти қаро дунё юзида не ҳам айларман», «Мени бахти қародин қўл юди қавму қариндошим» сингари сўзларни тез-тез таврорлаб, ўз бахти қаролиги, толесизлигини хотиржам эътироф қилаётгандай кўринса-да, сиёратида кўникмаслик, кўниккишга қарши исён оловлари сел бўлиб оққан. «Ҳасратли юрак, дарду маломат ватани»да нафас олган шоир «халойиққа ажиб икки тилим бор» деганида ҳақ эди.

Машрабнинг қалбини оғриқ ва ҳасрат чегарасида

чеклаш камлик қилади. Бу юрак синдирилган ҳам. Уни одамлар қўли билан ёвузлик, нодонлик, адоват ва ҳасад парчалаган. Бошқа ҳеч пайт энди «синган шишани қайтиб қилиб бўлмас бутун». Лекин ҳар қанақа дарз кетган дилни суяйдиган мутлақо парчаланмас қудрат жаҳонда мавжуд. Бу — ишқ. «Кўтаҳназар халқ муни» билмайди.

Аҳли дардларга қилай зоҳир пинҳон дарднн,
Беҳабарларга ва лекин Нуҳни тўфониман...

Машрабда «жон қичқирадур» деган ибора бор. Менинг тахминимда, юрак қонга айланаёзган фурсатлардан эътиборан жон овози, бора-бора жон қичқирнқлари эшитила бошлайди. Ошиқ юрагини классик шоирларимиз қон, қонга айланган қатра тимсолида ҳам таърифлашади. Ишқ азоби, ҳижрон заҳри, армон тнғлари қалбни қон қилиб ташлаши табиий. Бироқ ўша неча қатрагина қон қандай қилиб дунёни ўзига сиғдиради, қандай тарзда олам-жаҳон маърифат, доноликни ўзида аке этиради? Бу жиҳатдан ҳам Машраб қалби беҳад ҳайратланарли, «олам ҳама кўз» бўлиб томоша қилса арзийдиган хилқатдир.

«Мардуми гофил» атамаси кўпчилик ғазалнависларнинг шеърларида такрорланиб келади. Бу ибора ўз мазмунидан ташқари менга «сийнаси тош», «дийдаси қаттиқ», бошқа ҳеч қачон ҳайратланмайдиган, ўлик назарли деган маъноларни ҳам англатади. Нега бундай? Балким унинг баъзан поэтик образ чизигларига яқинлашиб боргани учундир. Балким бошқадир. Аммо мардуми гофилларнинг барчаси ишқ душманлари, юрак кушанда-сидирлар. Машраб кўпроқ ва асосан худди шундай тирик мурдаларни афсонавий тўфон бўлиб ер юзидан супуриб ташлашни ўйлаган.

Дард кўб, ҳамдард йўқ, душман кўб, толеъ забун,—

дейди шоир. Унга душманлик кўзи билан қараганлар, албатта, кўп бўлган. Бунга ишонмоқ керак. Лекин Машрабнинг ғанимлик кайфиятларини кўтариб юрганлигига ишонмоқ қийин. Унинг душманлигини «Ишқи йўқ бедардларни кўйдиройин дермусан?» мазмунида тушунса тўғрироқ бўлади. Бу ишқисизларнинг аксарияти ватанини, элини «лак-лак ақтага» сотиб юрган дин, хурофот вакиллари, нафсепараст ва таъмапарастлар бўлган. Улар муҳитида шоир ўзини «Осмондин ерга ташлаб» юборилган, тушгунча болу паридан ажралаёзган Қуш ҳолатида сезади. Шоир сийратида атроф-муҳитдаги бефайз ва бебахра одамлардан қочиш истаги жуда кучли бўлиб, у ҳаминша ҳаракат шиддатини сездириб турган. Машраб ақлини таниганидан, охириги соатигача ижтимоий ҳаётда бир-бирига зид, сира қовуштириб бўлмайдиган тақдирларни, еру осмон қадар ўзаро тафовутга эга турмуш манзараларини кўрган, бу қарама-қаршилиқларнинг сабабларини ўзича таҳлил қилиб, хулосалар чиқарган.

Ғофил кишилар кеча-ю, кундуз тилагай мол...

Булар хирсу тамага боши билан шўнғиган хасис гумроҳлар. Уларни «Ҳорис бўлибон дунёда юрди неча гумроҳ» дейиш ҳам мумкин. Бироқ молпарастлар ғофиллиги, ҳорислар гумроҳлиги билан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Машраб ёзади:

Солдим туну қун нафси итим бирла урушни,
Танҳо қиличи бирла уруб ҳай-ҳайлаб ўтдим.

Бу каби фикрлар айни пайтда юқоридаги тоифа кимсаларга қарши қилинган уруш, уларга билдирилган муносабат ҳам эди.

Ҳамма суратпараст бўлди фашу дасторига мағрур
Ки, зоҳид ичра мутлақ бериёни кўрмадим ҳаргиз.

Ушбу байтнинг биринчи сатри, қандай касб, гуруҳга мансублиги, қанақа нуфуз соҳиби бўлишидан қатъи назар, «фашу дасториға мағрур» барча «суратпараст»ларнинг устидан ўқилган айбномадир. Улар сафини амалдорлар, пулдорлар, ўзларини илм заҳматкаши кўрсатиб юрган муллолар, шайхлар тўлдирган, албатта. Шоир бошқа бир ғазалида муллолар ҳақида махсус тўхталиб, дейди:

Баски илму ҳолу қолнинг йўлида қилсанг амал,
Ушбу муллолар бари бухлу ҳаводорлик билан.

Бари муллоларнинг характери — «бухлу ҳаводорлик». Зоҳидлар ичра эса бирорга ҳам бериёси йўқ — ҳаммаси рибкор, алдамчи. Агар бу ижтимоий даврага жаҳл ва худбинликдан сармаст оломон бутун таркиби: ҳасадчи, ифвогар, лақма, ёлгонгўйлари билан келиб қўшилиши назарга келтирилса, шоир қалбида:

Оҳу ғиғон қилиб кетай, тоғу тоша бошим урай,
Бошимга минг бало-ю ғам — кунда туруп қилмагим,

каби ғиғону қайғуларининг туғилиш сабаблари, шу сабабларнинг асосий бир идизлари равшанлашади.

Буларнинг барчасига зид иккинчи, бу ҳам ўзича азоб, оғриқ кўзгайдиган қисматлар, уларнинг манзаралари бўлган. Буни аке эттиришда Машраб билан беллашадиган, унинг фикрлари таъсири ва ҳаққонияти миқёсида сўз тонган ўтмиш санъаткорлари саноқли бўлса керак. Мана, ҳар қанча такрор эшитилгани, ўқилгани билан дилларга ларза солаверадиган ўша сўзлар:

Дили тиги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим.

Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим,
Муҳаббат даштида аввора бўлган халқни кўрдим...

Машраб «кўзи вақти саҳар сайёра бўлган», яъни кўз ёшлари юлдуз бўлиб сочилган, «дили тиғи ситамдан порга» қиллинган, аммо бундан «ҳар бириси беҳабар» алам-каш элнинг фарзанди ва шоири эди. Шунинг учун у ўзини эзилган, хонавайрон этилган халқнинг қондош, жондош вакили деб ҳис қилмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун шоир халқ номидан гўёки фалакка бош кўтариб «Ки, мен ҳар ерга борсам дод этарман, дод дастингдан», дея додлар битди, ожиз, нотавон ва хўрланганлар ёнида туриб йиғлади:

Ўзимдек хонавайронларни кўрсам зор йиғларман..

Ёш шоирларимиздан бири яхши таърифлаганидек, «Қилич синар, зулм синар», лекин чинакам инсоний туйғулар синмайди. Уларни қиличда чопиб, зулм гурзисида янчиб ташлаш имконсиз. Машраб қалбидан балққан, буюк шоир ҳаётнинг бош мазмуни, юракнинг мавжудлик томирлари деб билган ҳиссиётлар қиличда кесилмас, ғолиб туйғулар эди. Чунки дардли, туғёнли бу фикру ҳислар муросасиз, исёнкор мазлумларнинг ақл овози, қалб садоларини акс эттирганди.

* * *

Шоирлик нима?— деган саволга қайтарилган жавобларнинг сонун санағи бўлмаса керак? Лекин унга оддийгина бир жавоб шуки, шоирлик — ўзингнинг ҳақлигингни ҳис қилиш. Худди шу туйғу Машрабни дор тағигача олиб борган. Машраб ўзининг ҳақлигига ишончи зўрлиги ва бу ҳисни мангуга олиб кетишига ҳеч ким, ҳеч нарса монелик қила олмаслигини билгани учун ҳам ўлимдан тўчимаган.

Ўзингнинг ҳақлигингни ҳис қилиш — ўз мустақил фикрий дунёнгга эга бўлиш, ўзлиқни англаш заҳматини

тинимсиз чуқурлаштириш, ҳар қандай оқу қорани ўз шуур ва ақлинг билан баҳолаш, ҳаётдаги турли-туман майдакашликлардан шахсингни муҳофаза қилиш дегани бўлади. Ҳақиқий шоир оломон савиясида юролмайди, ундан юқори кўтарилмоқ учун жиддий интилиб, қаттиқ маънавий меҳнатни зиммасига олади. У ҳаёт зиддиятлари, фикрий тўқнашувлар орасида ўз қалбининг маърифатига дахлдор, ҳар қандай шароитда ҳам ўзининг тўғрилигини холис идрок этишга ёрдам берадиган нарсаларни ахтаради. Ва доимий ички бир меҳнат билан яшайди. Бундай вазиятда шоир юраги катта руҳий қувват ва вазифаларга тўла бўлади, у дид, савия, тафаккурда бениҳоя юксак кўтариладики, худди ўша баландликда ҳақиқатни ахтариш эмас, уни эгаллаш муҳимлигини ўзи бошдан кечиради. Шунда шоирнинг шеърларида ҳақиқатлар юксакдан, сўз, туйғу ва фикрлар ўша юксак ҳақиқатлар бағридан очилиб, мавжланиб келаётганлиги дарров сезилади. Бу даъвонинг ёрқин исботи Машрабнинг ижодий характери ва тақрорланмас ғоявий-эмоционал қувватга эга шеъриятидир.

Бошқа классик шоирларимиз ҳам дунё ҳақида кўп ёзишган, хилма-хил поэтик образ, ташбиҳ ва қиёсларда улар даҳрга нисбатан танқид сўзларини айтиб ўтганлар. Бироқ Машрабнинг дунё тўғрисидаги фикр ва характеристикалари бир қадар бошқача. Биринчидан, шоир фалак, унинг қилмиш ва кирдикорлари хусусида ўйларкан, ичида интиқом, уни тубдан яксон қилиш майллари юзага келаверади. У бир жойда, «Хаймаи афлокни вайрон қилай» деса, бошқа бир жойда фалак уйига ўт қўймоқни тилайди:

Агарчи додима етса чақибон ишқ чақмоқин,
Фалакни уйига ўтлар қўюб барбодлар қилсам.

Бу истақлар, бир жиҳати, ишончдан пайдо бўлганлиги ҳам эҳтимол. Шоирнинг «ғам тарозусига тушган бори»—

юки шу қадар вазмин, залварлики, унинг зарраси ҳам
фалакни чидамайди:

Дардимдин агар зарра асар қилса фалакка,
Ўтлар чақилур, чархи мудаваар чидаёлмас.

Дунё — жаҳон образи талқинига келсак, у мавжуд
барн ранжу балоларнинг ўчоғи. У вафосиз, жафожў, гад-
дор. Шоир гувоҳлик беради:

Дунёга келиб ранжу балони кўриб ўттум.

Шу боисдан «Дунёга кўнгул берса киши бўлгуси рас-
во». Бу даҳр — дунё ўтгинчи булутни ҳам эслатади.
Одамларни бундан огоҳ этмоқ ниятида дейилади:

Бу айни бесабот даҳра кўнгул берманг, аё дўстлар
Ки, мен фойий жаҳонки мисли абри даргузар тойдим.

Ҳан шундаки, дунё Машрабнинг руҳий ўзлиги, маънавий
кучлари қаршисида ниҳоятда кичраяди. У шоир учун
шунчаки қўл силтаб, тегиб кетаверадиган нарсага айла-
ниб қолади:

Дунёни тегиб, ишқингда девона келибман..

Лирик қаҳрамон — ошиқ ёрнинг бир жилвасига ўй-
лаб-нетиб ўтирмай дин баробарида дунёни ҳам сота
қолади: «Қилди менга бир жилва ногоҳ боқа қолдим, Ул
жилвага дин била дунё сота қолдим». Ушбу мулоҳаза-
ларнинг таркидунёчилик фалсафасига алоқаси йўқ, ал-
батта. Машраб маломатлар ёғдирган, лаънатлаган, «яса-
ниб, жилва қилиб» келганда ҳам тепкилаган, умуман
буткул кечган дунёнинг таркиби ва моҳиятини мана бу
байтдан тасаввур этса бўлади:

Ул жоми муҳаббат майидин кимки ичбдур,
Жоҳу ҳашаму иззату роҳат чидаёлмас.

Демак, «муҳаббат майшдин» — ишқ, гўзаллик, эзгулик, фидойилик, садоқат, поклик шаробидан ичганлар, ундан ичмоқ бўлганлар бир олам дейдиган бўлсак, иккинчиси, жоҳ — мансаб қуллари, ташқи ҳашаматга муқкасидан шўнғиган киборлар, роҳату фароғатдан ўзга ғаму ташвиши йўқ мешчанлар олами, яъни бир сўз билан ифодалаганда ҳама суратпарастлар дунёси. Машраб ясанчоқ мана шундай жаҳонга ва унга мансуб кимсаларга қарши. Шулардан қочмоқни тарғиб этади. Аслида одамларни икки қутбга ажратиб, табиатан бир-биридан йироқ дунё кишилари сифатида фикр юритиш адабиётда анча олисдан келаётган ғоявий анъана бўлиб, Машраб унга ижодий ёндашган. Масалан, Алишер Навоий «аҳли сурат» салтанатига шоҳ бўлмаёдан, доно, билимдонлар гуруҳида гадоликни ортиқ билиб, шеърхонга қарата айтади:

Аҳли маъни гуриҳида зинҳор
 Ҳеч ор айлама гадолигдин.
 Буким албатта ортуқдур.
 Аҳли суратга подшоҳлигдин.

«Кўксимни дардин тоша битирман», дейди Машраб. Лекин бу битиклардан тошлар эрийди. Ҳар қандай сўқир тош бағрида ҳам шоирнинг дард тўла «тоза сухан»лари хаёлий тоза чечаклар, гуллар бўлиб унади.

На қаттиг қун экан, жоно, висолингдин жудо бўлмоқ,
 Мени оҳим тутунига заминю осмон ўртар.
 Бу дард ила хароб ўлдум, келиб ҳолимни сўрмасап,
 Ғаминг бошқа, алам бошқа, юракимни фиғон ўртар.

Мирзо Бедил «Санг ҳам дил дорад», «Тошда ҳам қалб бор», деган. Шундай экан, Машрабнинг ушбу фиғон сўзларига тош ҳам чидаёлмаслиги, ўз-ўзидан ўртанишга

тушиши шаксиздир. Ўзининг ҳақлигини идрок эта олмаган шахснинг эҳтироси эса юксақлигини топиб, «замину осмон»ни ўртай олмайди.

* * *

«Энг қайғули қувонч — шоир бўлмоқ. Қолгани ҳисобмас, ҳатто ўлим ҳам...». Федерико Гарсиа Лорканинг бу фикрлари худди Машраб учун, бевосита Машраб ижодиётини эътиборда тутиб айтилгандай. Аслда ҳар бир буюк ватанпарвар шоирнинг инсоний қисмати ва адабий фаолияти — энг қайғули Қувонч тантанасидир. Насимий ва Навоийда шундай бўлган. Байрон ва Пушкинда шундай. Лорка ва Нозим Ҳикмат шоирлиги шундай кечган.

Машраб учун ҳаёт ва севги жондош, аниқроғи, бир онанинг фарзандлари эди. Машрабни кўп ижодкорлардан ажратиб турадиган хусусиятлардан бири шундаки, у севги тушунчалари, ишқ фалсафасини тириклик муаммолари доирасида чегараламасдан инсон умрининг ўткинчилиги, ўлим ва боқийлик масалалари билан уйғун, бир-бирига чуқур алоқадор поэтик оҳангларда тадқиқ ва таҳлил қилиб берди. Самад Вургун «Ўлим э воҳ бу неъматдур, бу бир шоъли саодатдир...» деб иштиёқ билдиргани каби Машраб ҳам шеърларида ўлим тўғрисида шавқларга тўлиб, буюк бир саодатга етишишдан кечикаётгандай сўз юритади.

Ҳаётнинг ҳам, инсон умрининг ҳам икки муҳим нуқтаси, ҳал қилувчи икки чегараси бор. Булардан бири — тириклик, иккинчиси — ўлим. Шеърят учун шу икки жиҳат — иккита ғоявий қанот. Инсоният қалби ва келажакига ўзини масъул сезган шоирлар тириклик ва ҳаёт муаммоларига қандай ёндашган бўлсалар, фонийлик, ўлим ғояларига ҳам жиддий қараганлар.

Қадим китоблардаги баъзи афсонавий қаҳрамонлар даври давраи суриб уч юз, беш юз йил, ҳатто ундан ҳам зиёд даврлар умр кўришган. Лекин охири бир кун шулар

ҳам ҳаётдан кўз юмганлар. Ҷлим худди тириклик сингари доимий ҳақиқат. Ҳаммавақт ва ҳамма шароитларда ёвуз ва жаллодтабиат кишилар ўлим ҳақида ўйлаш, фикр алмашинишларга қаттиқ монелик қилганлар. Чунки уларнинг ўзлари, қилмиш ва фаолиятлари ўлим тими соли, ажал нишонлари бўлган. Ахир одам фарзанди бирдан ўлмади, худди ўша туғилган кунидан бошлаб зарра-зарра кун ва соат сайин ўлади. Бундан нега чўчиш керак? Нега йўқ қўрқувларни борга айлантириб таҳликада, жон ҳовучлаб нафас олиш лозим? Инсон умри чегарасиз куч манбаи. Бу умрнинг кунларинигинамас, соатлари-ю, дақиқаларини ҳам ўлим чангалига топширмай, ўзиники қилиб сақлаб қолмоқ учун одамга Ақл, енгилмас Руҳ, ёнмоққа қодир Юрак, тафаккур ва меҳнат қобилияти ато этилган. Шунинг учун ҳам Инсон яратувчи. Шунинг учун ҳам ишқ — Ватанга, халққа, ёрга, ҳаётга муҳаббат, кураш ва исён, некинлик ва бунёдкорлик дарди — мана ўлимдан ғолиб келишнинг асрлар мобайнида синалган йўллари ҳамда воситалари. Маънавий-ахлоқий савияси теран, виждони уйғоқ илғор шахсларнинг деярли ҳаммаси тириклик баробарида ўлим ҳақиқатини ҳам кенг, тўғри англаб улгурган кишилардир. Афсуски, ўлимни эслаш — тушқунликка томон бориш, ҳаёт ва меҳнатдан кўнгилни совитиб, бадбинлик кайфиятига тутқун бўла бошлаш деб фаҳмлайдиган жоҳил ва ҳавойи кимсалар ҳам кўплаб учрайди. Ҳолбуки, ўлимни дастак қилиб ҳар турли иблисона ва йиғлоқи, ғараз, тубан ва зарарли мақсадларни илгари сурган, шуларнинг ҳимоячилари бўлганларнинг ҳамма-ҳаммаси фикран ожиз, шахси яроқсиз ва руҳи чиркинлардир. Мана шундайлар одамларни лақиллатиб, ёш авлод психологиясига ёмон таъсир кўрсатмасликлари учун ҳам ушбу масалани кенг миқёслари билан ёритилишига эътибор қилиш ва бундан ўзни олиб қочмаслик керак.

Фузулий рубойларидан бирида шундай сўзларни ёзади:

Хуш улки даме ажал чекиб бодаи ноб,
Сармаст ётам, қабрда то рўзи ҳисоб.
Ғавғойи қиёматдан дурам, масту хароб,
На фикру ҳисоб ўла, на ғавғойи азоб.

Қаранг, инсонга ажалнинг «бодаи ноб» тутиш дами, шундан кейинги ҳолат — қабрда сармаст ётилиши таъсирли, бемалол айтиш мумкинки, гўзал тасвирланган. Навбатдаги сатрлардаги гаплар ҳам ўлимга ҳақиқий ҳурлик, эрк тимсолига ўхшатиб урғу беради. Лекин подонлик ва хурофотга бутун борлиғи билан қарши турган шоир бу тўртликни ўлимни тарғиб қилиш, фаноликни севиб, дунёдан кўз юмишни ўқувчи қалбида орзуга олиб чиқиш ниятида ёзмаган-ку! Ислом ақидапарастлари ўлимдан сўнг у дунёдаги ҳисобу сўроқлар, қиёмат ғавғоси, дўзахдаги қийноқларга доир тўқилган сохта, ёлгон фикрлар билан одамларни қўрқитиб юрганликларини изоҳлаб ўтирмаса ҳам бўлар. Фузулий шу тўрт қатор шеърда дин ва шариат вакиллариининг бундай даъволари пуч, бемаъни эканлигини бутунлай инкор этиб ташлаган. Шоир шунинг учун ўлимни улуғлаган. Шунинг учун унда бу тўғрида ёзиш эҳтиёжи зарурат бўлган. Навоий яратган рубоийларидан бири эса «Ўлмак сўзи чун руҳни равшан айлар» деб тугалланган. Хўш, улуг шоир нима демоқчи? Бундай саволларга мавриди билан жавоб бериб борилмаскан, оддий шеърхонлар даврасида англашилмовчилик ва чалкаш хулосалар юзага келавериши табиийдир.

Ўзбек адабиётшунослигида эса юқоридаги сингари айрим масалаларни атайин чеклаб олиш ёки четлаб ўтиш қарийб қоида тусига келиб қолган. Дейликки, ўтмиш шоирларимиз ўлим ғоясига тегишли сатрлар битган бўлишин. Бу ҳамиша ҳам уларнинг давр ва жамият зулму истибодларига дош беролмай тушқунликка тушишлари ёки пассив порозилик туфайли у дунёга кетishi майилларини англатаверадими? Тўғри, зolim зулмидан кўра

ўлимни афзал кўрган, нариги дунё ишқига дилини тўлдирган шоирлар ҳам бўлган. Бироқ ўшаларнинг ижодларида ҳам масаланинг моҳият йўллари биз ўйлагандан миқёслироқдир.

Тарихдан аёнки, Машраб яшаб, ижод этган давр ижтимоий ҳаёт, дин ва сиёсатда реакция кучайган, шафқатсизлик, адолатсизликлар авжга минган вақтлар эди. Шоир ҳаёти ва ижодига оид қилинган ишларда қайд қилинганидек, унинг дунёқарашидан сўфиёна майлларнинг жой топиши, шеърларидаги баъзи поэтик образларнинг тасаввуфий бўёқларда тасвирланишида у мансуб замон ва салбий ҳодисотларга бой шароитнинг ҳам бевоқифа роли, кўрсатган таъсири бўлган. Машраб бераҳм, ғафдор замонасининг машъум жазоларига маҳкум этилган шахс. Шунга қармасдан, мусибатгоҳ жамияти ва замонида у ўлимнимас, тирикликни армон билан севган. Унинг биргина сатри бу ҳақида қанча кўп нарса англаштирини ўзингиз бир кўнгилдан ўтказиб кўринг:

Халойиқ дунн ҳам бўлсам жаҳон ичра ғаниматман...

Бу — инсонни тушунишга, умр ғаниматлигини ҳис этиш, ким бўлмоғидан қатъи назар, одам фарзандига ўлимни раво кўрмасликка даъват бўлмасдан, нима? «Ғаниматман» сўзи қанчалик илтижоли, дилни гижимлайдиган маҳзун оҳангда эшитилади.

Мен шаҳиди ишқман, ўлсам қафанга чулгаманг...

Машраб, бу маънода, «шаҳиди ишқ» бахтига албатта ноил бўлмоғини олий мақсад белгилагани сабабли ҳам ўлимни эслаб, эслатиб боради. Иккинчидан, буниси жуда муҳим, Машраб идрок, дунёқараш ва олам сирларини билишда ўзича пешқадам, ўзича юксак ҳаёлотли санъаткордир. Унинг изланувчан беором Руҳи ўтмиш ва воқеликни бир-бирига қийшлаш, мозей сабоқларини ўзи

яшайтган замонни баҳолаш мезони сифатида ўзлаштириш маърифати билан беҳад тез бойиган. Унинг ёлғизланиши мавжуд воқелик ва муҳит одамларидан йироқлашиш ҳисларининг кун сайин кучая боришининг бир сабаби ҳам шунда. Ёлғизлик ёки ёлғизланиш нима беради ижодкорга? Замондошларига ёт бўлган ундаги уйғоқ руҳнинг истиқболни учун собитликни беради. У ёлғизлигида нечоғлик мустаҳкам турса, ўз «Мен»ини шунча чуқур тушуниб, маънавий қудрати, юксаклиги ўшанча ошиб боради. Машраб ўз «Мен»ининг таҳлили билан шунча қаттиқ машғул бўлганки, одамлар неча йиллар бош қотириб, тажриба тўплаб, китоб ўқиб англаган ҳақиқатларини у қандайдир фурсатларда эгаллаган.

Олими нуктадон манам, пири ҳидояхон манам,
Шухрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзум,

сингари сўзларнинг туғилиши бежиз эмас эди, албатта.

Машрабнинг фалсафасида нурсизлик, қуруқ ёғочдай файзсизлик йўқ. Унинг «Мен»идан гўё оламга, унинг эътиборидаги барча нарса ва тушунчаларга руҳ, аҳтирос, лиқий донолик зиёси оқади. Аббосгулу оға Бакихонов: «Сенга ўзлигинг аён бўлган дам, Ўлим, ҳаёт кўринурми ҳеч мубҳам?» дейди. Машраб ҳам ўзлигини, ўз «Мен»ини ойдин тасаввур этиш орқали ҳаёт ва ўлим муаммоларини ёрқин билишгача бориб етган. Ўлим нималигини ҳис қилган дамлариданоқ, ҳаёт унга энди кутилмаганда қисқа, баҳор булутлари янглиғ чопағон бўлиб кўрина бошлаган. Ва ўлим олдида ўзини сира ожиз сезмай қўйган. Бу ҳолат шоирнинг қатор шеърларида алоҳида, қандайдир самовий пафос шаклларида ифодасини топган. Ўша шеърлардан бири мана нима деб бошланади:

Чун қўлим бирла аёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлимга розиман,— чун тургали тоқат эмас.

Байт мазмунида мураккаблик, англашилмовчилик йўқ. «Қўлим билан аёгимни боғлаб овора бўлиб ўтирманглар. Мен ўлимга рози кишиман». Лирик қаҳрамон демоқчи ният шу. Тўғрими? Демак, гап яшашдан тўйган шахсининг ўлимига ҳам шижоатли боқиши ҳақида. Навбатдаги байтни ўқиймиз:

Мунча шиддат бирла бошим кесгали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак сенга ҳам тоат эмас.

Бу сўзлар матлаъдаги маънога муносабат, ундан олинган таассуротни анча ўзгартиради. Ўқувчи бундай хаёлларга бориши мумкин: Ошиқ нималар деб ёнмайди. Уни даҳр зулми, одамлар жабри, ҳажр, бераҳм ёр истиғнолари жонидан тўйдирган. Мусибатқаш ошиқ ишқ йўлида қурбон бўлиш, осилишгамас, қони билан оламни бўяшга ҳам рози:

Қоним билан, эй жонан, оламни бўяй дерман.

Бас, шундоқ экан, у маъшуқасига арз қилиб, энди сен ҳам «Мунча шиддат бирла бошим кесгани зўр айлама», дея илтижо этса, бунинг таажжубланарли томони йўқ».

Ҳазални ўқиган шеършунос нима ўйлайди? Бизнингча, улардан аксариятининг мушоҳада ва ҳукмлари хаёллардан кескин фарқланмаса керак.

Нақл борки, шеърларидан бирининг мазмуни устида тортишаётганлар даврасига қўшилиб юзинчи маънони Бедилнинг ўзи айтган экан. Шарқ классик шеърляти учун камалак каби рангдорлик, олмос қирраларига ўхшаш маънодорлик бош фазилатлардан саналади. Шунинг учун бу шеърлят тўғрисида гапириш, ёзишдан кўра, ундаги шеърларнинг руҳий мундарижасини хатосиз белгилаш, сўз ранги ва оҳангларини илғаш, мазмун ортидаги жозоба сирларини ҳис қилиш минг мартаба қийинроқдир.

Ҳар бир ўзбекнинг, ҳар бир ўқувчининг ўз Навоийси, Бобур, Машраб, Огаҳий ёки ўз Нодираси бўлмас экан, улар ижодиётининг кўпчилиikka номаълум, ўзинг учун фақат ўзинг кашф этиш шарт ҳисобланган хусусият, фазилат қирралари сенинг диққат марказингдан четда, яширин қолаверади.

Ғазалнинг дастлабки мисраларига қайтайлик. Шоирнинг ўзи «Ман ўлимга розиман...», деб турса-ю, қайсидир шеърхон «Шоир айтган бирорта сўзнинг ҳам ўлимга, тоқатсизлик «фалсафа»сига заррача алоқаси йўқ, маъшуқага мурожаат ҳам аҳтиросни очиш воситасидир», даъвосини илгари сурса, ажабланарли эмасми? Бундан ажабланмаслик лозим. Чунки, ўша ғазалхон шеърнинг ғоявий мазмуни баробарида руҳий мазмунини ҳам ўқиган, оҳанг ургуларини ҳис қилган.

Чиндан ҳам бу ғазал Машраб лирикасидаги энг оптимистик, ифодаси гўзал, умуминсоний маънодаги ижод намуналаридандир. Эрк, озодлик дегани нима? Ақлий ва жисмоний ҳурлик. Лекин вужуд эрки, маънавий эрк олдида айтарли ҳеч нарса эмас. Шунинг учун ҳурлик шукуҳини сезиш инсоннинг ички озодликка эришган ёки эришмаганлигига боғлиқ. Ички озодлик — б у, ахлоқий ғолибият, ботинан тантана қилган маънавий инқилобдир. Мана шу маънода вужуд эркинлиги ортида ғафлат, нодонлик, ошкора қулликдан баттар кўрлик тушунча ва майллари босилиб ётган бўлиши ҳаёт тажрибасида ҳаммаша синалган.

Машраб ғазалларидан бирида «ҳар таги деворларга зору саргардон», юртма-юрт, элма-эл, «мусофир шаҳар»ларида «жумладин бегона» кезганларидан сўзлаб, охирида, бир хулосага келади:

Энди, Машраб, қул экансан, қисматинг булдур сени,

Шукриллилоҳ, ҳар ерда мен толиби дурдонаман.

Машраб кезган, қўрган, қузатган: бировлар мансабу бойлик қафасида, бировлар ўзининг мавжудлигини уну-

тиш даражасида ёлгон даъволар кетидан қувиш билан банд, кимлардир ҳирсу ҳавас қули, омма оғир меҳнатдан эзилиб ётибди. Нега шоир «ҳар ера» «толиби дурдона» бўлганлигидан шукроналар қилаётир? Негаки, атроф-муҳитга қараб, одамлар сийратини тасаввур этиб, ўзининг фикран ҳур, юракда асло тутқинлиги йўқлигидан у фажрланмоқда. Байтдаги «Дурдона» сўзи ўз мазмун чега-расидан чиққан сўз — поэтик образдир. Машрабнинг «қул экансан»ида «қул эмассан» деган маъно, шу қисмати, яъни «ўшал озодалардин»лигидан мамнунлик кайфиятлари ёлқинланиб турибди.

«Чун қўлим бирла аёғим боғламоқ ҳожат эмас», мисраси билан бошланадиган ғазалнинг ҳам бош нафоси — ботиний озодлик, ички эркинлик суруридир. Руҳий уйғоқлиги йўқ, ғафлатдан ичлари димиққан бечоралар, умр нима, яшаш ва кураш нима — булардан беҳабар нафс қулларига қарата шоир дейди:

Умр чун борки, ҳаводис, гофил одам билмади,
Ой кун оромига бир лаҳзае фурсат эмас.

Инсон кўнгилда фавқулудда юксалиш, ўзгариш содир бўлган вақт ва ҳолатлар учун шарқ шоирлари шукрона сўз, ўз-ўзини қутлаб айтилган муборақ оҳангидаги гаплар битишган. Навоийнинг бир сатрида ошиқлигу девоналикка етишган юрак шукронаси берилган:

Шукрилилаҳким, яна ошиқмеу девона ҳам...

Форс-тожик шоири Соҳиб Табризий «Дарё шуди, эй дил, дарёйяд муборақ» — «Дарё бўлибсан, эй дил, дарёли-нинг муборақ», деган ғоятда ҳаяжонли, юракка олқиш ёғдирувчи сўзларни ёзган.

Севгисиз кун кечириниш — саҳрога ўхшаш тап-тақир, хувиллаган кўнгилда судралиш. Бу — даҳшатли андуҳ. Бундай андуҳнинг ишқ учун ҳеч даҳшати йўқ. У дашт,

сахро бўлиб ётган қалбларни дарҳол яшнатиб юборад.
Инсон дилидаги шу икки ҳолат, манзарани бир ўринда
Машраб қуйидагича гавдалантирган:

Аввал эдим дашт, гулхона бўлдим.

Бунақа толе ва иқбол шарафига ҳар қанча шукрона-
лар айтса, қутлов сўзлари топса арзийди. Аммо, Машраб
ушбу жойда ишлатмаган «муборак»ни, қаранг, қандай
ҳақиқат учун қўллаётир:

Чун муборак бўлсун, эй Машраб, қизил қонинг сени,
Хўб ин бўлди сенга, жон берганинг — офат эмас.

Очиғини айтиш керак, романтик кайфият, самовий
хаёл, жўшқин ва кўтаринки эҳтирослардан табиати йироқ
кишилар учун мазкур байтдаги маъно ва ифода завқ қўз-
ғамайди. Одатда бундай романтик бўёқли сўзлар кўнгли
«дашт» кимсаларнингмас, дили «гулхона» бўлганларнинг
тушунча ва туйғуларини акс эттиради. Ва у ички эркини
ахтараётган, маънавий ҳурликка чанқоқ ҳамма давр ва
ҳамма замон одамларининг қалбини ҳамиша тўлқинла-
тиришга қодирдир. Машраб ишқ баҳонасида, баъзан
қонлар тўкиб ҳам эришиб бўлмайдиган, жон беришни
ҳам «офат эмас», «хўб иш»га айлантирадиган, «гофил
одам»ларга насиб этмас сийрат эркинлигини улуғлаган.

* * *

Машраб — ҳақиқий шоир, санъаткор. Унинг дунё ва
инсон ҳаётига назари — образли қараш. У ўзини тўлқин-
лантирган гоё ва мақсадларни ўқувчи юрагига поэтик об-
раз, қиёс, ташбиҳ, рамз, ҳар турли муболағалар тилида
сўзлайди.

Шарқ классик шеърлятида ҳар бир поэтик жанрнинг етакчи темаси бўлганлиги маълум. Масалан, ғазал учун асосий мавзу — ишқ, муҳаббат дардлари, севги можаролари, улардан туғилган ахлоқий-фалсафий фикру ҳислар бўлган. Қитъа — реал ҳаёт таассуротлари, ахлоқий-дидактик қарашлар, танқидий мушоҳада ва муносабатлар ифодаланган шеърлий шакл. Рубоий тематикасидаги ҳал қилувчи йўналиш — фалсафийлик, исталган бир маънони фалсафий бўёқларда акс эттиришдир. Теманинг бошқарувчилик роли оддий ҳодиса бўлмаган, албатта. У орқали ҳар бир жанрнинг ўзига хос эмоционал оҳангдорлиги, фикр ҳаракатлари, тил садолари юзага чиққан. Теманинг худди шундай етакчилик фазилати адабий жанрларнинг образлари учун ҳам хосдир. Ғазал тематикасидаги анъанавийлик ундаги поэтик образларнинг ҳам ишқий ғоя талаб ва эҳтиёжи заминиди дунёга келиши ҳамда традиционлик касб этишини шарт қилиб қўйган. Анъанавийлик — ижод қонун-қоидаларига тегишли, улар билан алоқадор талаб. Истеъдоднинг оламга келиши учун эса на талаб, на қоида ёрдам беролмайди. Истеъдод — йўқни бор, борни тубдан янгилай оладиган қудрат. Унинг нафаси теккан жойдан янгича завқ, такрорланмас руҳий чечаклар унади. Шунинг учун талантли шоирлар анъанавий тема, образ ва тасвир воситалари атрофида қалам тебратиб ҳам зўр ижодий ютуқларга эриша олганлар. Шундай шоирлардан бири Бобораҳим Машрабдир.

Ой, Қуёш, гул, булбул, шамъ, парвона — булар классик лирикада кенг татбиқ этилган, беҳад кўп такрорланган, Машраб шеърларида ҳам улар асосий поэтик образлардан. Бироқ, ҳеч бир ўринда улардаги маъно ва туйғу ранглирида, оҳанг садоларида хиралик, такрор, таъсирсизлик сезилмайди. Мана парвона образи мундарижасига назар ташлаб кўрайлик.

Кўрсат жамолинг мастоналарга,
Ишқингда куйган парвоналарга

Бунда «парвона» ишқ ўтида куйган ошиқлар маъноси-ни англатади. «Парвоналарга» дейилган заҳотиёқ ҳаёти беихтиёрлик ҳукмидаги, юрагига ўт кетган ошиқлар кўз ўнгимиздан ўтади.

Қилиб зоре шу дилбарни тиларман кечаю кундуз,
Они ёдини айларман юруб парвона-парвона.

Олдинги сатрлар илтижо, маъшуқага тавалло қилиш оҳангига эга эди. Бу байтда ҳам зорланиш ҳисси бор, фақат мурожаат шаклидамас. Ошиқ кечаю кундуз ёр висолини тилайди. Унинг ёди билан ўртанади, беқарор кезинади. Ва буни изҳор этганда, гўё билмаганга олиб (кейинги мисрада иҳом санъати ишлатилган), ўзининг икки ҳолатини «парвона-парвона»да шарҳлаб ўтади. Биринчи ҳолат: худди ёрнинг ўзи ўтирганига инонгандай, унинг ёди атрофида айланиб-ўргилиш, ўргилиб айланавериш. Иккинчи ҳолат: маъшуқа гўё шам — ёруғлик манбаю ошиқ унинг ёди шавқида чарх ураётган парвона.

Ишқ водисидин бир кеча мен ҳай-ҳалаб ўттим,
Зухҳод элини мамлакатини талаб ўттум.
Олдим фашу мисвокни девоналиғ айлаб,
Парвона сифат жоними ўтқа қалаб ўттим.

Бу энди оддий, ёр ёдида айланаверадиган «парвона сифат» жон эмас, «ишқ водисини бир кеча» «ҳай-ҳалаб», «заҳҳод эли»нинг «мамлакатини талаб» ўтиб, «фашу мисвокни» бошидан иргитган мўъжизавий бир қудратга эга шахснинг айнан ўзидир. Одатда парвона ўт-ёруғлик атрофидан айланади, ўзини ўтга-чўғга уради. Машраб талқинидаги «парвона» эса «ошиқ элини кўнглига бир ўт» қалагандай, ўз жонини ўтга қалаб ўтади. Образ — ташибхнинг бу шаклдаги тадбиқи ва талқини классик шеърятимиздаги деярли ҳеч қайси санъаткор тажрибаларида учрамайди.

Кўрдим тушумда шамъи жамолнинг,
Чарх уриб ондин парвона бўлдим.

Юқоридаги байт мазмунидан кейин, бу сўзлар таассуротни янги юксакликка кўтараолмаслиги мумкин. Аммо бу мисралардаги вазият, ҳолат ва манзара мутлақо бўлак. Аввало, туш кўриш моҳияти гўзал. Ошиқ беҳудадан-беҳудадан парвона бўла қолмаган. Тушида ёр талъати теграсида чарх уриб айланаверганидан «парвона» бўлган.

Машрабнинг воқеабанд газалларидан бирида тасвирлашнингча, ошиқ «йўл уза» «зебо санам»ини кўрган-у, қотган. Аммо ёрнинг қарашига чидаб, рост туришнинг сира имкони йўқ. «Наззорасидин маҳв бўлибон ўлтура қолдим», дейди бечора ошиқ. Шубҳасиз, талабгорининг тинка-мадорини қуритиб, маъшуқа йўлида давом этиб кетаверади-да! Шундан сўнг, ошанинг ўзи қорор бўлиб: «Сайёра сифат кеча тонг отгунча югурдум», дейди. Нима бўлади-ю, у санамнинг, «ойдек юзини бир кўра» қолади. Кейин Фарҳодга ўхшаб гам тоғига чирмашади. Бошига «қазо тешаси» тегиб ўтади. Шу аҳволда ҳам ёрнинг «базми висоли»дин шум рақиблар тарқагунча «болу парини» юлиб, термулганича тураверади. Воқеанинг давомини унинг ўзидан эшитинг:

Мажлисидаги шамъни кўрибон олдиға бориб,
Парвона масал ўт ичига ҳам кўя қолдим.

«Мажлисидаги шамъ» — рақиблар базминини ёритган маъшуқа. «Парвона» — ошиқ ўзини тўғри шу шамга уради. Бу ёғиға парвонадай чарх ўришга ҳожат ҳам, имкон ҳам қолмаган. Негаки, ағёрлар ёр ёнида экан, у ўз «болу парини» юлган. Ягона йўл, қанотсиз «парвона масал» ўт ичига ўзни ташлаб, қуйиб битиш. Машраб байтда ошиқнинг ўт ўртасида эканлигига бизни инонтира олади.

Ёрни васлиға етгайманму деб шому саҳар
Уртаниб ҳажр ўтиға парвона бўлдим оқибат.

Тилак — кўнгил таянчи. Одам қалби унингсиз устунсиз хонага ўхшаб қолади. Ер васлига етишиш ҳам Машраб лирик қаҳрамонининг таянч орзуси бўлган. Шу умид унинг қаро шомларини саҳарларга элтган. У куну тун, шому саҳар ўртанган, хаёлан висол эшикларига тирмашган. Бироқ «ҳажр ўти» буларнинг барча-барчасини ёндириб, кулга айлантириб ташлаган. У шўрлик энди фақат ҳажр ўтининг «парвона»си. Мана Сизга, шахс қисмати ва орзули юрак фожiasi ёки тақдир драмаси. Яна бир мисол:

Парвона сифат ўргулаётин ҳар қадамнингдин,
Гар бўлса муяссар,
Бир лаҳза тараҳҳум юзидин айламадинг шод,
Ғамзанг била, эй жон.

Бу оҳанг — чинакам ошиқона, садоқатли юракнинг садоқатдай тоза, ипакдай майин ва малоҳатли ҳисларини бағрига олган шеърини оҳангдир. Ошиқнинг ўзини «парвона сифат» кўрсатиши унинг характер сифатини ёрқин очган. Кўраянсензки, юқорида таҳлил қилинган мисолларнинг ҳеч бировида, иккинчисининг на мантиқий, на ҳиссий, на манзаравий такрорлари йўқ, учрамайди. Бу ҳам маҳоратнинг зўрлигидан.

Машрабшунос олимлар шоир лирикасида халқ оғзаки ижоди намуналари — мақол, матал, ҳикматли ва жонли халқ тилидаги иборалардан унумли фойдаланганлигини бир овоздан қайд қилганлар. Аммо бу муҳим масала ўзининг жиддий ва муфассал тадқиқини ҳали топиб улгурмаган. Масалан, Машрабнинг образ яратиш усуллари ва йўлларини олиб кўрайлик. Шоир асосан жонли халқ тили хазинасига мансуб, шу бебаҳо хазинадан олинган «материал»лар устида ишлайди, улар асосида образли ифодалар яратади.

Эй нозаним, менга раҳм қил,
Қолдим сени деб юз минг балога.

Ногаҳон ғам, ғусса, ғурбат ёки қайғули ҳодисотларга муртало бўлган кишиларга нисбатан халқ «Балога қолди», «Балога учради», «Боши балодан чиқмади» каби ибораларни қўллайди. Аслида «бало» ўзи нима, одам унга ёки у одамга қандай ийўлиқади, балога гирифтор бўлгандан, сўнгги руҳий ё жисмоний қийноқлар қандоқ кечади — буларни ҳеч ким, ҳеч қачон аниқ кўрмаган, билмайди. Шунга қарамасдан, бу ибора кўрган ёки билгандан кўп парса англатади ва таъсир ўтказади. «Эй нозаним, менга раҳм қил» мисраси раҳм, шафқат истаги айтилган оддий фикр. «Қолдим сени деб юз минг балога» эса образли гап ва ифода. Агар «қолдим балога» ибораси бунга асос бўлмаганида эди, у ҳам олдинги қатордаги маънога ўхшаб поэтик «либос»сиз мисра ҳисобланарди. Машраб, «минг балога» қолган ошиқ тилидан гана яна давом эттиради:

Торттим жафони роҳат кўрай деб,
 Қилсанг жафолар йиғлаш худога.
 Бемори инқинг бўлдум нетарман,
 Собир балога, рози қазога.
 Мижгонинг ўқи ўтти бу жондин,
 Ногаҳ совуқ сўз тушди арога.

Халқ тушунчасида, ортиқ жавру ситам тортмоқда бўлган одам худога йиғлаши, таваллолар қилиб ундан нажот исташи керак, дейилган. Бундан ташқари чорасиз қотган кишиларга қарата, «Яратганга ёлвор, додингни худо эшитар!» деб маслаҳатлар беришган. Абдулла Қаҳҳорнинг «Бемор» ҳикоясидаги порасида гўдакнинг аҳволи ва илтижоли сўзларини эсланг. Агар худо шафқат қилса беморлар тузалиб, зулм этувчиларнинг тош қалбларида раҳм уйғотармиш ва мазлум кўнгуллар азобу уқубатлардан халос бўлишаркан. «Роҳат кўрай деб» қулфатлар чеккан ошиқ-машуқанинг зулмкор табиати, кўрсатган қийноқли қилмишлари тўғрисида битта ҳам сўз айтмайди. Аммо

унинг «йиғлай худога» деганига қараганда, ёрнинг бе-
рахманини, яна шафқатсизликларга бориши аниқ. Айни
пайтда, «йиғлай худога» иборасини тилга олаётган шахс
«юз минг бало» исканжасида қийналавериб, кўнгли муш-
фиқлашган, эътибор ва мурувватга жуда ҳам муҳтож ки-
шидир. Унинг ўзинча донинимандлиги шундаки, ҳар қапа-
қа ҳолат ва шароитда инсон сабр-тоқатли бўлиши зарур-
лигини, балони сабр, қазо қайғусини ризолик билан
енгишдан ўзга яроғли чора йўқлигини у пухта идрок эт-
ган. Охириги байтдаги манзара нисбатан бошқача, «Миж-
говнинг ўқи» — истиоравий ибора. «Мижгон ўқи»нинг жон-
дан ўтиши рамзий гап бўлса-да, лирик қаҳрамоннинг
«Собир балога, рози қазога», дея ўзини аввалдан қазога
чоғлаб туриши бежизмаслигини поэтик шарҳлайди.

Ногоҳ совуқ сўз тушди арога.

Икки ўртадаги ногоҳоний совуқлик — қутилмагандаги
ўлимдан ҳам огирроқ нарса. У дунёдаги ҳеч қандай оташ-
аланганинг тафтида илимайдиган, инсон борлигини бир
умрга музлатиб юраверадиган совуқлик. Шундай воқеа,
ҳодисотлар юз берганида, тафсилоти, пизоҳларга сўз ва
вақт сарфлаб ўтирилмасдан, халқ тилида «Совуқлик туш-
ди», «Ўртада совуқ сўз оралади», «Совуқчилик солишди»,
деб қўя қолинган ва у тингловчига моҳият нимадалигини
конкрет билдириш, ҳис этишга имкон яратган. Машраб сат-
ридаги «совуқ сўз» ҳам шу пуктаи назардан характерли.

Гап поэтик образлар ҳақида эди. Хўш, шарҳ ва тал-
қини берилган мисоллардаги поэтик образлар қани? де-
ган савол туғилиши ҳам мумкин. Ўринли ва тўғри савол.

Образли фикрлаш билан поэтик образ айни бир нарса,
ҳодиса эмас. Образли тафаккур қонуниятларини ҳар то-
монлама чуқур ўзлаштириб, дунёни образли назарда
кўриш, ўзлаштириш, шу асосда умумлашмалар яратиб
салоҳиятини кучайтира бормаган ижодкорнинг ишлатган
поэтик образлари, жуда оғиниб кетса, «увада камзулда

биллур тугма»га яқин унсур бўлади. Агар Машраб образли мушоҳадаси ўткир шоир юксаклигига кўтарилмаганида, биз унинг юқоридаги фикрларини конкрет-эмоционал кечинма шаклида қабул этмасдан, уларга лоқайд, бепарво қолаверардик. Ҳолбуки, уч-тўрт қатор гап бизда қанча мулоҳаза, таассурот, муқоясалар хаёлларни уйғотди. Чунки, шоир она тилининг жонли имконларига сўяниб образли мисралар яратган эди.

Халқда «Оғзи куйди», «Оғзим куйди» шаклидаги фразеологик ибора бор. Бирор ножўя ишни қилиб қўйиб ёки нимадир, кимдир тўғрисидаги аллақандай фикрни айтиб қўйиб сўнг пушаймон бўлган киши «Оғзим куйди» деса, демак, у ўз қилмиши, сўзларига иқдор-у, уларни бошқа такрорламоқчи эмас. Машраб бу иборани бир байтнинг образлигини таъминлаш учун асос қилиб олади. Ошиқ халқ аро ҳоли дилидан ҳеч ким огоҳ бўлишини истамайди. Негаки, сирни фож этиб «огиз куйган».

Бўлмасун огоҳ киши ҳоли дилимдин халқ аро,
Гарчи куйди оғзимиз, аммо дилу жон йиғлайди.

Шоир бир ўринда «Ўзга юзга боқмасун, деб кўзга мих қоққанмусан?» деб ёзади. «Мих қоққанмусан?» қулоққа дағалроқ эшитилар, лекин маъшуқа қудрати, ошиқ ҳолатини бўлиб гавдалантиради. Бундай ибора ва фикрлар Машрабнинг деярли ҳар бир шеърида учрайди.

* * *

Император Франц Иосифга Бетховенни суяш лозим,— у — гений, деганларида, бепарволик билан: «Менга гений эмас, содиқ фуқаро керак», деган экан. Буюк истеъдод эгалари жаҳоннинг ҳамма жойида шоҳлар, давлат арбобларига ёқавермаган. Нега? Чунки истеъдоднинг ўзи мустақил Давлат. Чунки талант халқ қалбини ишғол қилиш

ва оммани эргаштиришда ҳар қандай ҳукмдордан қудратлироқдир.

Нацистлар энди-энди ҳокимиятга эришаётганида уларнинг фалсафасини жуда аниқ қилиб Геринг шундай ифодаланган экан: «Менга фикр эркинлиги ҳақида қачонки гапиринса, беихтиёр тўнпончага қўлим чўзилади...»

Қанча ҳур фикр тарафдорлари отилган, осилган, қийноқларга маҳкум эгилган. Машраб ана шулардан бири эди. У эркинликда руҳан Насимийга яқин эди. Унинг қисмати ҳам териси тириклайин ишлинган Насимийникига яқин фожиа билан тугалланди. Бироқ Машрабнинг вужуди осилган дорга, шоирнинг озод Руҳи, кишан киймас қалби ва тафаккурини осин имконсиз эканлигини мустабидлар тушунишни истамадилар. Улар нимани кўзлаб, нимани ўйлаган бўлсалар, ҳаммасининг акси бўлди. Машрабнинг «номи халқимиз ҳаёти ва тарихида мутаассибликка, ислом ақидаларига қарши кураш байроғи бўлиб келди» (Ғафур Ғулом). Чунки Машраб чегарасиз маънавий куч шиори эди ва абадий шундай бўлиб қолади.

Улуғ исёнкор шоир ҳаёти ва шеърӣ меросини ўрганиш, оммага етказиш юзасидан Ғ. Ғулом, И. Султон, П. Шамсиев, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, М. Зокиров, В. Раҳмонов сингари ёзувчи ва олимлар жуда муҳим, гоятда хайрли ишларни амалга оширдилар. Машраб шундай салъаткорки, ҳар бир авлод унинг поэзиясини ўзича идрок этиб, севиб ўқимоғи, ўз замонаси, эҳтиёжлари билан уйғун нуқтаи назарларда тадқиқ этмоғи лозим. Бу эса машрабшуносликнинг ҳам тинимсиз тараққий этмоғидан бир шаҳодатдир.

ЭНГ УЛУҒ ШЕЪР — ДАРД ВА АРМОН

Ғафнусга йхшаб ёндим гириклай
Машраб.

Туркий халқларнинг барчаси учун у ёки бу даражада умумий бўлган фикру туйғулар бир буюк ижодкор Қалб орқали аксини топиш ҳодисаси тарихда кўп бўлган. Буни Алишер Навоий таъбири билан халқларни «якқалам» этиш, бадний ижоддаги якқаламлик санъати деб характерлаш мумкин. Улуғ туркман классиги Маҳтумқули дили ўз эли ва юрти чегараларидан бениҳоя кенг мана шундай шоир, шеърятни такрорланмас ижодий Қалбдир. Маҳтумқули онг даражаси, маънавий маърифати билан туркий тафакқур ва руҳиятнинг марказида турган санъаткор. Маҳтумқули туркман, ўзбек, қозоқ, қирғиз — бизнинг ҳаммамизнинг шоиримиз. Унинг асарлари туркий шеърят қонида жўшган ўзига хос Дард тўлқини, туркий шеърят кўзларида аксини топган бир Армон сувратидир. Бу шеърят Маҳтумқули сиймосида ўзининг энг қадимий гоъвий-бадний анъаналарини давом эттириб, ривожлантириб, оламга донолик яна донишмандлик нурларини сочди. «Ҳиббатул ҳақойиқ», «Қутадғу билик», Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий пандномаларидаги оҳанглар Маҳтумқули тажрибаларида янгилашиб, ҳаёт ва реал воқелик билан чуқур муносабатини топган йўналишларда умр кечирмоққа бошлаган эди. Маҳтумқулининг гоъвий суянч, руҳий таянган жойларидан бири Аҳмад Яссавий ижодиёти ҳисобланади. Уни Яссавийдан ажратиш улкан чинорнинг ўқ илдизини заминдан суғириб ташлаш билан тепна-тенгдир. Маҳтумқули Яссавий ҳикматларидан кўп гоъвий озиқ олган, хусусан Яссавий тўртликларида қўлланилган ва доимий қайтарилган поэтик образлардан ижодий фойдаланган. Бу табиий, албатта. Чунки Яссавий

шеърияти — кўшли, ҳар қандай ижодкор руҳини пок-
лантирувчи, дардга тўлиг шеърят. «Аслим туфроқ, ўзим
туфроқ, ҳақ васлига етолмасдан кўнглим муштоқ», дейди
Яссавий. Бу образли фикр Маҳтумқулида «Гавдам — ха-
роб, тап — тупроқ, кўнглимнинг шаҳри вайрон» шаклида
келади. Гуноҳ ва гуноҳкорликларни тап олмаслик, ман-
манлик, кибр иллатлари таңқид этилган минералар Ясса-
вий ҳикматларининг анчагина қисмини ташкил этади.
Маҳтумқулининг манманликни қоралаб айтилган ёки
«Осий бўлма гуноҳингдан тинавер», «Яхши вақтдир тов-
ба қилиб дўнавер» каби минераларининг туғилишида Яс-
савий шеърятининг роли бўлганлиги аниқ сезилиб
туради.

Маҳтумқули шеърияти ўзбек маданиятининг қонуний
бир бўлаги, эҳтиёж қисмига аллақачонлар айланиб ул-
гурган. Бу шеърят ҳар бир ўзбек учун бир таълим
Академияси. Ундан инсонийлик, ахлоқ ва одоб, ватан ва
ватанпарварлик мазмунларида, тубанлик ва жаҳолатга,
унинг барча кўринишларига муносабатда сабоқ ўрганиш
имтиёзлари чегарасиздир. Маълумки, шоир ижодиётида
дидактик пафос устунлик қилган. Лекин Маҳтумқули
дидактикасида шижоат, жасурлик, қаҳрамонликка ун-
даш биринчи ўрида туради.

Кўрқа-кўрқа қийин аҳволга тушдик,
Тақдир нима бўлса кўрилсин энди,
Фикр қозонида қайнадик, пишдик,
Тегма, қон жўш уриб тўкилсин энди...

Шоир лирикасида босқинчи зулмига кўникиш ва бар-
ча ахлоқсизликларнинг дояси сифатида икки хусусият,
икки иллат изчил қораланган. Булардан бири — кўрқоқ-
лик, иккинчиси — нодонлик. Мутеликларнинг ҳамма кў-
ринишлари у ёки бу залда шу икки иллатнинг ҳосиласи,
самараларидир.

Маҳтумқули дидактик шеърятни Шарқ ва Яқин Шарқ адабиётидаги анъанавий қондалардан анча четга чиқиб, сўз, фикр ва ифода оҳанглариини оғзаки нутққа фавқуллодда яқинлаштирадиги, бунда ҳам у ҳаммадан ортиқроқ Яссавийга издошдир. Шоир бирор ўринда ҳам қуруқ насихатгўйликка берилмайди, шеърларида Юрак сўзлайди, қалб ёнади, кўнгул овозлари баралда эшитилиб туради.

Маҳтумқулининг отаси вафотига бағишланган шеъри бўлиб, унда, жумладан, шундай сўзлар битилган:

Молу мулкка сира кўнгил қўймади,
Бу жаҳоннинг ишратини севмади.
Эски шолдан ортиқ кийим киймади,
Охират ўйи бўлди қасди отамнинг.

Бундай байтларининг шаҳодат беришига кўра, шоир дунёнинг пасту баланд, оқу қорасини ўзича чуқур идрок қилган, онгли равишда жаҳоннинг айшу ишратларидан анча юз бурган, ахлоқий қарашлари покланган, хоксор отанинг фарзанди бўлган ва тарбиясини олган. Маҳтумқули ижодида автобиографик маънолардаги фикр, қайдлар тез-тез учрайди. Улар асосида шоир ҳаёти ва ижодиётига дахлдор айрим нарсаларни ёритиш, баъзи жиҳатларни тасаввур қилиш имконлари ҳам мавжуддир. Бироқ энг муҳими шоирнинг маънавий-руҳий биографияси. Маҳтумқулида бу таржимаи ҳол ёруғ, унинг нузли ибтидоси—Ишқ. У «Ишқ асар этмаса чирроғлар ёнмас», деганидек, сийратида ишқ чироқ ёққан дамлардан бошлаб шоир ўз кечинма, ҳолат, изтироб туйғуларини шеър тилида оташли сўзлар орқали акс эттиришига, ички дунёсини ёлқинли манзараларда очишга эриша борган.

Севги ўтига тушдим, нарвона бўлдим энди,
Шавқинг чўғида кўйдим, бирёна бўлдим энди.

Жисмим кабобга дўнди, гирёна бўлдим энди,
Гапж истаганлар келсин, вайрона бўлдим энди.

Истеъдод — ҳаминша улкан самимият. Маҳтумқулининг ишқий шеърларини ўқиганда дилидаги дард зарби, аламли тўлганишларининг ҳаракатларини аниқ сезиб турасиз. Бироқ «Жисмим кабобга дўнди, гирёна бўлдим энди» дейилган сингари ҳолатлардан кўра ифода самимияти қалбини ортиқроқ тебратади.

Маҳтумқули лирик қаҳрамонининг севиғи ўти атрофида парвона бўлишлари у қадар узоқ чўзилмайди. Қисматига айрилиқ чапг солади. У кутилмаганда юрак мулкининг шоҳидан ажралиб, дунёвий эркини йўқотади. Ва ўзини худди гулидан ажралган булбулдай ҳис қилиб қолади:

Сармаст бўлган булбулдай гулимдан жудо бўлдим,
Бағримни хазон ургап бир сўхта садо бўлдим...

«Сўхта садо» ниҳоятда яхши топилган поэтик образ. Бу образ гулидан ажралган булбул ташбиҳига нисбатан ҳам ошиқ ҳақида кўп нарса аниқланилади. Ҳижрон, жудолик селларидан дил барглари қовжираган ошиқ учун энди олам зиндон: «Етти иқлим менга кўринур зиндон». Дилбар хаёли, ҳижрон азоблари унинг жонини ҳалқумга етказди:

Жон ҳалқумга келди, ёндим, ёрилдим,
Бағишласанг нетар ёрим, ё жаббор.
Нечоғлик севишдим, беваж айрилдим,
Бағишласанг нетар ёрим, ё жаббор...

Ошиқ ҳақдан нажот кутади. Додлари тапгри даргоҳига бориб етмайди. Элу юртдан мадад кутади. Халқу халойиқнинг мадад ва муруввати шу бўладики, у ўз бечоралиги, ғариб ва бекаслигини аввалгидан кўра неча ҳисса зиёдроқ гидрокдан ўтказди:

Элу юрт раҳм айламас, бир мен каби бечора йўқ,
Юрагим юз поради, аммо танимда яра йўқ.
Сен гарибсан, мен фақирман, сену менда чора йўқ.
Севганим, тақдири ҳақдир айирган биздан сени.

Маҳтумқули лирик қаҳрамонининг ёлғизланиши, яхши-ёмон, қалбли-қалбсиз кишилардан ўзини бегона тута бошлашига сабаб унинг ишқий драмаси, ёлғиз ҳижрон азобларимас, албатта. Бунинг бошқа асосий жиҳатлари ҳам бор. Аммо айрилиқ ошиқ дилидаги танҳоликни, ёлғизликка иштиёқ майлларини гоյтада кучайтиради. Шундай қилиб, унда «халқдан қолиб» тоғу тошларга кетиш, дашту саҳроларда кезин асосий ният бўлиб қолади. Ва эрк, таскин, суянч — ҳамма-ҳаммасини ҳудудсиз борлиқ, она табиат бағридан топмоқлигига инонади. Унга бедард, шуурсиз кимсалар муҳитида қийналиб юришдан, тоғлар орасида оғочлар билан ўтирини яхши ва ўнғай туюлади:

Кимни кўрсам бир пешада,
Менинг кўнглим андишада.
Тоғлар ичра, бир гўшада,
Ўлтирсам оғочлар билан...

Бундоқ қаралса, ушбу орзуга эришини у қадар қийинмасдай. Даҳрнинг абадий бир адолатсизлиги шунда бўлса керакки, барча замонларда ҳам «Тақдир деган подшоҳ бўлса ошиқларнинг ҳоли танг», азобланишаверишган. Қисмат тузоғидан қочини Маҳтумқули тасвиридаги ошиққа ҳам nasib бўлмаган:

Қисмат қўймас, кетсам узоқ йўлларга,
Насиб қўймас, кетар йўлим боғлар, ҳей.
Мажнун каби ҳайрон чиқай йўлларга,
Бориб маскан тутай сизни, тоғлар, ҳей!

Кетиб кетолмаслик, туриб чидолмаслик, яъни икки орадаги тортишув ҳиссиёти бора-бора «фикр дарёсига» «ақл кемаси»ни чўктиришга яқин олиб келади. Шунда ошиқ нигоҳида заҳру май, васлу ҳижрон, дўсту агёр — барчаси гўё аралашиб, маъно ажратиш янада оғирлашди.

Йўл йўқотдим, тоғ қайсию туз қайси,
Уқмас дилим: маъно қайси, сўз қайси,
Фаҳмим етмас, йўл қайсию из қайси,
Умид узиб, қочолмайман, пайлайин!

Хуллас, «дунё — оламни кезиш» тилагида ўртанган кўнгил, «Қанотим йўқ, учолмайман, пайлайин» деган маъзун тасаллодан бўлак чора топаолмасе-да, қисматга қарши исён қилиш, дунёни лавнатлашдан сира чекинмайди.

Маҳтумқули шеърларидан бирида «Дунёда онглидан — онгсизи кондир», деган. Шоир хулосасида оламнинг асосини ташкил этган бу онгсизлар «билмас балолар». Жоҳил, бу сўз уқмасларга тирикчилик ва нафса алоқаси бўлмаган юксак фикру туйғуларни сингдириб бўлмайди. Чунки улар «одам тилли ҳайвондир». Забонли «ҳайвонлар»ни Маҳтумқули кўп ўринларда «халойиқ» деб атайти. гоҳо тоифаларга ажратиб шоирона ҳукмлар чиқаради. Ижодда халойиқ табиаги, характер хусусиятлари, тубанликларини фош қилиш билан шоир изчил машғул бўлган. Яъни олов бўлиб ёниб, тилдан ўтлар сочган:

Маҳтумқули, тили ўтли, ўт сочар,
Юзсиз, нокасларнинг айбини очар.

Шоир айбини очган юзсиз, нокасларнинг асосий ва катта қисми ҳасадчи, порахўр, гийбатчи зотлар.

Халойиқ барчаси ҳасадхўр бўлди..
Синоҳий барчаси порахўр бўлди.

Пора қонун юритган, ҳасадхўрлик ривож топган жамият одамларидан нима фазилат кутиш мумкин. Улар порахўрликни эпломаса, бошқа тубан йўллар билан тирикчилик юритишади. Ёки «шайтон бўлиб» элни йўлдан оздирадиган товламачи, хушомадгўй, яна аллақандай диёнатсиз кимсаларга айланишади. Маҳтумқули турфа қилмишларин «издиҳом ичида» яшириб юрган «бадкор мунофиқ», ичида «тонналаб кўмири бор» ҳасадчи, дили илон заҳрига тўлган ифвогарларни ҳар кун кўрган, кузатган, уларнинг сони бунчалик кўплигини тан олиш унинг руҳини оғир тош бўлиб босган. Бироқ шоир ҳеч маҳал пассив кузатувчилик қилмаган. Ўша салбий тип вакилларини фопс этадиган, айбини очадиган фикрларни айтишда фаолликдан чарчамаган.

Булутдек гуркираб, чақмоқдай гурлар,
Гоҳо муздан тахтлар, оташдан уйлар.
Хачирдек чаёнлар, фил каби мўйлар,
Баданингдан сўрар қонинг, ғийбатчи...

Ғийбат, ғийбатчилик касали ҳақида кўп эшитганмиз, ўқиганмиз. Аммо ҳеч пайт ғийбаткаш — «хачирдек чаён» деган қиёс ёдимизга келмаган. Маҳтумқулининг ғийбатчига йўналтирилган сўзларидан, уларнинг қандай кулфатли жазоларга маҳкумлигинигина эмас, беихтиёр «хачирдек чаён»лигини ҳам хотирлаб қоламиз.

Жаҳонда бор ишдан ёмон —
Бир мўминнинг озоридур.

Ғийбат эса инсон юрагига озор етказиш, уни эзгилашнинг яширин шакли, калтакесакка ўхшаб зимдан судралиш йўлидир. Ғийбатчилар ўз умрини елга бериб, сенинг «хатинг, сўзинг кўча-куйда кездирди»ган, охир-оқибатда «гуноҳнинг зил юки» остида янчиладиган ҳазарли тоифа ҳисобланади. «Ўқирканч улар, бунга гумон бўларми?».

Маҳтумқули ҳасадчи, гийбаткашларга доир фикрларида уларнинг жирканчлигига ўқувчини тўла ишонтиргиси келади. Аммо аҳвол шунга бориб етганки, «Халойиқда иборат ҳам йўқ, кўрим йўқ, Мажлисида бир насихат қилар йўқ». Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Дунё ишлари, одам қилмишларига холис боқиб, «Ҳалол қайси, «Ҳаром қайси билар йўқ». Барчаси аралаш-қуралаш. «Фойда қайси, зиён қайси, билинмас».

Имон, инсоф, диёнат, адолат, виждон, поклик — булар улуг инсоний тушунчалар. Одам қачон инсоф ва диёнатли бўлади? Қачон виждон шеvasига содиқ юради? Имон деганда нимани билмоқ лозим? Покликнинг нурли ва нурсиз чегараси қандай аниқланади? Мана шунча саволга, дўнда қилиб, «Ҳалол қайси, ҳаром қайси» билинганда, деб жавоб бериш мумкин. Ҳаром билан ҳалолни фарқлаш — оламдаги бош фалсафа. «Ҳалоли — ҳисоб, ҳароми — азоб», дейилади халқ мақолида. Маҳтумқули «Мажлисида бир насихат қилар йўқ», деганида билимдон, оқил одамларни назарга олгани шубҳасиз. Хўш, «Бу кун шоҳсан, эрта гадо бўларсан...» ёки «Бу дунё молидан ким олди бир бот, Аввали ғам-қайғу, охири барбод» мазмунларида насихатлар сўзлагувчи ақл соҳиблари топилмаганми? Топилган. Бироқ Маҳтумқулида бўлгани сингари ўшалар ҳам халойиқ орасида ўзларини чорасиз сезганлар, оломонга гап ўтказиш уқубатларини уларнинг ҳар бири ўзича ҳис қилиб қийналган, азият чеккан. Маҳтумқули айтмоқчи: «Оқил бўлган ғамда юрагин эзиб, Дардининг дармонини сўроқлаб — кезиб», «Замоннинг бузуқ бўлганин эзиб» ёки ўрни-ўрни билан гапириб юраверган.

Оломон — нодонлик, жаҳолатдан сармаст тўда. Оломоннинг маърифат даражаси — тақдид, у ҳайвондан кўра ҳам эргашувчанроқ бўлади. У қундалик турмуш эҳтиёжига ярайдиган ҳеч нарсадан қайтмайди. Оломонни бошқарувчи пчки куч нафе ва ҳирс. Навоийга ўхшаган даҳоларнинг «Нафсингга хилоф иш қилгилки тингайсан», дегандай ўғит-насихатлари ҳам оломонга таъсир ўтказа

олмаган. Лекин оломон нега шундай? Унинг ҳомийси, раҳнамо қудрати бўлиши керак-ку? Шу маънода барча шарқ шоирлари сингари Маҳтумқули ҳам дунё ва замони айблайди. Шоир учун одамларнинг йўлдан озгани билан замон бузуқлиги тепна-тенг тушунча:

Энди билдим замоннинг озгани,
Ёмонлар яхшидан қоча бошлади.
Қайта, бадасиллар аслзодадан —
Писанд этмай, тўрга кўча бошлади.

Замоннинг озгани ҳақиқат. Шоирнинг бунга заррача шубҳаси йўқ. Буни у фақат бадасилларнинг «аслзодадан» тўрга чиқиши-ю, ёмонларнинг яхшидан қочиб ҳодисаларидагина кўрмайди. Шоир ҳаётга теран назарда боқадди, Ғожианинг манзараларини миқёслари билан аке эттиради. Ахлоқий айниш, сиёсий тутриқсизликлар шоҳлар остонасидан бошланган: «Шоҳларда қолмади ҳукми адолат». Шоҳ адолатсиз, ўғри бўлгач, унинг атрофидаги амалдорлари қароқчи бўлиши тайин: «Бир пул учун муфти берар ривоят...», «Бил, бу ишлар нишонайи қиёмат», дейди донишманд шоир. Бироқ қиёматнинг асосий манзараси меҳнаткаш элнинг хўрланиши, фақир қулбалардаги ҳодисотлардир. Мирзо Бедил «Ҳар субҳки, сар мебардорам, Ошуби қиёмати дигар мебинам», яъни ҳар субҳ бош кўтарсам, яна бир бошқа қиёматни кўраман, деганида тупроққа қоришиб кетган, хўрланган халқнинг кундалик турмуши, азоби, уқубатли тақдир сувратларини эътиборда тутган эди. Маҳтумқулини ҳам шундай манзараларларзага солган:

Фақирлар хўрланиб, юзин саргайтиб,
Ким теграсин топиб, рангин қизартиб,
Золимлар мазлумнинг белин қабортиб,
Қамчисиндин қонлар соча бошлади..

«Мазлумнинг белин қабар»тиш ғуссаси қанча элпарвар, жону жаҳонини халқи, Ватани иқболига қурбон қилишга тайёр не-не қалбларни кемирмаган, тилмаган? Шундайлардан бири Маҳтумқули эди. Бир ёндан юртни «Фохшадан бўлган ҳаромхўр» амалдорларнинг «йиқа бошла»шлари, иккинчи томондан, ариқлар фуқаро ва етимлар кўз ёшларидан дарёларга дўниб, эзгулик дарёларининг кўмилаёзгани улуг шоирни йиғлатарди. Маҳтумқулининг бир кўп шеърларида сатрлар аро шоир дийдасидан тўкилган алам ёшлари ҳам оқади. Булар йиғи сўзларимас, йиғлаб ёзилган, виждон ва қалбни ҳамиша йиғлатадиган шеърлардир.

Кетган қайтмас йўлидан,
Тушмас ёмон феълидан.
Диннат халқ қўлидан —
Кетди деб йиғларман.

Бу — йўқотиш марсияси. Оламда шундай йўқотишлар бўладики, улар хусусида бутун элу юртга фақат шоир гапириб, фақат угина мудроқ кўнгулларга ўт қалаб йиғлай олади. Маҳтумқулининг улуғлиги ҳам шунда. У бой берилган, бой берилаётган бокира туйғулар ҳасратида, яхши фазилатларнинг бадарга қилинаётганлигидан афғон чеккан эди.

Ҳозир бизнинг замонда
Ёмон сўзлар забонда,
Зулм ишлари жаҳонда
Жўшди деб йиғларман...

«Дунё турар, умр қолмас», «Элдин-кундин, тилдин жудо бўларсан». Ахир, «Сувга, елга сўзи ўтган Сулаймон» ҳам ўзи билан ҳеч нарса олиб кетгани йўқ. «Қани ул Искандар, Рустам паҳлавон?», дейди шоир. Ва дунёдаги ибратли ҳақиқатлардан беҳабар, молпараст мансабу

шуҳратпараст гофилларга яна савол ташлайди: «Сен дунёни тутажаксан ким бўлиб?» Инсонийлик матлаби зўру зулм билан танилишмас, ўзидан яхши ном қолдириш, Бобур ўғит бергандай, «Бори элга яхшилиғ қилгилки, мундин яхши йўқ, Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ». Бобурнинг «Бори элга яхшилиғ қилгилки, мундин яхши йўқ» фикрини Маҳтумқули «Мард чекар гамини туғилган юртнинг» тарзида ифодалайди.

Маҳтумқули — келажак шоири. Унинг дили истиқбол оғриқларига тўла бўлган. У охири нафасларигача халқи ва жонажон Ватанининг эртаси билан қуну тунларини ўтказган, «Фақирга жабр этган золимнинг иши» жазосиз қолмас, «Маҳтумқули, ғарибларнинг кўз ёши — Тоғларни ёндирар, эритар тошни», деб ўйлаган. Шоир «Ўз эрким билан Сўз дейман, Келажак ризққа ғам ейман», деганида масалага миқёсли қараган. У ўзича ҳар бир шахс келажак гамини тортинини истаган. Афсуски, шоир атроф-муҳитда эл-юрт истиқболини ўйлаганлардан, «тирноқ билан тоғлар»ни тирнаб бўлса-да, мол-давлат тўплаётган баднафсларни, ўзини бедовдан паст санамаган «эшак»ларни кўпроқ кўрган. Бевосита ҳаётий таассуротлар асосида, «Бу жаҳонда тўймас кўзинг сер бўлмас, Ҳар тулкидан йўлбарс бўлмас, шер бўлмас», дегандай доно хулосаларга келган.

Маҳтумқули — руҳшунос санъаткор. У инсон табиати тебранишлари, психологиясидаги ижобий ва салбий қатламларни баъзан биргина шеър доирасида ҳам очиб, таҳлилдан ўтказа олган. Шундай шеърлардан бири «Тан ёнмоққа кўйлак истар ялонгоч», сўзлари билан бошланади.

Дарҳақиқат, уст-бош кийими — бирламчи инсоний эҳтиёж. Одам иссиқ-совуқдан сақланиши учун ҳам қандайдир кийимга эга бўлиши шарт. Бу — боланинг ҳам ақли етадиган оддий маъنيқ. Шунинг учун «Ялангоч»нинг аҳволи ва нималар исташи англашиларли. Айтайлик, уст-боши бутлар нима тилакда бўлишади? Шоир инсон пси-

хологиясининг бу қиррасини ҳам эсдан чиқармайди: «Кўйлакли дер: «Воҳ, устидан тўн бўлса!» Худди шу жойдан тама, гушналик, дунё бойликларига ҳирс жўша бошлайди. Энди одам фарзанди ўзи топган, елиб-югуриб юлган-йиққанларига қаноат қилмасдан, худодан ҳам мадад истаб қолади. Қорни оч ҳақдан «Соғлиқ бер!» деб сўрагани сингари, «бешга етган» тангридан «Ўн бўлса» деб тилак билдиради.

Йигитки торта-торта ҳасратни,
Сафарга чиқмоққа бўлса давлати,
Кучи бирла топса яроғу отни,
Яна дерки текин-текин нон бўлса.

Бориники, йигитга «текин-текин нон» ҳам топилди. Тортилган ҳасратларини ҳам унутиб, «гўзал қиздан маҳбуб» оғушда у шоду ҳуррам яшайверса бўлади. Шундан сўнг бу йигит «Давлат учун кўнгулни зор», «Иззат учун ўз»ни хор этмасликка қудрат касб эта олармикан? Йўқ, бундай бўлмайди. Чунки, у аввало «текин-текин» нонга ўрганган. «Ҳаром луқма еганлар» эса ҳамиша «дунё маним» бўлсин дейдиганлардир. Маҳтумқули бу психологик хусусиятни «Кўнгли истар, зўр шаҳарга хон бўлса» сатрида аниқ гавдалантирган. Шу ерда фикрга нуқта қўйиш ҳам мумкин эди. Қолгани хаёлан аёнлашадиган нарсаси: шаҳарга хон бўлган, мамлакат тахтига кўнгли боғлайди, ундан ошса Искандарга ўхшаб жаҳонгирлик даввосида от суради ва ҳ. к. Аммо Маҳтумқули шеърни давом эттиради. Салтанат, беҳисоб молу мулкка эришганларнинг барчаси ҳам нуқул ўз манфаатларини кўзлайвермайдилар-ку. Улар орасида адолатли бўлишга, Ҳотам изидан юриб элда саховат, ҳиммат билан ном қозонишга интиланлари ҳам чиққан.

Даладаги сувсиз ариққа ўхшар —
Ҳар кимнинг саховат — хайри бўлмаса.

Бундай ақида ва насиҳатларни қўллаб-қувватлайдиган давлатмандлар ҳам бўлган. Маҳтумқули уларни «Яхши оти ҳам дунёга шон» бўлишини истовчилар, деб таништиради. Лекин инсон қавмини ҳайвондан ҳам тубан, онгсиз жонзотлардан ҳам аянч қилиб кўрсатадиган бир салбий хислати бор. Минг йилларки, ундан одам боласи қочиб қутила олгани йўқ. Бу — тама, одам наслидаги гушналикнинг чегарасизлиги. Маҳтумқули шеърни шу масалага бағишлаган. Шунинг учун ҳукм-хулоса чиқарилиши зарур бўлган. Шоир бунгача яна бир неча сатрда мулоҳаза юритиб, охирида дейди:

Ер юзи тўлдирмас кўзинг хонасин,
Қорун каби неча хазнаиғ кон бўлса.

Демак, кўз тўймаслик — инсондаги бедаво касаллик, меросий офатлардан. Наҳотки бу иллатдан қутулиш чорасиз бўлса? Маҳтумқули инсон толеига бир томонлама қараб, одамлардаги манфий хусусиятларни сўзлаш билан кифояланиб, уларни нажотсиз қолдириб кетадиган ижодкорлардан эмас. Шоир вужуддаги нафсоний, ҳайвоний, шайтоний майлларга қарши курашиш, кишиларни ботиний покланишларга етишишларига эътиборни қаратади. Унингча, қуйидагилар бунинг шартлари бўлиши мумкин. Биринчи, «Ўзни тани, ман-манликдан инавер...». Навбатдагиси, «Қардош бўлма терс — ҳароми, фитна — расволик билан, Бошингни ғавғога солма моли дунёлик билан». Яна бири, дунёга муносабат, уни танишда ғафлатда қолмаслик.

Гофил одам, ғам тагида ётибсан,
Ўтди умринг майда-чуйда кор билан.

Умрни «майда-чуйда кор билан» ўтказмоқдан зиёдроқ ғафлат, подонлик бўлмаслиги ҳақиқат. Ҳаётини «майда-чуйда» ишларга сарфлаш — майдаланиш, майдақашликни

ихтиёрий бўйивга олиш демак. Шунинг учун майда шахслар ҳеч маҳал «ғам тагида» ётганликларини ўзлари идрок этиша олмайдилар. Чунки улар парчаланиб бўлишган. Уларга қараганда судралиб юргувчи ҳар қанақа ҳашарот эркин ва табиатга яқинроқ, Майда ташвиш кишилари эса табиатдан ажралган, ички ҳурликдан бутунлай маҳрум ногиронлардир. Маҳтумқули дунёни илонга қиёслаб, майда галвачи бечораларни шу афсунгор илон қўйида ёстаниб, ётиб юрганлар дейди:

Дунё — илон, ёстанибсан, ётибсан;
Тинч бўларми ётган ўша мор билан?..

Маҳтумқулининг эътирофига биноан, «Одам ўгли — ёлгончининг ёлғони». У ёлгон билан ростни фарқ этаолмагани ҳолда, эгрини тўғри, оқни қора деб тураверади. Шу боисдан, омонат мулкига таяниб, бебақо бойлигидан қувониб дунё — илоннинг аврашларига учаётганлигини сезмайди. Балки ўқувчи қалбига чуқурроқ таъсир кўрсатишни кўзлаб, шунинг учун дунё — илоннинг қилмишларини шоир шеърларида кенгроқ талқин этгандир. Балки ёлгон, алдамчи дунёнинг ҳийла-найрангларини фош қилиш унинг доимий қалб истағи бўлгандир. Балки бошқадир. Аммо Маҳтумқули дунё образининг талқинлари, маккор оламнинг ивсон қисматини издан чиқариш, бузиш ҳаракатларини ўзига хос изчилликда ёритиб борган.

Фойда тилаб келган дунё шахридан —
Жонин бериб, қуриб қолар қаҳридан.
Дунё — илон, бу илоннинг захридан
Тук тўкилар, қанот сивар, пар кетар..

Бу образли ифодалардаги маъноларга юзаки қараш ёки бефарқ қолиш мумкин эмас. Маҳтумқули дидактикаси образли дидактика бўлгани учун ҳам юракни тамсиллий ҳақиқатлар, мантиқ эҳтирослари билан тўлқинлантиради.

Иқболнинг уйғонса, давлат ёр бўлса,
Тоққа кесак отсанг, тошни синдирар,
Толенинг терс келса, бахтинг шўр бўлса,
Паловнинг гуручи тишинг синдирар.

Бугунги шоир «Омад дегани дунёда бор гап. Бу ерда ҳар қандай хурофот бекор», дейди. Маҳтумқули шу ҳақиқатни «иқбол», «толе» мафҳумларида дарж қилган. Лекин моҳиятини қиёс ва образда очган. «Тоққа кесак отсанг, тошни синдирар» сатри образ даражасига кўтарилган бўлиб, унинг мундарижаси бойдир. Иқбол тушунчасига бундан ортиқ таъриф топиш осон бўлмаса керак.

Ҳаҳондаги ҳар бир босқинчи қайси эл ва Ватан тупроғига қадам босаркан, энг олдин, у чинакам шоир юрагига оёқ босади, жирканч пошнасида халқнинг ижодкор фарзандлари руҳини эзғилайди. Тарихдан маълумки, Маҳтумқули яшаб, ижод этган даврларда туркман халқи эронийларнинг босқинига йўлиққан эди. Шоирнинг она тупроғига босқинчилар худди «қаро бало» бўлиб ёпирилган:

Келди қаро бало, элни талади,
Огзин очиб, тили билан ялади...

Маҳтумқули қаҳри, бутун қалб нафрати билан Сўзни шу талончи офатларга қарши курашга бағишлайди. Улуғ шоир босқиндаги Ватани қисматини ўйлаб, интиқом, номусу ор учун қасос ўтларида ёнади, эрки кишанланаётган халқни душманга қарши жангга отлантирадиган маънолардан сатрлар тизади. Маҳтумқули «нечалар адашиб» ётган, «нечалар фидо» бўлмоққа тайёр ватандошларига чақириқ, «Едга олинг, омонатдир жонимиз», агар Ватан истиқболи, эл эртаси йўлида шу жон «Тангрига зарур бўлса, берилсин энди», деган ўчмас хитобномалар битган: «Маҳтумқули айтар то танда жон бор, Биз қолмайлик қизилбошга бўлиб хор...». Шоир онгида келгиндилар қўлида хор бўлиб, қўтир филдай уларнинг меҳнатларини бўйинга олиб, зулмларига чидашдан, шуларни ҳаёт би-

лишдан, жанг майдонларида ўзини ўлимга тоншириб, озод кетиш афзалдир.

Ҳақиқий шоир — номус сарвари. Чин шоир — гурур даргаси. У эл номуси ва гурурининг поймол қилинишига ҳеч бир муддат тоқат қилолмайди. Ахир унинг қалбида Ватан бор, Ватан яшайди. Шоир мурасага борса, юзсизликка кўнгандай бўлса, ахир унинг дилида Ватан йиғлайди. Шоир тимсолида минг-минглаб кишилар Ватан қарғишидан омон қолишлари мумкин. Негаки у ҳақиқатни хаспўшламасдан, баралла ҳайқариши керак. «Сен куйла қиличнинг тигида! Ўшанда эл-юртнинг чидамас». Шоирга қарата айтилган бундай гаплар. Маҳтумқули худди шу «қиличнинг тигида» куйлаганлардан. Унда шоир жасорати тугён қилган. У оддий меҳнатқаш омма тушунча ва дунёқарашларини ҳисобга олиб, шеърларида халқни «Эй ёронлар, қувват берур худодир», яъни курашда тангри кўллайди, деган ақидаларга инонтирмоқ бўлади. айрим ўринларда, ҳатто худо номидан ҳам сўз юритаётгандай кўринади:

Азал бошда жаббер бор этди йўқдан,
Қанчани пуридан, кўпни тупроқдан.
Хабар келди, дўстлар, яқин-йироқдан,
Евга бўри уйин қурилсин энди..

Маҳтумқули халқ эрки, Ватан озодлиги учун Сўзни қурол қилган, босқинчилик, қуллик, булардан пайдо бўладиган машъум асоратларга қарши сўз жангчисига айланган жаҳондаги жасур, энг фидойи ватанпарвар шоирлар сафидаги санъаткорлардан.

Буюк шоир шахси ва шеърляти — эл-юрт, қолаверса башариятнинг тирик Соғинчи. Улуғ шоирга замонлар ниғилади, авлодлар қучоқ очиб боришади, шунда маънавий юксаклик, руҳий яқинлик, бирлик саҳналари очилади. Маҳтумқули шеърляти ҳам тирик Соғинчимиз бизнинг. Бу эса шоир ва келажак аждодлар орасида содир бўлаверадиган туганмас жараёндир!

1986

УВАЙСИЙ ШЕЪРИЯТИ

Жаҳон отин Увайсий шеъриятининг ғоявий-бадий қудрати ва кўлами билан қадим юнон шоираси Саффо, француз шоираси Маргарита Наварли, Шарқ шеъриятининг маликаси Зебуннисолар қаторидаги санъаткор. Унинг поэзияси дунё бадий тафаккурида содир бўлган ўзига хос ва характерли ижодий ҳодисалардан. Увайсий—XIX аср Кўкон адабий муҳитининг йирик вакили. Она табиат Шарқнинг бу оқила ва бениҳоя дардқаш қизидан камдан-кам ижодкорларга насиб қиладиган буюк саховатини дариғ тутмаган — унга ёрқин шеърий истеъдод ато этган эди. Шижоат иқлимида камол топган бир талант адабиётда нечоғлик содиқлик билан хизмат қилса, у таъминан ўша даражаларда фаол иш бажарди. Унинг аёл қалбида нафосат туйғулари эрта кўз очди. Ёшлик ҳислари шеър завқи таъсирида вояга ета борди. Лекин у пайтлар ҳали ҳаётни англашга киришиш, атроф-муҳит, жамият воқеа-ҳодисаларига чиммат ёпинмаган шод идрок билан назар ташлаш фурсатлари эди. Ўшанда унинг бокира, шавқли ахтиросларга ошно руҳи қайғу-алам муҳитининг олов селларига, маҳшар қийноқларига тенг зилзилали кўчинларига дуч келмаган, аммо у табиий бир шуур билан чинакам шеърият, инсон тақдири, инсоннинг энг муқаддас, энг олижаноб ҳаётий фикру ҳислари учун жавобгар шеърият ҳамиша дард ва изтиробларга тўлиғ бўлганлигини англаган. Кейин у бутун ижоди давомида шу ақидасига содиқ қолган. «Увайсий лирикаси учун хос оҳанг,— деб ёзади Азиз Қаюмов,—ундаги майин ва беҳисоб қайғудир. Шоиранинг қайси бир ғаза-

дини олиб кўрмайлик, унда чуқур қайғу сезилиб туради. Бу шоиранинг ўта таъсирчан ва нозик қалбидан, энг чуқур ва мураккаб инсоний туйғуларни ниҳоят нафислик билан тараннум этадиган нозик юрак торларидан чиққан овозлар эди¹.

Бу овозлар — қалбдан қуюлиб чиққан ишқ овозлари. Ошиқона кечинмалар, некбин қайфиятлар, ҳижрон диёридаги инсоний аламлар садоси. Бу овозлар — оғриқ, муҳаббат дарди пайдо қилган руҳий оғриқлар шарҳи. Шоиранинг айтарли ҳар бир шеъри — инсон қалбида кечган, ундан муқим жой эгаллаган нурли, даъваткор ҳақиқатларга таклиф, гўзаллик, нафосат базми — ёлқинли сўзлар, шуқуҳли фикрлар, кўркем образлар даврасига таклифдир.

Илмда Увайсий шеърияти билан қизиқиш, уни тадқиқ ва ташвиқ этиш ишлари анча вақтлардан буён давом этиб келади².

* * *

Увайсий XVIII асрнинг 80-йилларида Марғилон шаҳрида туғилган. Шоиранинг ёшлик ва балоғат давлари она юрти Марғилонда ўтган. «Адабиётга яқин бўлган ота-оналари Увайсий тарбиясида унинг қалбига шеъриятга муҳаббат сола олганлар, шоира кичиклигидан шеърни севган ва жуда ёш вақтидан бошлаб ижод этишга киришган. Шеърлари тоза муҳаббат, нафис ҳислар, туйғуларга тўла, самимий ва юракдан ёзилган»³. Жаҳон

¹ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. Тошкент. 1961, 246-бет.

² Увайсийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қуйидаги адабиётлар mavjud: Чўлпон. Увайсий. «Ерқин турмуш» журнали, 1933, 3-сон; Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. Тошкент. 1970; Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. Тошкент, 1961; Раззоқов Ҳ. «Шоира Увайсий ҳақида янги маълумотлар», «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1959 йил 23 декабрь; Иброҳимова Э. Увайсий. Тошкент, 1963; Шу автор. Увайсий. Ўзбек адабиёти тарихи, IV том, Тошкент, 1978.

³ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, 3-том, Тошкент, 1979, 401-бет.

отин шу шаҳарда Ҳожихон исмли касибга узатилган, икки фарзанд кўрган, ҳаётининг эндигина гул ёзаётган чоғларида бева қолган. У бир газалида кейинчалик шундай ёзган эди:

Бева, маълуми сияҳбахт, гарибнигдурмап,
Ярашур кимга мурувват мени бемор туриб.
Вайсий фарзандлари чўнг бўлди, тилар тўй кимдин?
Сан киби шоҳи жаҳонгиру жаҳондор туриб!¹

Ҳар қандай шоир тақдири, биринчи навбатда, шахс тақдири. Шоир киши умри давомида ўз шахсини ёзади, ўз қисмати, маънавий-руҳий олами ҳақида гапиради. Бунга амал қилмасдан чинакам шеърятга эришиш мумкин эмас. Увайсий ушбу ижодий ҳақиқатни чуқур бир идрок билан тушунган. У шеър билан кўнглини бўшатган, шеър билан муносабатини билдирган, шеър билан ўзлигини ахтарган шоира. Шунинг учун унинг шахси, субъектив кечинмалари, руҳиятидаги оғир ва қайғули изтироблар лирикасида қонуний шаклларда ак-

¹ Увайсий девонининг бир қўлёзма нусхаси 1837 рақами билан ЎзССР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади. Унда шоиранинг «Шаҳзода Ҳасан» ва тугалланмаган «Воқеоти Муҳаммадалихон» достонлари ҳам жой олган. 1959 йилда ЎзФА нашриёти Увайсий шеърларини девон шаклида (тузувчилар: А. Қаюмов, Э. Иброҳимова) чоп этди. Унда Увайсий ҳаёти ва ижоди ҳақида мухтасар маълумот берувчи сўзбоши ҳам бор. 60-йилларга келиб шоира девонининг учта қўлёзма нусхаси топилди. Улардаги шеърларнинг катта бир қисми кўп муддат ўтмай китобхонлар ҳукмига ҳавола этилди. (Увайсий. Девон, нашрига тайёрловчилар: Х. Раззоқов, Улфат, Ғ. Абдуллаев, Н. Маматов, Тошкент, 1963). Биз ишда ушбу нашрларнинг ҳар иккаласидан ҳам фойдаландик.

Бу ерда кўнгина адабиёт хрестоматияси ва тўпламларида Увайсий ижодидан намуналар киритилганлигини ҳам эслатиб ўтиш керакка ўхшайди, чунки кенг жамоатчиликнинг шоира адабий фаолияти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишида уларнинг актив роли бўлган.

сини топган. Увайсийнинг кўнгли — сўз гулшани. Унинг иштиробли руҳига сўз — тилимиздаги кўпдан-кўп сўзлар сирдош, ундош яшаган. Шоира «мусанниф шахлари тож этса тоғ йўқ гавҳари назминг» деганда мутлақо ҳақ эди. Унинг аксар шеърлари сўз ва фикр гавҳарларидан таркиб топган. Бунда шоира таянган асосий куч унинг такрорланмас истеъдоди бўлган эди.

Талант шахсий чегараларни ёрғиб ўтиб ижтимоий омилларга эришгандагина ижодий кучга айланади. Увайсийда бундай куч эрта уйғонган эди. У анор донасидек «юзларига парда тортирлик» бағри қон ўзбек аёлининг ижтимоий аҳволи ва маънавий қисматини ўз даврига нисбатан анча кенг миқёсда англаб олган эди. Унинг «меҳнату аламларга мубтало»лиги ҳам, «қайда дард ила бўлса» ўшаларга ўзини ошно ҳис қилиши ҳам энг аввало мана шунда. Увайсий ўзбек шеърлятидаги ўз характери ва мазмунига кўра муҳим бўлган ғоявий йўналиш-ни — ниҳоятда эътиборли бир нафосни янги ривож нуқталарига олиб чиқди. Бу — феодал тузум томонидан бўғилган, эрк ва маърифати шафқатсиз чекланган ўзбек хотин-қизларининг даврга, жамият ва инсонга ижтимоий-эстетик муносабати эди. Унинг истеъдоди ҳам Шарқ аёли учун у қадар хос бўлмаган шижоат бағрида тарбия топди. Унинг шижоати хусусан замон, зулм, даҳр маъносидаги шикоят сўзларида яққол кўзга ташланади.

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемуруватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.
Жароҳат бўлди бағрим тиги бедоди рақиблардин,
Бу кўтаҳ мардуми нофаҳмдин доғ ўлди, доғ ўлди.
Бу гулзори фано ичра маҳалли беҳалал йўқтур,
Ҳаминша хорадин заҳму, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди..

Шоира мазкур сўзларни «ажаб густоҳлик бирла», яъни андишасизлик қилиб барпо айладим, дейди. Албатта, «замона кулфат»ларидан кўнгулда доғ узра доғ пай-

до қилган, «чархи бемурувват» азоб-уқубатларига кўни-кишга доимо тайёр бўлган аёл тилидан айтилган юқори-даги сингари исёнкор фикрларни кимлар қайси шакл-ларда қабул қилишини Увайсий яхши пайқаган. Аммо билиб туриб ажиб густоҳликка бориши унинг санъат-кор сифатида жасоратга эриша олганлигини тасдиқлай-ди. «Бошима сочди бу гардун ғаму алам тахмин, Дил ичра хирмани ғам, анга мисли деҳқонман», деб ёзади шоира. Ғам деҳқони — Увайсий лирик қаҳрамонининг характери моҳиятини очадиган бундан аниқ ифода то-пиш қийин. У ҳақиқатда ҳам киши назарида дунёвий ғам-қайгуларнинг, биринчи галда, ишқ дард-изтиробла-рининг жафокаш деҳқони бўлиб кўринади. Унинг қалби аёлларга хос садоқат, шафқат, эзгуликка ишонч, сами-ний эътиқод туйғулари билан бедор тўлғанади:

Гул ишқидин эмас булбулга шеван қилмоғи тун-кун
Келиб раҳми, кўруб аҳволимни доим этар фарёд...
Хаёлин боғладим ихромдек ҳар рўз, ҳар соат,
Тағофил дилбарим мен хастаи қулни ҳеч қилмас ёд.

Увайсий шеърляти — шакл, мазмун, образ ва тасвир йўллари билан унғача яратилган Шарқ адабиёти илғор анъаналарига қаттиқ таянган, ривожланиш йўллари шу адабий заминдан келиб чиққан шеърлят. Унға форс-то-жик поэзиясининг Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил синга-ри буюк шоирлари ижодининг таъсири ўтган. Шоира-нинг ўзи шеърларидан бирида Бедилга пайравлик қилиш орзуси ҳақида гапиради. Бедил — нисбати камдан-кам топиладиган файласуф санъаткор. Унинг ижоди олам, одам, ҳаёт, замин ва замон тўғрисидаги фалсафий мушо-ҳадаларга тўла. У поэтик образларда инсон, табиат, жаҳмият билан боғлиқ муаммоларни фавқулодда зўр маҳор-рат билан тасвирлай олган. Бедил ва Увайсий шеърла-ри орасида гоҳ-гоҳ бўлса-да, пайқаш мумкин бўлган даражалардаги фикрий алоқадорлик йўллари мавжуд.

Увайсий лирикасида Муҳаммад Фузулий ғазалиёти-
нинг ҳам ўтли оҳанг ва тил садолари яшайди:

Езма туморингни, умр, эй гул керакмазми сенго,
Берма кўн хоринга йўл булбул керакмазми сенго.
Берма ҳар машшота илғига сочинг андишасин,
Ожиз ўлғай шонаси кокул керакмазми сенго.
Ғўта ур баҳри таваккул ичра, эй ғаввоси дил,
Ишқ бахти ичра ақли қулли керакмазми сенго.
Қовломоқлиқ ихтиёр этти, дедим мен ялбариб:
Дарғаҳинг жоруб этарга қул керакмазми сенго.
Соқиб, қилдур маноди етти жон лабга яқин,
Ташна ўлсанг, келки соғар мул керакмазми сенго...
Вайсий, гул қон бағрин ёздию узди боғбон,
Езма туморингни умр, эй гул керакмазми сенго.

Шоиранинг ушбу ғазали беихтиёр Фузулийнинг
«Ғамзасин севдинг, кўнгул, жонинг керакмазми сенго»
мисраси билан бошланадиган бағоят фусунқор шеърини
ёдга солади. Фузулийнинг соҳир нафаси сўзга жон со-
лади. У яратган ҳар бир шеърда сўзлар тирик илоҳага
ўхшаб ҳаракат қилади. Уларда ранг, оҳанг, мантиқ,
манзара шунчалик уйғунлашиб келадики, буни илм тили
билан талқин этиб бўлмайди:

Ендириб жоним, жаҳонсўз этма барқи оҳими,
Осмон, хуришди рахшонинг керакмазми сенго?

Муболағами бу? Йўқ. Ҳарорат — юракдаги аланга
ҳарорати. Шоир уни сўз бағрига сингдирган. Ҳароратли
сўз илҳомбахш. Унинг таъсир самаралари ҳам бўладики,
Увайсийнинг юқоридаги ғазали бунинг мисолидир. Фузу-
лий шеърининг иккинчи байтидаги фикр бундай:

Оташин оҳим-ла айларсан манга таклифи боғ,
Боғбон, гулбарги хандонинг керакмазми сенго?

Вайсий, гул қон бағрин ёздию узди боғбон,
Ёзма туморингни умр, эй гул керакмазми сенго?

Ушбу байтларда тугал маънодаги ўхшашлик йўқ. Бироқ биридан иккинчисига кўчган асосий сўз ва образлар бор.

Увайсийнинг ижодий изланишлари ва натижаларида Алишер Навоий даҳосининг иштироки бағоят фаол бўлган. Навоий—Увайсийнинг асосий устози. У улуг шоир лирик меросини қунт ва муҳаббат билан ўрганган, ўзича унинг бадиий маҳорат йўлларини тадқиқ этган. Шейриятда бош мавқеда мазмун бўлиши керак деган эстетик ақидани Навоий қайта-қайта илгари сурганлиги маълум. Увайсий ижодий муваффақиятларининг ўзаги ҳам худди шу назарий-эстетик принципларни қабул қилиб, унга қатъий амал қилиш ҳаракатидан бошланади. Ҳатто у бир ўринда «Увайсий, қофия танг ўлса ҳам мазмуни маҳвашга содиқ бўл, деб шеърда маъно ва фикрнинг устун бўлишини ёқлайди. Шоиранинг «чашмаи ашъорда» «маъни суви оби ҳаёт», дил тириклиги «ул сувдин» деган сўзлари ҳам эътиборга лойиқдир.

«Сўзким дард чошнисидин ҳарорати бўлмағай ва назмким ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидур ва кўнгулда ҳаёт нашъаси ишқ ўзидур», деб ёзган эди Навоий. Увайсий устозининг бунга ўхшаш фикрларини дахлсиз ижодий ҳақиқат билган. Ўз тажрибаларида уларни четлаб иш юритмаган.

Увайсий девонида Навоийнинг ғазалларига боғланган мухаммаслар бор. Уларда шоира устозига тўғридан-тўғри гоъвий издошлик қилган, унинг фикр-қарашларини янги образ ва поэтик воситалар билан бойитиб, бадиий таҳлилни кенгайтирган:

Донио майхонада пири муғои бирла кўнгул,
Йиғмагай бош йўлидин юз қатла гар қилсанг қатул,
То кўриб маҳрум ул майдин мани бўлма малул,
Ишиқнинг тарқили, эй носих, не навъ этгай қабул,
Ким кўнгулга орзу ул зарфу соқидур ҳануз.

Навоийнинг «Ўзга бўлди ёр, меҳри менда боқидур ҳануз, Нотавон кўнглумга ул ой иштиёқидур ҳануз» матлаи билан бошланадиган ғазалидаги фикрларни юксак савия, ўткир дид асосида тараққий эттирган:

Мани дарду ғамим билмакка бўлғайму киши ҳамдам,
Надимдур ситам бирла алам, ваҳким, ишимдур ғам...
Аё э нозим аҳли, Вайсийдин назминг дариг этма,
Нечунким бул жароҳатлиғ кўнгулга бўлғуси малҳам.

Агар таъбир жоиз бўлса, иши ғам, надими ситам бирла алам бўлган шоира «жароҳатлиғ кўнгулга» малҳам шеърларни кўпроқ Навоий назмидан топган. Бунинг учун қайта-қайта буюк Навоий шеъриятига муурожаат этган. Навоийнинг:

Ўзгалар ҳусний тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки, ҳуснунгни тамошо айласа,—

сатрларига Увайсийнинг:

Шона урсам ғайр зулфига чоқилсун қўлларим,
Қайси бир машшота ҳам зулфинг наришон айласа,—

сатрлари ҳамоҳангдир.

«Топмадим излаб бу олам аҳлидин бир дарманд». Шoirанинг ушбу ҳасратли сўзлари Навоийнинг «Топмадим» радифли ғазалида ифодаланган етакчи маънога ниҳоятда уйғун.

Хуллас, Увайсийнинг етук санъаткор сифатида камол топишида Шарқ адабиётидаги илғор адабий анъаналар,

биринчи навбатда, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий серқирра ижодиётининг роли ҳамда таъсири ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

* * *

Увайсий ижодиётида лирик йўналиш устун. Шоира яратган асарларнинг асосий қисми ғазал жанрига мансуб. Буюк адибимиз Ойбек Увайсий ғазалларини шундай характерлайди: «Увайсий ғазаллари ҳаёлининг шўх ўйчанлиги, нафислик, ҳисларнинг бевоситалиги билан ярқирайди... шоиранинг лирикасида классик поэзиянинг шаблонлардан, қотиб қолган шартли приёмлардан, сунъий, мураккаб, абстракт образлардан қочиш, эркин ифодага, ҳаётийликка интилиш равшандир»¹. Ҳақиқатда ҳам, Увайсий ғазалларининг ғоявий-бадний таркиби тоза, бироқ бир қадар мураккаб ва ёлқинлидир. Унинг ғазалиёти марказида даҳр боғидан асосан «ҳасрат гулларини» терган, «бу олам аҳлидин бир дардманд» топмаган, бағри қон, руҳи хазон ошиқ қисмати, унинг маънавий таржимаи ҳоли туради. Бу шахс ишқ, вафо, яхшилик куйчиси. Унинг дунёда таянадиган ягона ҳақиқати — муҳаббат. У чин одамийлик шарафини ҳаётий ва инсоний севгида кўради. Лекин унинг зиддиятли қалби вақти-вақти билан бошқа ҳисларга ҳам ўрни беради. Шунда у «Йўқотиб ўзни фано мартабасиға» етмоқчи орзу қилади. Гоҳо ёлғизлик гўшаларига чекиниб оллоҳ ишқига берилади:

Фаноға гар қадам қўйсанг, таваккул пўтаси бирла,
Бўлур ўзлик билан жанг, Вайсий, белли боғларил бозуд.

Шоиранинг «ўзлик билан жанг»ги айрим бир ҳолларда ишқи илоҳийни забт этиш ёки «тариқи хўжаи Ахро-

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, 13-том, Тошкент, 1979. 402-бет.

ра ошиқлик шаклларида кечадики, булар унинг дунё-қарашдаги чекланган моментларни белгилайди. Аммо Увайсий лирикасида бундай ғоявий мотивларнинг юзага келиши бежиз эмас эди. Унинг таркидунё этишга мойиллигига, тариқи таъвога иштиёқи ва умидсизлик йўлига киришга чиркип муҳит, адолатсиз замона сабаб эди.

Увайсий шеърлятида асл фикрий гавҳарлардан юзада бўлган, ўз замонида бирор-бир қиммат касб этган бўлса-да, ҳозирда юза моҳиятини берадиган маъно ва туйғулар борлигини эътироф қилишга тўғри келади. Бироқ булардан қатъи назар, у ҳаётини кайфиятлар, инсон юрагини мангуга тарк этмайдиган юксак фикрлар шоираси сифатида адабиётимизда ўзининг катта мавқеига эриша олган эди. Увайсай ғазалларининг тематикаси тармоқли. Шоира у ёки бу тарзда май ва майхўрлик ҳақида сўзлайди, одамларни юксак нафос билан табиат гўзалликлари сари бошлайди:

Дунёни букуп давр ила даврони ганимат,
Келтурди халойиқиники, меҳмони ганимат,
То булбули мастона суханрезни бул дам,
Айвони жаҳон боғи гулистони ганимат.

«Ромузи ишқдин воқиф эмасдур нуқтаи зоҳид. Бу сурат аҳлини кўтоҳ турфа норасо кўрдим». Бу тушунча, яъни зоҳид ва дин вакиллариини танқид ҳам Увайсий шеърлятининг тематик бир қиррасини акс эттиради. Бироқ Увайсий учун барча прогрессив Шарқ шоирлари сингари бош мавзу ишқ, дунёвий севги. Шоиранинг лирик қаҳрамони — ошиқ ўзини «ушбу дунё ичра» «мисли меҳмон» билади. Лекин, унингча, энг олий ҳақиқат дунёнинг меҳмоний ҳис-туйғуларига алданмаслик. Унинг маърифати — ишқ. Таълим маскани — «ишқ мактабхонаси»:

Эй, ки ишқ атфолсан, қадди ниҳолидин ўқу,
Тонибон қаддини, ондин сўнг хаёлидин ўқу,

То Зулайҳодек сазовор ўлмай урма лофу қоф,
Маймари ишқ ила сан Юсуф жамолидин ўқу,
Қозмағил беҳуда ғам тоғини, меҳнаткаш кўнгул,
Касби Фарҳод ила Ширин лаъли болидин ўқу...
Гул руҳинг васли муяссар бўлса, эй булбул мисол,
Гоҳ қон ют, гоҳ юзин авроқи олидин ўқу.

Бу ошиқ — мударрис сабоқлари. Унда шоира «ишқ атфол»лари учун гўё севги низомномаларини тақдим этаётир:

Куйиб кул қилди жиемим ишқ ўти, мен кимга айлай дод,
Кулим кўкка совурди ҳажр боди, дод ила бедод.

Увайсий ғазалларида кўпроқ ана шундай ҳолатдаги — «ишқ ўти» шиддатидан юрак-бағри қовжираган ошиқнинг дард, хаёл, туйғу ва кечинмалари тасвирланган. Бу қаҳрамоннинг «мазҳаби» — хомушлик, мастуралик, бедорлик. «Тани — сабр тоғи, дили — ақл боғи», мақсади — «гулзори таъб ичра наво соз эт»моқ.

Бериб дониш баҳорига сўзунг оройини тазйин,
Фаросот дафтари мисраларингдин тонди жамбият.

Мана у амалга оширган энг шарафли вазифа. Увайсий ўз ички оламида содир бўлган ҳолат, кайфият, драматик манзараларни шеърга кўчиришда ўзига хос самимий йўллар излайди. Ҳаётини реал образларга мурожат қилади:

Танбур қўлга олдим, жон риятасин қилиб тор,
Найлай бу анжумани, соҳиби дутор келмас.

Ушбу байт аввал кишида хушнуд кайфият пайдо қилади. Танбурнинг қўлга олинishi — баҳорий ҳолат, юракнинг орзу кўйлари билан тўлиш ҳолати. «Жон

риштаси»нинг танбурга тор қилиб боғланиши эса меҳру садоқатнинг гўзал тимсоли. Лирик қаҳрамон бошқа томонларда «турфа шодонлиғ»да юрган ёрининг келиши умидида. Лекин у келмайди. «Соҳиби дотор» — интизорлик билан кутилган севиқли киши образи. Унинг келмаслиги — ҳижрон. Энди «танбур» фавқулодда маъно касб этади ва умид қанотлари қайрилган ошиқнинг дил изтиробларини жуда ёрқин шарҳлайди:

Муҳаббат сабзаси пажмурда ўлди дил аро, ваҳким,
Биҳамдиллаҳ, барни белга уриб деҳқон ёвуқланди.

«Муҳаббат сабзаси» — чиройли образ. Унинг пажмур далиги севги ҳислари яраланган одам ғожиасини ақс эттиради. Бунда биринчи сатрда қайғунинг машъум шарпаси бор, кейинги мисрада кутилмаган таассурот — умид. Пажмурда бўлган сабзага ҳаёт бахш этиш учун «барни белга уриб» деҳқон — суюкли ёр яқинлашаётир. Агар шоиранинг «Билсанг мени жонимни деҳқони муҳаббат» сатрлари эсга олинадиган бўлса, ошиқнинг орзулари бизга янада табиий туюлади:

Мени ранж ила боқмай, эй париваш, неча инжитмак,
Ғуноҳимдур, ғуноҳимдур, ғуноҳимдур, ғуноҳимдур.

Булар сўзнинг оддий такрорлари эмас, севган кўнгулнинг тўлқинли туғёнлари. Шоира сўз билан ишқий эҳтирослардан анвойи гуллар яратади. Инсон руҳининг рангдор сувратларини чизади. Унинг учун сўз — тақдир, сўз — муносабат, сўз — кўнгул калити:

Дарғаҳингдин, ман йироқу гарчи бу полам яқин,
Ҳар саҳар, эй гул, фироқингдин фиғон келтирмишам,—

дейди Увайсий. Бу фиғон унинг сўзларида. Сўзларнинг беором тўлғанишларида яшайди. У сўзда «шикаста дил»,

«бағри хуноб» ошиқларнинг бахтсиз қисматини ёзади, ёр, диёр, олам ва одамга эстетик муносабатини айтади. Увайсийнинг сўзларидан инсоний азоб ва қайғунинг ҳиди анқиб туради. «Қайда борсам, бағрим қони манга гулзор эрур», деб ёзади у. «Кўнгул қони» дийдасидан бир лаҳза бўлсин тинмаган, кеча-кундуз вафесиз ёр йўлида «термулуб, қон йиғлаб» «ошиқона кўз тутган жигархун шоиранинг сўзларидан бошқа ниманинг ҳам бўйи келиши мумкин? Шоира дард чекишдан сира чўчимайди. Аксинча, «Азалдин — то абад ишқ ичра дарду ғам» ошиқнинг насибаси деб қарайди. Шу маъноларда у ўз орзуларида ҳам ғоятда собит:

Раҳм этмағил, эй зулмгар, роҳат анга манзур деб,
Юз захм ила урён таним озоринг айлар орзу.
Тангри мени хақ айлади, бўлдим харидоринг санинг.
Бошим маннинг қон тўккали бозоринг айлар орзу.

Увайсий талант йўналиши билан зиддиятли санъаткор. Унинг ғазалиёти ҳаётий ва инсоний қарама-қаршиликларга бой. У кўпроқ инсон психологиясининг мураккаб қутбларига назар ташлайди. Уларни ўша мураккабликларда ғазалларига кўчиради. Увайсий девонида «Дил дийдаси бирла кўрамен ёр юзингни» сатри бор. Дил дийдаси очиқлик — шоирликнинг ҳақиқий белгиларидан. Ўшагина ҳаёт, тириклик, ўлим ҳақида юракларни зир титратувчи фикрларни топиб айтиши мумкин. Ўшагина инсон руҳида гоҳ олов, гоҳ сел, гоҳ тўфон шаклида бир-бирини инкор қилиб кечадиган муқаддас ва ёруғ ҳис-туйғуларни тасвирлашга қодир. Увайсий ўзбек шеърлятидаги ана шундай ижодкорлардан. Шоира ғазалиётида изтироб билан роҳат, умидсизлик билан умид, инкор билан тасдиқ, қайғу билан қувонч, осойишталик билан туғён бир-бирини тўлдириб, уйғун оҳангларда акс-садо беради. Унда қуйидаги:

Жоп тасаддуқ бошинг узра чирмаған дасторинга,
Бош тасаддуқ сўзлаган шаҳду шакар гуфторинга.
Кўз тасаддуқдир сени хуршид талъат ҳуснунга.
Қадди долим ҳам тасаддуқ чун алиф рафторинга.
Оиқадар сўрдум табиблардан бу дардимга даво,
Васлидин ўзга даво йўқ деди ул беморинга,—

сингари, майин, роҳатбахш оҳанглар ўз-ўзидан «Ишқ
ўти ҳар кимда бўлса нолаю фарёд этар, Булбули боно-
лаям, оҳу фиғона тушди ўт» каби аламли ҳайқириқлар
билан алмашинади.

Келди васлингдин нетайким, бул кеча ҳижрон иси,
Ул сабаб эрди табассумдин келур гирён иси.

Бу нима: висол шавқими, ҳижрон аламими? Шодлик-
ми ёки кўз ёшими? Нега табассумидан гирён иси келади?
Ўз исини йўқотган табассум—инсон қисматидаги қанақа
фалокат? Увайсий «Сўзнинг таъсири» шунга қодирки, у
кишини ё бедор қилади ёки уйқуга солади, дейди. Шои-
ранинг сўзлари асосан юқоридаги каби уйғоқ, одамларни
маънавий бедорликка, ишқ, садоқат ва инсонийликка
чорловчи сўзлардир.

Ҳаёт абадий, муҳаббат боқий, инсон севги билан
қудратли экан, демак, Увайсийнинг мана бундай жўш-
қин, ғоявий-бадий баркамол ишқий тароналари ҳам
ўлмасдир:

Забонингни кетурғил, эй шакарлаб, тўти гуфтора,
Нечукким, марҳамат ўлсун неча мендек дилафгора.
Нигоҳинг ташлагил, лутф айлабон, эй шўхи бепарво,
Йўлингда интизор ўлгон мани бу ошиқи зора..
Муяссар бўлмаса гар тоқи абрў саждагоҳингдин,
Не ҳосил санга зоҳид, ташлагил бўйингни зуннора.
Увайсий, юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёридин доим,
Ўтурма юзни андин, солма кўзни ўзга дилдора.

Увайсий ошиқона ғазалнинг кўркем намуналарини яратган ижодкор. Унинг ғазалларида муҳаббатга чақириқ, муҳаббатга сиғиниш, уни улуғлаш, улуғлигини шеъриний образларда талқин этиш тамойили етакчилик қилади:

Ги булбул нола, афғон айламакни мандин ўрғанди,
Вужудин шамъи сўзон айламакни мандин ўрғанди.
Бориб саҳрога қон бағримдин изҳор айладим бир кун,
Фалак бағрин қизил қон айламакни мандин ўрғанди.

Унинг ғазалларидаги оҳанглар чиндан ҳам булбулни сеҳрлайдиган даражада ҳароратли ва таъсирчандир.

* * *

Шеърят — бутун моҳияти билан бедорликка даъват. Шоирлик — руҳан ва қалбан бедорлик, жамият, давр, халқ ва муҳитга нисбатан маънавий бедорлик. Шоир мудроқ ҳиссиётларга таяниб яшаши, маълум бир тоифа кишиларга ўхшаб олам воқеа-ҳодисаларининг шарпаларинигина кўриб-кўрмасдан қаноат этиши мумкин эмас. Унинг мангу беором, ҳаловат билмас юраги, қайси бир даражада бўлмасин, аниқлик маркази. Унда ҳаёт, инсон, эзгулик, ёвузлик, адолат ҳақидаги аниқ ҳақиқатлар акс этади. Унда ёлғон ва алдовлар пардасидан озод буюк гоё ва мақсадлар нафас олади. Мана шунинг учун биз чин шоир қалбининг инқилобий ғалаёнларини муқаддас биламиз. Мана шунинг учун уни олам ичидаги нурли ва таянч бир олам — ростлик олами ўрнида қабул қиламиз. Бу фикрлар бевосита Увайсий ва унинг ғазалиётига ҳам тегишли.

Адабиётимизда ғазалнинг орифона деган тури бор. Алишер Навоий орифона ғазалларининг талқинидан келиб чиқиб, адабиётшунос олим А. Ҳайитметов ёзади: «Навоийнинг ўз уқтиришларидан, «орифона» термини-

нинг характеридан ва, ниҳоят, шоир шеърларини бир-бирига тематик қиёслашдан келиб чиқиб, унинг девонларидаги фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва насихатомузгазал ва байтларини шу характерда дейиш мумкин. Бугазал ва байтлар традицион мавзу ва образлар билан кам боғланган ёки боғланмаган бўлиб, шоир яшаб ижод қилган давр ҳақида, ўша даврнинг актуал ҳаётий масалалари ҳақида бизда тўғри тасаввур пайдо қилади»¹. Бу фикрларни айрим истиснолар билан Увайсийгазалларига ҳам татбиқ этиш мумкин. Увайсийда тўлиқ шакллардаги орифонагазаллар йўқ ҳисоби. Лекин шоира девонида орифлик билан айтилган байтлар жуда кўп. Ориф киши билиб ҳукм қилади. Билиш, чуқур англаш— орифлик. Увайсий орифа шоира сифатида мавжуд дунё, атроф-муҳитдаги одамлар аҳволи ва маънавий савияси тўғрисида дадил гаплар айтади, ўқувчини чуқур мулоҳазаларга ундайди. Унинг «Дарёи илм жўш урубон мавжи назмидин, Вайсийни таъби чашмасидин чиқти бу зулол», деган сўзлари орифона байтларига нисбатан берилса, хато бўлмайди. «Ғафлатда эрур халқу халойиқ бари, билдим», дейди шоира. Ва биргина сатрда халқу халойиқнинг даҳшатли ҳолатини миқёсли оҳангда характерлаб беради. У бўғиқ турмушдан нола қилиб, «Бузди нобунъедлар озор ила дил масканин, Ул сабабдин олами обод вайрондир манго», дея «қабих гуфтор мардум»лар ёвузлигидан сўзлайди:

Чайқама оғзинг маломат шаҳдида нодийда халқ,
Юз туман тўфон суйи бу чашми гирёнимдадур.

«Нодийда»— кўрмас, кўриш бахтидан маҳрум дегани. Ушбу байтдаги гап кўзи очиқ кўрлик хусусида. Шоира «нодийда» сўзини азоб, ниҳоятда оғриқли дил билан ай-

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоий лирикасининг баъзи масалалари. «Навоий ва ижод сабоқлари», Тошкент, 1981. 20-бет.

таётир. Унга «халқ», яъни жамоа сўзини боғлаш қанчалик уқубатли иш. Аммо ҳақиқат шахсий истаклардан устун. Санъаткор эса буни инобатга олмасдан иложи йўқ. Увайсий ўткинчи аламлар учун кўзёш тўкаётган эмас. Унинг «чашмаи гирёни»даги «юз туман тўфон суий» ҳақиқатни тераи англаш изтироблари. Оқил ҳислар туғёни. Увайсий шеърларида шахс, муҳит, жамият, халқ маънавиятини қуршаб олган иллатлар ҳақида такрор-такрор гапиреди. У шахс ва муҳит, инсон ва жамият муносабатидаги фоже ҳодисаларни анча кенг тадқиқ этади. Шунинг учун у «Сен, эй халқ қаҳқаҳа бирла кулганинг менга кулфат, Ё раб, кўрсанг ичимни, таъби мавзунимда минг иллат», деб азобланади.

Ки ман ҳайратда, ҳар зогу загон бошимга хас йиғди,
Маломат бозига бошимдаги бу ошён боис.

Бу сатрлар ғамнинг ҳайрати. Ғам ҳайратга чўмганда шеърнинг нигоҳи нечоғлиқ ўткир, хаёлда нечоғлиқ кўркем образлар пайдо бўлишини Увайсий яхши исботлаган.

Инсонийликнинг муҳим фазилатларидан бири дўстлик. Лекин «кажравли даврон» дўстлик, кишилараро иттифоқнинг ғаними. Буни Увайсий лирик қаҳрамони тунунади:

Эй фалак, кажравли давронинг менга бўлди насиб,
Не учун ким дўст аҳли кўрармен кулфатин.

«Ҳеч йўқ олам аро ҳаргиз рафиқ аҳли дил», деган ақида уни беомон азоблайди. У меҳру оқибатли дўст ахтаради. Дўстидан садоқат истайди. Аммо «Қимни айладим мунис бошимни асир айлаб, Бўлди то алардин минг жонима зиён ўтру», дейишдан ўзга натижа топмайди.

Қаноат одамни тарбиялайди. Қаноат — руҳнинг фароғати. Қаноат одамни ҳар кун, ҳар соат тозалаб, мол-

дунё, мансаб, шаҳвату ҳирс каби балолардан халос этиб боради. Классик шеърятда қаноат гоёси кенг ўрин иш-гол этиб келган.

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида қаноат зикрида: «...Қаноат чашмасидурким, суви олмоқ билан қурумас ва махзаедурким, нақди сепмоқ билла ўксумас ва мазраедурким, тухми пззат ва шавкат бар берур ва шавазедурким, шоҳи истигно ва ҳурмат самар келтирур.

Кўнгулга андин очуғлиқ фойдаси етар ва кўз андиқ ёруғлуг натижасида касб этар»,— деган эди. Увайсий ҳам қаноат кўйчиларига издош бўлган, шунга интилган. У қаноатни «дард аҳлининг дармони» деб билган:

Нафе пилани, эй Вайсий, жудо айла ёқангдин,
Тутқул сен ўзуниг ўлғунча домони қаноат.

Шоиранинг ушбу сўзлари ибрат мазмуни билан суғо-рилган. Унинг ўз-ўзига мурожаати одамларга ўғит бе-ришдан туғилган эҳтиёждир. У бошқа бир ғазалида ёза-ди:

Мукаррар дунёни лаъли жавоҳири гавҳари покни,
Умидим бу кўзумга сангу хоро айлагил, ё раб.

Дунёпарастлик, очкўзлик авжига чиққан бир жами-ятда бундай хулосаларни ўртага ташлаш орифлик эмас-ми? Ё унинг «Увайсий, нола қилма, шодлиғ ўрнига ғамдур деб, Бу дунё мўъминига қулли зиндондур, вечук айлай!, деган сўзлари-чи?

Хуллас, шоира орифона мазмуниларидаги байт ва сатр-ларида одамларни дунё ва замонага танқидий қараш-га, ўзига замондош кишилар характеридаги ожиз ҳам-да салбий жиҳатларни конкрет идрок қилишга даъват этган.

Автобиографияк шеърлар деганда, одатда, шоирнинг ҳаёти, шахсий кечиммаларидан баҳс этувчи асарлар тушунилади. Автобиографияк шеър — санъаткорнинг ўзи тўғрисидаги сўз. Сўзда ўзини аке эттириш, сўз орқали «Мен»лигини тасдиқлаш санъати. Бундай шеърлар ўзбек адабиётида Алишер Навоийгача деярли ёзилмаган. Навоий эса уларнинг кўнлаб классик намуналарини яратган эди. Бобурга келиб шеърнагимиздаги бу йўналиш янада юксакликка кўтарилди. Навоий ва Бобур ашъаналарини давом эттириб, эътиборли натижаларга эришган шоирлар сафи кенг. Улар орасида Увайсий ҳам бор.

Бу кун, э дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Ҳадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.

Маълумки, Увайсий Қўқонга кўчиб келганидан кейин Маъдалихон ҳокимлиги даврида ҳаётининг янада аламли қийноқларига дучор бўлган. Аввал шоирнинг қизи Қуёш вафот этган. Кейин унинг ягона ўғли хон томонидан сарбоз этиб Қашқарга жўнатилган. Юқоридаги байт фарзандларидан ажралган она соғинчини ифодалайди. Аслида у соғинч эмас, гиря. Мотам йиғиси. У давом қилади:

Мусофирман, ғарибман, бекасу ҳам бенаводурман,
Вужудим дарда тўлди, эмди дармонимни соғиндим.

Бу — бутун борлиги қаро кийган мушфқ онанинг ҳолати. У — мусофир, ғариб, бекас, бенаво. Унинг вужуди дардга — айтиб адо қилиб бўлмас дардга айланган. У шу дард исканжасида таянч дармонин сўроғлайди. Лекин қаттол табиат уни бир йўла ҳамма-ҳамма нарсадан мосуво қилган. Она эса фиғон этади:

Тилемнинг зикрию кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.

Бундай вазиятда одамни сабр билан юпатмоқчи бўладилар. Лекин фарзандларидан ажралган муштипар она юраги бунга кўника олармикан? Йўқ! Унинг қалбида таггри ҳақиқатларидан ҳам устун, шарҳлаш мумкин бўлмаган тобнаимас ҳақиқатлар яшайди. Увайсий юқоридаги газал-марсиясининг бир сатрида «қизил қонимни соғиндим», дейди. «Қизил қон» — ажралган фарзанд тим-соли. Ва айни пайтда «тирик мурда» — «қизил қони»ни йўқотган муштипар она аҳволи руҳиясининг шарҳи.

Қоронғу бўлди олам кўзимга ўшбу жудолшқдин,
Кўзу кўнглим зиёси моҳи тобонимни соғиндим.
Мани бекас Увайсий, йиғлагайман рўзи-шаб тинмай,
Уйимнинг зийнати, кўз равшани хонимни соғиндим.

Шеър тугади. Зим-зиё олам кўйида дийдасидан нур юлқиб олинган бекас она ҳамон кўз ёш тўкаётир. У рўзи-шаб тинмай йиғлайди. Бу адоқсиз қайғу кўзгусида гўё шоиранинг тирик сиймоси акс этиб туради.

Ё плоҳо, бергасен ул шоҳи султонимга раҳм,
Айлағай шояд кўруб бул чашми гирёнимга раҳм.
Қилди тақдир азал Юсуф жамолидин йироқ.
Тонг эмас гар айласа Яъқуб Капъонимга раҳм.
Бағри хунобимга гарқ ўлғой халойиқ бу замон,
На бўдурим айласанг оққан қизил қонимга раҳм...
Телбалиқдин гар манга раҳм этмағниг бўлса маҳол,
Гўдаги, бечоран фарзанди ҳайронимга раҳм.
Дасти кўтоҳман, қўлум етмақлиги дунвордур,
Етгуси илқинг сенинг кори осонимга раҳм.
Етса шаҳаншоҳлар арзингга гар, Вайсий, не тонг,
Кўрса аҳволимни, қилса ашқи боронимга раҳм.

Ушбу сатрлар шоиранинг ўғлини Қашқарга сарбозликка жўнатган Маъдалихонга мурожаатномаси эди. «Чашман гирён», «бағри хуноб», «дасти кўтоҳ», «ашқи

борон» — фарзанди тортиб олмиган муштинар ошанинг нолаеси. У шоҳга раҳм беришни илоҳдан ёлборади. Бу шеър — худо адолати, бераҳм султон шафқати, «Яъқуб Канъон» — сарбоз ўғил соғинчи, бекасликда қолган она аҳволи ҳақидаги шеър. Бу шеър — тирик етим, «гўдаги, бечораи фарзанди ҳайрон»лар тўғрисидаги шеър. Бу шеър — қаттол замоннинг қаттол қилмишлари, инсон ҳуқуқини зулм ва зўрлик олдида иложсиз кишига солиниши хусусидаги шеър. Увайсий буларнинг ҳамма-ҳаммасини етти байтли газалида тасвир эта олган.

Хўқанд шаҳридин келганлар, кафшим йўқолди, сандаму?
Ҳоли дилимни билганлар, кафшим йўқолди, сандаму?

Бу сатрлар йўқотини изтироблари ҳақида. «Кафш» — бадний деталь. Шоира ҳозирча йўқолган кафшини сўроглаётир. Бироқ у ҳали «ҳоли дилимни» очганича йўқ. У энди кутилмаганда ўқувчини саёҳатга бошлайди:

Ул кун келдик шаҳри Хўжанд, кўнгул бўлди онча хурсанд,
Ўратена «Муғи баланд», кафшим йўқолди, сандаму?
Бағридадир лола доғи, баҳосидур юз минг боғи,
Тамошо жо Кўҳанг тоғи, кафшим йўқолди, сандаму?

У Хўжандга келганда кўнгулда хурсандлик сезади. Боғу роғ «Муғи баланд», «Тамошо жо Кўҳанг» тоғлари файзида қувонади. Аммо уни бир нафас бўлсин йўқотилган кафш хаёли тарк этмайди. Аксинча, у қайтуга чўма боради:

Бу гамда йўқ маида ҳамдам, йўқ, йўқотдим, дийдамда нам,
Кўкабиби жоғи марҳам, кафшим йўқолди, сандаму?

Поэтик шоҳ, Улфат бегим, Шодмонбубун, Тўқайжон, Давлатбегим, ғарибпарвар Қозоқойим, жисмга жон Кўзихоним — булар Увайсийга яқин ва қадрдон шахслар. Шоира улардан ҳам кафшини бир-бир сўроглайди. «Мап-

зур эмас бўлак кафш, илкимда йўқтур бир кумуш», деб нолийди у. Гап фақат «бир кумуш»дами? Нега унга бўлак кафш манзур бўлмайди? Бу овунамас, овутиб бўлмас хотиранинг аччиқ-аччиқ унлари билан боғлиқ. Йўқолган кафш ўғлидан ёдгорлик. Уни «ўғлим ўтигин эскиси»дан бир киши «чармлаган эрди», дейди Увайсий. Шундай қилиб, «кафш» детали фожиянинг калитига айланади. Тоғу тошларда, боғу роғларда, хешу ақраболар дилида акс-садо берган фарзандидан ажралган она — шоира оҳлари «тўққиз фалақдан ўтиб» шоҳ ўрдасига томон боради:

Шояд хабардор ўлса шоҳ, тўққиз фалақдан ўтти оҳ,
Дуо қилгил, Вайсий гумроҳ, кафшим йўқолди, сандаму?

Мазкур ғазал тўла маънода реалистик йўналишдаги фироқнома. Унда фарзанд дийдорини қўмсаган шоиранинг оналик ҳис-туйғулари тасвирланган.

* * *

Увайсий лирикаси классик адабиётдаги бир қанча шеърий жанрлар бирлигидан иборат. Улар орасида ғазалдан ташқари, илҳом билан битилган мухаммаслар, ишқий сурур зўридан туғилган мусаддаслар, ошиқона мактуб мазмунидаги маснавийлар, бўлиғ фикрли фардлар, қатрада дарё аксини кўрсатадиган чистонлар бор:

Ул на гумбаздур, эшиги туйнугидан йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур макон,
Синдириб гумбазин қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиглиқ турурлар бағри қон.

Шоира бу чистонда анор таърифини назарда тутган. Эл ўртасида машҳур ушбу чистон тўғрисида кўп тадқиқотчилар фикр билдиришган. Бу бежиз эмас, албатта.

Чунки, у Увайсий яшаб ижод этган ижтимоий муҳит, ундаги хотин-қизларнинг яшаш тарзи ва эрки ҳақида яхлит тасаввур берувчи асар. Эшик, туйнуги нишовенз гумбаз — бу даҳр, тоза ҳаволари сўриб олинган жамият. Писон фарзаидини қулликка маҳкум этган, муте яшашга мажбуран кўнктирувчи феодал тузум қафаслари. Шонрани шулар ичидаги «гулгунпўш қизлар» — аёл ҳуқуқсизлиги азобга солади. Шеърдаги «синдириб» сўзи — белгили сўз. Увайсий нега айнан шу сўзни қўллаган. Ҳар жиҳатдан бунинг сабабларини изоҳлаш қийин. Лекин бир нарса аниқ: у «синдириб»да қай зайлда бўлмасян, парчаланшга маҳкум жамият тартиб ва қондаларига ўзининг кескин муносабатини сингдирган. «Юзларига нарда тортинлик турурлар багри қон» ўтмишдаги ўзбек хотин-қизларининг ҳам ташқи, ҳам ички ҳолатини бундан аниқ, бундан чуқур ифода этган сатр ўзбек шеърининг тарихида камдан-кам топилса керак.

Туюқ туркий шеърининг қадимий жанрларидан ҳисобланади. Бу жанрда ижод қилишнинг ўзига хос завқли томонлари бор. У шонрга шаклдош сўзлар, яъни тажнис воситасида жозибадор мазмунлар кашф этиш имкониятларини очади. Увайсийнинг туюқлари унинг бу соҳада ҳам эътиборли натижаларга эриша олганлигидан далолат беради. У туюқларидан бирида ёзади:

Мажнун девоналарга туз керак,
Лайлиси бўлса мусаффо туз керак.
Сўзлагин, эй ёр, васф айлай сўзунг,
Жўншши назимга бўлди туз керак.

Бу туюқ ишқ ва шеър тўғрисида. «Туз» сўзи унинг уч сатрида уч маънода қўйланган. 1) Туз — дашт, саҳро. У «Мажнун девоналар»нинг маконини тайин қилади, 2) туз — тўғрилиқ. Иккинчи мисрада гап ошқидикининг бош мезони — тўғрилиқ хусусида, 3) туз — мантӣқ, маъно. Лирик қаҳрамон айтмоқчики: — Эй ёр, сўзлагин,

мен сўзларингни васф этай. Чунки назмимнинг жўш урушига мазмун керак. Бунда ҳам Увайсий ўзининг мазмунга доир эстетик принципларига содиқ:

Ишқин билсанг, кўнгулда сақланур,
Мард эсанг албатта дилда сақла, нур.
Мажнуни девонадин қилма дариг,
Бир сўзинг бирла нечалар сақланур.

Мазкур тўртликдаги умумий маъно осон англашилади: 1) Ишқнинг сақланиш жойи кўнгул, 2) мард бўлсанг албатта дилда нур сақла; 3) мажнуни девонага шафқат қил; 4) Негаки бир сўзинг билан нечалар омон қолур.

Мардлик мезони нима? Асрлар давомида одамларни ўйлатиб келган бу жумбоққа Увайсий мазкур шеърда ҳаққоний жавоб топган. Мардлик — дилдан нурни бой бермаслик. Ахир, сиёрати зим-зиё кимсада мардлик нима қилади? Мардлик асли юракдаги аланга эмасми?

Увайсийнинг мурабба, мухаммас, айниқса мусаддаслари ўқилганда, беихтиёр унинг «Ҳайрат чамани ичра қолдинг» деган сўзлари жонланади. Ҳақиқатда ҳам, улар ҳайрат чаманига, шу заман саҳнидаги яшноқ ва хилма-хил анвойи гулларга ўхшайди. Ким билади, балки шоира уларни ўқувчига фикр ва эҳтироснинг бағир қонидан унган гуллари сифатида тақдим қилгандир. Балки мана бу каби фарёдли сўзлар шиддати одамни ҳайратга солишини ўйлагандир:

Ё раб, ўз ҳоли наришонима токай йиғлай,
Тўқуб олдимга бағир қонима токай йиғлай,
Тинмайин тундаги афшонима токай йиғлай,
Сўрмагон ҳолими султонима токай йиғлай,
Токи ишқ ўти аро қил каби сўзон ўлай,
Ё ажал жомини тутғил, буқун осон ўлай.

Буюк форс-тожик шоири Абдурахмоп Жомий «Шеър нима?» саволига «Ақл қушининг нолася, бу қуш ё гулшанда, ёинки гулханда устивор бўлсагина қадр топади», дейди. Бу ерда гап тафаккур гулшани ва гулхани устида кетаётир, албатта. Жомий айтган қуш — шеър илоҳаси. Бу илоҳа Увайсийнинг кўнглида. Бу борада унинг ўзи шуларни айтган эди:

Истасаиғ кўнғлум қушин кошонаи гулзан аро,
Сўрсаиғ ақлим гуҳариш, вайронаи маҳзаи аро,
Шамъ жонимдур маи билсаиғ чу махфил тан аро,
Оҳи-фиғоним дегил булбул каби гулиан аро,
Бир сиҳи қад сарвиниғ ишқида половман букуп.

* * *

Увайсий Шарқ шеърятини мактабидан пухта таълим олиб поэтик маҳоратини тақомиллаштирган. Унинг тажрибаларида, аксарият ўринларда, гоя ва образ, сўз ва тасвир, жанр талаби ва ижро мукамал шаклларда бирлашади. Увайсий нуқтаи назарича, жозибали шеър — «мухтасар ва мутаассир» шеър. У мухтасар ёзади. Сўзини таъсир қуролига кўтаради. Бунга эса хилма-хил бадий усул ва воситалар излаш, уларни моҳирлик билан қўллаш орқали эришилади. Шоира ғазал, мустазод, мухаммас ва мусаддасларида классик поэтикада белгиланган ташбиҳ, талмеҳ, тазод, таносуб, преролу масал, такрор ҳамда бошқа бадий санъатларни суюб қўллайди:

Келди муҳаббатинг қуйи, тушгум юзум тубан,
Ҳар ким йиқилса, тўймади ҳаргиз курунқа.
Васлингда мен ўзумни йўқотсам ажаб эмас,
Маҳ ёндашарда йўқ асари ул қуёшқа.

Халқимизда «Йиқилган куранга тўймас» мақоли бор. Шоира мазкур шеърини нарчанинг биринчи байтида ўша

мақол мазмунига асосланиб, ирсолу масал санъати ёрдамида ошиқнинг бир-бирига қовушмас, яъни зиддиятли ҳолатини очади. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Увайсий шеърларининг бадийлигини таъминлаш учун халқнинг матал, ибора ва фразеологик бирикмаларидан ҳам самарали фойдаланган.

Талмеҳ шоира шеърлятида энг актив роль бажарган бадий санъатлардан. У Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайҳо, Вомиқ ва Узро, Масих, Искандар, Жамшид, Ҳотами Той, Доро, Сулаймонга ўхшаш кўндан-кўп тарихий шахслар ва афсонавий қаҳрамонларга оид ривоят ва маълумотларга ишорат қилиб, лирик қаҳрамон характер хусусиятларига хос хилма-хил сифат ва фазилатларни аке эттиради. Увайсийда классик шоирлар ижодида деярли ишлатилмаган ёки кам кўринган талмеҳлар ҳам бор. У бир мустазоидида ёзади:

Гулзори уқул ичра чу сан гунчаи раъно,
Бу нолаи зора.
Солғил қулоғинг ман каби бир булбули шайдо,
Ношигуфта узора.
Мансур дил ўлди сенинг бу таъб шиоринг,
Эй субҳ чу козиб.
Таъбингга етолмаски Фалотун, Али Сино,
Бора-бора-бора...

Увайсий ёрнинг «гулзори ақл» ичра ягоналигини таъкидлаб кўрсатмоқчи. Шунинг учун у илм ва доноликда дунёга донг таратган алломалар — Афлотун ва Абу Али ибн Сино номларини тилга олади. Бироқ бу шунчаки тилга олиш эмас. Балки асосий муддаони мантиқан далиллаш йўлидир.

Чарх кажрафторлигидур йўқса бахти вожгун
Гўйё булбул қафас бог ичра сайрон зоғлар.

Миқёси кенг, умумлашма фикр бу. «Булбул» — ҳақ-хуқуқи кишанланган оқид ва одил одамлар рамзи. «Сайроп зоғлар» — ҷамиятнинг ёвуз кучлари. Шоира айтмоқчики, чархнинг кажрафторлиги туфайли яхшилар ўрида ёмонлар ҳоким. Ҷамият боғларини донолар эмас, разил подонлар эгаллашган. Эҳтимол, ташбиҳ санъатига мурожаат қилинмаганда байтнинг гоъвий-бадний қиммати ҳозирги даражада бўлмаемиди?

Увайсий лирикасидаги етакчи усуллардан яна бири — тазод. У ҳаётий, ижтимоий қарама-қаршиликларни талқин этишда асосан мана шу усулга таянган.

Мурасса салтанат тахти узра, эй шоҳ, раҳм эткил
Тазарру зор ила қилгон ғариблар узрҳоҳига.

«Мурасса салтанат тахти» устидаги шоҳ ва хору зорликдаги ғариблар аҳволи — булар бир-бирига тубдан зид ижтимоий манзара. Ҳаётдаги ана шу потекислик шоирани изтиробга солади. «Шоҳ» ва «ғариб» сўзларида ўртадаги зиддият аниқ аксини тонган. Увайсийнинг «гаҳ рост, гаҳе каж» радифли бир газали бор. У тазод талаби бўйича ишлатилган бўлиб, бутун газал давомида маъшуқа ички ва ташқи қиёфасининг зиддиятли турланishi-ларини кўрсатади:

Кўришур боғ аро бир дилбари гаҳ рост, гаҳе каж,
Юзи узра татвил ҳайдари гаҳ рост, гаҳе каж.
Борибон ул париваш заъфи ҳолин сўргил, эй қосил,
На воқеъдур ёнида бистари гаҳ рост, гаҳе каж.
Такаллум қилмайин кулди табассум бирла ул гулруҳ,
Кўриниди лаб аро гавҳари гаҳ рост, гаҳе каж...

Такрор ҳам шоира санъатлоҳасида ҳаракатда бўлган бадний санъат.

Пўқ бонда бу савдойи санамдин ғайри,
Пўқ кўзда бу қошию қаламдин ғайри.
Пўқ хоб ҳаёлимда ошиг қоматида ҳам,

Ҳам илкими кори бу рақамдин ғайри.
Йўқ бу манга гамхор жафо — бахшдин ҳар дам,
Васлин кўйида зулм ситамдин ғайри.
Йўқ жон асри тани урёнима гўё,
Бирга ситаму, бирга аламдин ғайри.
Йўқ қосид, агар берсанг ўшал кўйи санамга,
То оқи саҳар кўнгулда гамдин ғайри...

Бу ғазалда тақрор саъяти мисра бошидаги «Йўқ» сўзи орқали амалга оширилган. Хўш, бу сўзни қайта-қайта тақрор этиш нимага хизмат қилган? Биринчидан, шакл кўркемлигига. Иккинчидан, фикрга поэтик урғу беришга. Учинчидан, лирик қаҳрамон ҳасби-ҳолини миқёс билан кўрсатишда. Увайсий мисра бошидаги тақрорни бир қанча ғазалларида татбиқ қилган. Шу нуқтаи назардан унинг мана бу байтлари ҳам характерли:

Кимдурур ишқини, жоно, ошкор этмаз сенго,
Кимдурур кўздин жигар қонин нисор этмаз сенго.
Кимдурур шавқинг аро тарки насиҳат этмаган,
Кимдурур носеҳға душман ўзни ёр этмаз сенго.
Кимдурур фаҳму фаросатда Аёз ўлмак тилар,
Кимдурур доим умиди эътибор этмаз сенго.
Кўрса ногаҳ бир хиром этмакда алвон ишвани,
Кимдурур эшикингда қуллинг ихтиёр этмаз сенго...

Ҳап Увайсий фойдаланган бадний усуллар хусусида кетаётган экан, улардан яна бирини, албатта, эслатиб ўтиш керак бўлади. Бу — параллелизм усули. Параллелизм туркий халқлар адабиётида жуда қадимдан татбиқ этиб келинган. У халқ оғзаки ижодида ҳам актив роль бажарганлиги маълум. Параллелизмнинг лугавий маъноси ёнма-ёнлик, ёнма-ён туриш. Бадний усул сифатидаги моҳияти эса, бирор бир нарса ёхуд ҳодисани иккинчи бир нарса ёки ҳодиса билан бақамти келтириб, аксинча қаршилантириб мазмунни ифодалашдан иборат.

Параллелизм Алишер Навоий лирикасида кўнг ва катта маҳорат билан қўлланилган эди. Бу ҳақда Мақсуд Шайхзода шундай хулосани билдириб ўтган: «Навоий параллелларига хос бўлган сифат шоирдаги улуғ реалистик қудратни кўрсатади. Ҳаётни, одатларни, кишиларни, табиатни ва ижтимоий турмушни мукамал билган шоиргина маънавий, руҳий ҳолатларни беришда ташқи дунёнинг объектив воқеликнинг тазоҳиротидан шундай журъат ва маҳорат билан фойдаланиши мумкин»¹. Увайсий параллеллари ҳам ундаги реалистик қудратни намойиш этади. Шоиранинг ҳаёт, табиат, жамият воқеа-ҳодисаларидан чуқур хабардорлигини кўрсатади:

Зарралиг касбини тавқи бандалиқ олмай нетай,
Офтобким ажаб, сарви ниҳол устидадур.
Нутқи ширинингга сан хомушлиг сариўини эт,
Ваҳки гавгойи мағас билсангки бол устидадур.

Биринчи ва учинчи мисралардаги фикрда иккинчи ва тўртинчи сатрлардаги маъно билан сабабият жиҳатдан боғланиш йўқ. Аммо мантиқан алоқадорлик бор. Буни шоира тошган. Лирик қаҳрамон ўзини маъшуқа олдида бир зарра ҳисоблайди. Нега? Буни асослаш учун унда сўз ҳам, йўл ҳам йўқ. Лекин у муддаони объектив борлиқ ҳодисаларига қиёсан конкретлаштирмоқчи. Шунда унинг хаёлида сарв ниҳоли ва устида ловиллаб олов пуркаётган офтоб жонланади. Маъшуқа — офтоб, сарви ниҳол — ошиқ зарралигига ўқувчи тўла ишонади... Иккинчи байтда ҳам бир-бирига параллел лавҳалар яхлит маънога хизмат қилади. «Нутқи ширинингги сен хомушлиқ пардаси билан яшир», — дейди ошиқ ёрга. Ва мақсадини исботлаш учун тамсилий характердаги ҳодисани

¹ Шайхзода М. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. «Ўзбек адабиёти масалалари», Тошкент, 1959. 252-бет.

эслатади. Бу — бол устида гавғойи магас ҳодисаси. Шоира «магас» орқали айни пайтда рақибга муносабатини билдириб, унинг маънавий қиёфасини ҳам асослаб ўтади. Увайсийнинг қуйидаги ошиқона байтлари ҳам параллелизм усулида сайқал топган:

Ҳақ меҳри собит ўлмас, кирмайки жона жонон
То қибла мафҳум ўлмас, то меҳроб кўрмай.
Ул ёра ғойибона дилни юборма, кўнгул,
Мўза ешарми кимса, олдида об кўрмай.
Халққа ҳижобдур хоб маъшуқ ўтуреига
Бўлмас насиб меъроқ чашминда хоб кўрмай..
Нечанд қатла кўрдум ағёр сўзидин пеш,
Гул васлига етарму булбул азоб кўрмай.

* * *

Увайсий шеърятининг бир қисмини шоиранинг дostonлари ташкил этади. Бу дostonлардан иккитаси Халифа Алининг ўғиллари — Ҳасан ва Ҳусайннинг ҳаёт йўли, тақдири, ижтимоий, сиёсий ҳамда инсоний ҳаракатлари билан боғлиқ. Тугал бўлмаган учинчи дoston — «Воқеоти Муҳаммадалихон»дир. У Қўқон хони Умархон ва машҳур ўзбек шоираси Нодирабегимнинг ўғли Муҳаммадалихоннинг Қашқарга ҳарбий юриши муносабати билан ёзилган.

Увайсийнинг дostonлари тўғрисида адабиётшуносларнинг баҳо ва қарашлари ҳар хил. «Ўзбек шоиралари» китобининг муаллифи Т. Жалолов шоиранинг «Қарбалнома»си бу мавзуда ёзилган ўттизталаб асарнинг энг заифидир¹, — дейди ва Увайсийнинг эпик асарларидаги муваффақиятсизликларини икки нарса билан изоҳлайди. Булардан бири — «пайгамбарзодаларнинг дашти Қарбалодаги жанглари Увайсий табиатидан жуда йироқ мав-

¹ Жалолов Т. Ўзбек шоиралари. Тошкент, 1970. 53—54-бетлар.

зулар» эканлиги; иккинчиси — «жаҳонгирлик ва диний тарғибот мавзuida шоиранинг қалби ақлига ҳамкорлик қилмаган»лиги. Тўғри, ҳар иккала дostonида диний эътиқод ва плохий кайфиятларнинг роли бор. Буни инкор этиб бўлмаганидек, унинг дostonлари фақат «Жаҳонгирлик ва диний тарғибот» учун ёзилмаганлигини тап олмаслик ҳам ҳақиқатга хилофдир.

«Шоиранинг Ҳасан ва Ҳусан дostonлари, — деб таъкидлайди Ойбек, — гоят моҳирлик билан ёзилган бадиий юксак дostonлардир. Диний кайфият кўп, лекин шоира самимий ҳислар, поэтик туйғулар, чуқур кечималар эгаси бўлганлигидан, бу асарларни юрак билан яратган»¹. Бу фикрларни ҳам тўла маънода қабул қилиш қийин. Негаки, Увайсий дostonлари, айниқса, Ҳусайн ҳақидагиси худди ўша бадиийлик нуқтаи назарида анча заиф. Ҳар икки дostonда ҳам асосий гоё билан унча боғланмайдиган тавсифий характердаги эпизодлар тез-тез учрайди. Ҳасан характерида кураш руҳи айтарли акс этмаган. Асар конфликтда схематик куч ҳоким ва х. к.

Бизнингча, мазкур дostonларни характерлашда Увайсий ижодпёти билан махсус шугулланган филология фаълари кандидатни Э. Иброҳимова объектив позицияда туриб мулоҳаза билдирган². У дostonларга хос гоёвийбадиий фазилатларни тўғри илғайди, заиф томонларини ҳам четлаб ўтмайди.

Мана, шаҳзода Ҳасан ҳақидаги дostonнинг мазмуни: бени ёшли Ҳасан-Ҳусанлар бир кун кўчага чиқиб кетганларича уйга қайтишмайди. Эгизакларнинг онаси бундан хавотирга тушиб, болаларнинг отаси Али уйда йўқлиги сабабли ўз падари — Муҳаммадга воқеани арз этади. Пайгамбар худога мурожаат қилади. Худо гўдакларнинг соғ-саломатлиги, улардан икки фаринта хабардор экан-

¹ Ойбек. Ўша асар, 402-бет.

² Иброҳимова Э. Увайсийнинг дostonлари. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1960, 6-сон.

лигини Жабропл орқали билдиради. Қайси бир жойда ухлаб ётган набираларини Муҳаммад олиб қайтади.

Агар дoston воқеалари шу тақлитда давом эттирилганда эди, у шунчаки диний моҳиятларни тасдиқловчи пайгамбарзодалар ҳаётига доир саргузашт асардан нари ўтмаган бўлурди. Лекин Увайсий бу йўлдан бормаган. У Алининг вафотидан сўнг Ҳасанининг тахтга чиқиши, Шом ҳокимининг унга қарши юриши, бош қаҳрамоннинг бунга мубоабати, ибво, фитна, суиқасд, сулҳ ва охири хотини Жуъда томонидан Ҳасанининг заҳар бериб ўлдирилишигача бўлган воқеалар тимсолида ўша давр учун зарур бўлган талай ғояларни олға суради. Масалан, Ҳасан эл-юрт осойишталигини тожу тахт меҳридан устун қўяди. У Жом подшоҳи лашкар тортиб келганда, «Сулҳ айламасам, неча мусулмон», «Бўлғайки ҳалок, тўкилур қон» деб орадаги низои тинчлик йўли билан бартараф этишга киришади. Ёки мана бу эпизодни олайлик. Мавсул шаҳрида Ҳасанга уч марта заҳар ичиришади. Бироқ заҳар унга таъсир қилмайди. Буни эшитган шоҳ Муъовия Шомдан бир киши орқали махсус тайёрланган ўткир заҳар жўнатади. Ҳалиги одам йўлда овқатланиб олгандан кейин иттифоқо юрак огриққа йўлиқади. Ҳушдан кетади. Хуллас, кимсасиз саҳрода «қон-қаро» бўрига ем бўлади. Увайсий бундан маъно чиқариб, дейди:

Эй аҳли хирад қилинг, фаросат,
Бу сўз батамоми элга ибрат.
Беҳуда кишига қасд қилмоқ,
Беҳуда ўзини ҳалока солмоқ...
Гар қилса ситам киши кишига,
Гўё ситам айламин ўзига.

Бу ҳаётий фалсафа — ибратли маъно. Дostonда бунга ўхшаш ўринлар анча. Уларда шоира салтанат учун шоҳлар ўртасидаги қиргин-қабоҳатларни қоралайди. Моддий бойлик маънавий бойликлар олдида арзимас нарса-

лар экаишгани тасдиқлайди. Яхшилик ёмонлик устидан доимо тантана қилишини кўрсатади. Одамларни хоинлик, гараз-вафосизликнинг кўринишларига қарши туришга рағбатлантиради.

* * *

Увайсий устоз санъаткор. Унинг шеърляти ўз даври ва ундан кейинги замон шоирлари ижодига ғоявий ва бадиий жиҳатлардан таъсирини ўтказа олди. Нодира, Маҳзуна, Анбар отин сингари шоираларнинг тажрибаларида у ёки бу даражада Увайсий лирикасининг таъсир самаралари бор. Биз юқорида шоиранинг автобиографик шеърлари ҳақида фикр юритиб:

Букув, э дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам на айб, ул шоҳи давронимни соғиндим,—

матлали ғазали устида ҳам тўхталган эдик. Нодирада ҳам «Соғиндим» радибли ғазал бор. У ҳам автобиографик мазмунга эга бўлиб, шундай бошланади:

Қолиб фурқат диёри ичра жононимни соғиндим,
Чароғи рўзгорим муниси жонимни соғиндим.

Албатта бу шаклдаги ўхшашлик тасодифдан пайдо бўлмаган. Унинг асосида Увайсий ва Нодира ижодиётидаги бир-бирини тўлдирадиган қонуний издошлик натижалари ётади. Буни бошқа ғазалларда ҳам пайқани мумкин.

Ногоҳ بازار солса гариблар сари ёрим
Шахло кўзининг даврида мужғони муҳаббат.
Бўлса киши ул ҳусни биҳишти аро дохил
Кавсар лабида сабзаи райҳони муҳаббат.
Кўнглум қуши парвоз қилур бўлса ажаб йўқ,
Нечунки ўшал чоҳи заваҳдони муҳаббат.

Бу парча Увайсий газалидан. Энди Нодири ёзди:

Ҳар кимда агар бор эса осори муҳаббат,
Айлар анга маҳбублар изҳори муҳаббат.
Майхона шиқ ичра хуш ул риндқи, тунлар
Бир журъа учун бор эса бедори муҳаббат.
Хушдур киши дунё гамини қилса фаромуш,
Сожуръа чекиб соғари саршори муҳаббат...

Увайсийнинг «Бир пари пайкар суманбар ёра ошиқ бўлмишам» сатрларига Маҳзунанинг қуйидаги мисралари мазмунан уйғун жаранглайдикки, бу ҳам ўша таъсир меваларидир:

Дўстлар, бир ҳусни бе ҳимоя ошиқ бўлмишам,
Хур пайкар бир малак сиймоя ошиқ бўлмишам.

Увайсий издошлари ҳақида ган кетганда яна бир шоира ижодиётига алоҳида диққат қилиш керак бўлади. Бу XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларида яшаб, ижод қилган Анбар отиндир. Анбар отиннинг отаси Увайсийнинг жияни бўлган. Шундай экан, у ёшлик йилларидан бошлабоқ Увайсий лирик мероси намуналари билан танишиб, улар таъсирида кўнгулда шеър завқини ўстира борганлиги шубҳасиз, албатта. Анбар отин шеърларидан бирида Увайсий тўғрисида шуларни ёзган эди:

Момом — Вайсий ўзини қайди бандла кўрди ҳар ҳангом,
Қилиб Хўқондга риҳлат, рўзғорин айлади барбод.
Ажойиб Марғилонда аммасин кўрмади отам,
Бобом низ хоҳарини ёд этиб, айларди юз фарёд.

Анбар отин ижодиёти жуда муҳим ва бадий ижоднинг ҳал қилувчи нуқталарида Увайсий шеърлятига боғлиқ. Анбар отин ижодида ҳам дард, қолоқлик

ва ёвузликка қарши кескин муносабат руҳи асосий планда туради. У баъзи шеърларида маъно ва тасвир эътибори билан Увайсий тажрибаларига қаттиқ таянган. Шонра ўз имкониятлари доирасида Увайсий қалб оҳангларига ўхшаш, уларни бойнатадиган оҳангларда куйлашга ҳаракат қилган.

Меҳнату аламларга мубтало Увайсиймен,
Қайда дард эли бўлса, ошино Увайсиймен.

Бу оҳанг бағрида адоқсиз инсоний ҳусса садолари эшитилади. Унинг акс-садоларини Анбар отинининг мапабу сўзларида аниқ пайқаш мумкин:

Жаҳон — оғуға келган Анбар отинмап,
Ғаму қайғуға келган Анбар отинмап.
Ямон соатда келдим мен жаҳонга,
Иши жодуға келган Анбар отинмап.

Анбар отин Увайсийга издош шонра сифатида унинг фикр-қарашларини турли шаклларда ижодига сингдирган ва ривожлантирган. Шулардан бири мухаммас боғлан.

Эл аро жонбахш ҳам хуршиди тобондур адаб,
Шаҳраро элга фароғатлик гулистондур адаб,
Одамши юзида бир нури имондур адаб,
Э дил, бугун илқингга ол, шоҳ эткан эҳсондур адаб,
Тухфа бўлур кўрсанг уни бир лойиқи жондур адаб.

Анбар отинининг Увайсийнинг «адаб» раифли ғазалига мухаммаси ушбу шеърини нарча билан бошлади. Давоми эса яна шунга ўхшаш бешта бешликдан иборат. Лекин гап ҳажмда эмас, мухаммас қонуниятлари бўйича эътиборни қаратган ғазалдаги ғоя, образ ва тасвири кенгайтириш, янги кенгликларга олиб чиқишда. Бу вазифани Анбар отини яхши савияда бажара олган.

Шеърят — эзуликка ёр, некин кишиларнинг юрак таянчи, яхшиликнинг тили, эътиқод байроғи, руҳий исён қуроли. Ҳақсизлик, разолат, зулм, хуллас, инсон шанини таҳқирлайдиган дунёдаги жамини ёвузликларга қарши боришга қодир енгилмас қудрат. Шеърят борки, инсон фарзанди ёлгонлардан ҳоли, нурли ҳис-туйғулар, озод фикрлар, собит орзу-армонлар муҳитида яшайди. Шу муҳитда Ватан ва халқ ҳаётига назар ташлайди, бугун муқаддас бўлган гоёлар кейин ҳам шундай бўлиб қолишига қатъий ишонади. Жаҳон отин Увайсий классик шеърятга ана шундай ишонч билан кириб келган ва бутун ҳаёти, адабий фаолияти давомида унга содиқ қолган шоира эди. Ҳар бир улкан санъаткор ўз ижодиётида замондошларининггина эмас, келажак насларнинг ҳам маънавий эҳтиёжларини қай даражада бўлмасин қондира оладиган гоёвий-бадий асарларни яратган бўлади. Бундай намуналар Увайсий шеърятини ҳам бор. Ижодиётининг ўша жойларида у бизга ҳамнафас, фикрдош. Бу эса энг муҳими.

Шарқ — тўла маънода шеърят дёри. У — шеър ва шоирнинг ҳаётдаги ўрни ҳамда мавқени юксак даражада қадрлаган. Шоир ва шоира сўзлари аслида битта моҳиятни англатади. Аммо шоир сўзини севган Шарқ шоира мафҳумини унча хуш кўрмаган. Тўғрироғи, ёқтирмаган. Нега? Бу саволга ўтмиш шоирларимиздан бири: «Негаки мандек аёлларга куйлаш ҳаром. Эрни хотиндан афзал қилиб яратган дейдилар», — деб жавоб ёзган эди. Аёл даҳосини камситиш, уни тан олмаслик, биринчи навбатда, жаҳолатдан бўлган, албатта. Бироқ дунёвий ҳақиқатни шеърятда билган, чин шеърят руҳи ва овозини кўнглида марказлаштира олган шахс ҳар қандай қаршиликлардан голиб қудратдир. Жаҳон отин Увайсийнинг инсоний қисмати кўп жиҳатлардан ўша замонлардаги минг-минглаб хотин-қизлариникидан фарқ-

ланмайди. Шоира сифатида эса у халқ, айниқса, ўзбек аёлининг қайғу-ҳасратларини чуқур ҳис қилган, буюк бир дардқашлик билан уларни шеърга кўчиришга интилган шижоатли шахсдир. Увайсийнинг шижоати дард чекиш қобилиятининг ниҳоятда юксаклигида. Унинг дарди — ишқ, инсоний муҳаббат. У ўзининг истеъдод ва маҳоратини ишқ азобларидан қалби қонга тўлган ошиқ кечинмаларининг тасвиричи беришга бағишлади ва бу соҳада ғоявий томондан ҳам, бадиий жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқ ижодий натижаларга эришди.

Ҳаҳон отин Увайсий XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярмида яшаган таланти шоира. Унинг шеърятисиз ўзбек адабиётининг муҳим бир жойи бўш қолган бўлур эди. У шеърга ўтган кўнгул ҳарорати, шеър ҳаракати билан ўша бўшлиқни тўлдирди. Увайсий—дард фарзанди. У аламдиди ўзбек аёлининг гам-ҳасратларидан туғилди. Уларнинг завқ ва ҳиссиётларини фавқулодда гамқашлик билан анъанавий мавзу, образ ҳамда ифода йўлларида тасвирлаб берди. Ҳаҳон отин Увайсийнинг ҳасос лирикаси — унинг мангу ҳайкали. Шоира ижодиёти бугун унинг авлодлари хизматида.

1982

Ўзликдан юксак ҳеч нима йўқ!

«Уганишад»

Истеъдод билан яратилган ҳар қандай бадий асар инсон тўғрисидаги ёруғ ижтимоий, ахлоқий, фалсафий ҳақиқатларда неқбин ғоялар ғалабасини тасдиқлайди. Бу — кўпчилиikka аён ва тушунарли. Лекин айни бир пайтда санъат асари ўқувчини азобли ва теран ақлий меҳнатга рағбатлантириши, унинг қалбига ниҳоятда кучли таъсир ўтказиши шарт. «Адабиёт учун доимо инқилоб ва зилзила зарур», деганга ўхшаш талабларнинг бир исботи ҳам шу бўлади. Адабиёт одамлар ичида эҳтирос бўронлари кўзгайди, умрини яшаб тугатган ёлгон ақида, алдов «фалсафа»ларини ўз ўтларида ёқади ва ҳаётдаги барча покиза, маъзи тўқ гўзалликларни идрок мулкига айланттириш жараёнида ўзлигини кўрсата боради. Чунки адабиёт инсон қалбида абадий тирик яшашга яроғли нарсаларнинггина «ўзиники» қилини билан умидбахшдир. Биз бугун ҳам Алишер Навоий ижодиётини нега бу қадар меҳр билан севамиз? Нега Навоийнинг сўз ёлқинлари руҳни поклашда бу даражада тенгсиз? Чунки улуг шоир даҳосининг зиёси чегара билмас ва мангу сўнамасдир.

Маълумки, етук ижод намуналари таҳлил қилинганда, ҳеч истисносиз, икки муҳим омил, икки устивор ҳолатга дуч келинади. Биринчиси — ёзувчининг маънавий дунёси ташқи оламни ва ўша оламнинг маркази деб тап олинган Инсон қисматини нечоғлик кенг, ҳаққоний акс эттириши. Иккинчиси — унинг нақадар бадий мукамал ва мангуликка дахлдор бўлиши. Шунга қараб, мана шулардан келиб чиқиб ғоявийликнинг юксак шакли ни-

малигини қатъий белгилаш мумкин. Бу шакл эса — Шахс, ўз мавжудлиги қонида Муҳаббат ва Дард бўлиб айланаётган фидойи шахсият ҳисобланади. Бугунги кўпчилик сохта даҳочаларнинг фожиаси битта — уларда етук шахсият йўқ. Шунинг учун дилида Дард нурланмайди уларнинг. Шунинг учун уларнинг бугунги сўзлари эртага ёки индингаёқ ўлади. Ривоятларга кўра, Сулаймон пайғамбар «кибриги аҳмар» деган қимматли тошдан ясалган узук шарофатидан барча жоли мавжудотга ҳоқим бўлиб, қушлар, ҳашаротлар тилини тушуниб, улар билан сўзлаша олган эмиш. Шу ривоятларга таяниб Йақубиддин Румий бир шеър ёзган. Унда тасвирланганича, феъли, яшаш тарзи ўзаро яқин қушлар гурӯҳи тўпалон ва қий-чув кўтариб Сулаймон ҳузурига келишади. Мақсад — булбулдан шикоят. Уни бадном этиш. Қушларнинг бири жазираб йиғлайди. Бошқаси уйқусизликка чалинганидан зорланади. Яна ўзгалари «Нега булбулга эрк бериб қўйгансан? У тинимсиз фарёд чеккани-чеккан. Хотиржамлигимиз барбод бўлди-ку! Наҳотки, унинг ёқимсиз нолишлари сенга ёқса?»—дея ўшқирришади. Сулаймон булбулни чақиртирибди. «Қаёнларда юрибсан? Нега қушлар билан бундоқ қўшилиб-қорилиб яшамайсан? Мана булар сендан шикоят қилиб келишибди... Ўзингни оқлайдиган сўзинг бўлса, гапир»,—дебди шоҳ. Шунда булбул, «Эҳ, Сулаймон, бу бадбахтлар ўзини билишмайди-ю, меннинг ҳасратларимни қаёндан фаҳмлашсин. Чунки уларда инқ йўқ. Гумроҳликлари шундан. Ахир, мен уч ой нола этиш учун тўққиз ой хомуш юраман. Азбаройи юрагим қонга тўлганидан бўзлайман», деган экан. Менинг тасаввуримда ўзлигини топган ёки топаётган санъаткор билан Румий тасвиридаги мана шу булбул орасида қанақадир яқинлик, табиатан ўхшашлик бор. Буни қандай пайқаш мумкин? Истеъдод нафаси ва дард самиятидан.

Инсон нега туғилади? Яшайдан мақсад нима? Қалб ва тафаккур қачон эркин бўлади? Умуман Рух ҳурлиги

нима? Одам қисматининг мураккаблигини очип жасорати қандоқ? Санъаткор ўз қалбининг қасрига кира олгандагина бу саволларга юксак ва янгича жавоблар қайтара олади. Негаки, у юрак қасридан ҳеч пайт қуп-қуруқ қўл билан қайтмайди. Бизга кутилмаган катта фикр, гаройиб оҳанг, сира учратмаганимиз ташбиҳ ва поэтик образлар ҳадя олиб келади. Алишер Навоийда шундай. Мана у қитъаларидан бирида нима деб ёзган эди:

Не назми ўтлуғ кўшгүлдин чиқардим,
Дедимки, менинг хотиримга ёрангой.
Манга опча ўт солди ҳар байтким, таъб
Гар оби ҳаёт ўлса, андин ўсонгой.
Тилармен они мен доғи ўтқа солсам,
Ки қайдишки келди ҳам ул сори ёнгой.

Инсонга фикрлаш бахти ато этилган. Шу қобилияти билан у кинотдаги энг шарафли жонзот. Аммо унинг тафаккури, биринчи галда, ўзига қаратилиши, бошқалардан истайдиганини аввал ўзидан талаб қилмоғи керак. Бу тўғрида Навоийда ўқиймиз:

Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.

Бунинг акси бўлганда-чи: Буюк Насимий айтмоқчи: «Кимки билмас ўз вужуди зорини, Сўрмагил андин анинг исботини». Халқимизда «Ўзни билмаган, ўзгани қаердан билсин», деган ҳикматли гап бор. Навоийнинг «Эл нетиб тошгай мениким, Мен ўзимни топмасам», сўзлари халқимизнинг ана ўшандай тушунчалари бағридан ўсиб чиққанга ўхшайди. Хўш, халқда ўзни билиш фалсафаси нима маъноларни ифодалайди. Ҳаётда бош ҳақиқатлар мавжуд: Ватан, Тарих, Тил, Халқ, Эрк, Ишқ ва ҳ. к. Буларнинг ҳар бири қисматни ҳал этадиган сўзлар. Шундай

сўзларга умрини тиккандагина илсон кураш фарзандига айланади. Шундагина ҳаётда муҳим нима, помухимлари нима — хатосиз фарқланади. Кимларгадир бу оддий иш, жўн гап туюлар. Лекин у энг мураккаби ва эътиқодни тозалайдиган «маҳак тоши»дир. Онадан ҳеч ким худбин, бағри тош, молпараст ва ёвуз бўлиб туғилмайди. Ўзидан бошқани ўйламайдиган, манфаат ва фойда деса томдан сакраш «таланти»ни эгаллаган корчалонлар турмушдаги номухим, иккинчи даражали нарсаларга ўзини бағишлаганлар эмасми? Бундайларни халқ, албатта «ўзгани билмас»лар сифатида лаънатлаб келган.

Бир аллома шогирдлари билан ҳар гал учрашганда «Қандай эзгу иш қилдинглар? Кимларга яхшиликларингиз тегди?» деб сўрай экан. Навбатдаги учрашувда шогирдларидан бири «Кечаги тунда эшигим олдига нотавиш киши келиб қолди. Қарасам, бир фақир. Ердамга нарса тилади. Уни ичкарига олиб кирдим. Иззат-ҳурмат билан хонанинг тўрига ўтқазиб, эғнимдаги чопонимни унга кийдирдим. Сўнг арзини эшитиб, бор мол-мулкимни ҳадя этдим. Устимдаги кийимларимдан бўлак ҳеч вақом қолмади. Шундан хурсанд бўлиб, ҳузурингизда тиз чўкиб ўтирибман»,— дебди. Аллома шогирди сўзларини тинглабди-ю, бироқ ҳеч нима муносабатини сездирмабди. Гал бешка шогирдига келганда у дебди: «Қайси куни шоҳ ўрдаси ёнидан ўтиб кетаётсам, бир одамни жазоламоқчи бўлиб туришган экан. Ҳукм бўйича унинг бир қўли чопилиши керак экан. Уни бу оғир қийноқдан қутқармоқ учун ўз қўлимдан кечдим. Кўриб турибсизки, энди якдастман». Устоддан яна садо чиқмабди. Шунда ёнидагилари ундан «Буларнинг қайси бири фидойи ва комилроқдур?» деб сўрашибди. Мана, ўша жавоб сўзларига эътибор қилинг: «Буларнинг яхшиликлари фақат икки киши учунгина қилинган яхшилик. Одам қилган яхшиликлардан барча эл баҳра топмоғи керак. Халқ манфаатига ярайдиган эзгулик ва ҳимматгина таҳсинга лойиқдир. Ахир, бир-икки ночорга ҳам манфати тегмаса, одам нега тугилади?»

Навоийнинг қуйидаги сатрларини мен ушбу фикрларнинг шеърӣ тасвири дегим келади:

Халқ аро яхшироқ дединг, кимдур?
Эшитиб, айла шубҳа рафъ андин.
Яхшироқ бил ани улус ароким,
Етса кўирак улусқа нафъ андин.

Ўзликни топишининг шартларидан бири мана шу: халққа, Ватанга фойда тегадиган миқёсда фикрлаш ва захмат чекиш ҳисобланади. Лекин бунинг учун одам мустақил ақл, идрок ва нуқтаи назарлар эгаси бўлмоғи ҳам қарз, ҳам фарз. Агар мушоҳада юритиб кўрсангиз, ер юзидаги барча лақма, хонин, кўрқоқ ва сотқинлар мустақил фикри йўқ, демакки, инсоний ўзлигига бориб етмаган кимсалар ёки уларнинг вакиллари бўлиб чиқади.

Хўш, мустақил фикрлаш қандай белгиланади? Шу ўрнида Чингиз Айтматовнинг гаплари ёдга келади: «Мустақил фикрлаш, энг аввало, миядаги яхши-ёмонни англаб олиш, тўғрилиқ, софлик (ҳеч нарсага «учмаслик»), ҳар қандай қийинчилик ва тўсиқларга бардош бериш), ўзининг ҳақлигини ҳимоя қилиш демақдир. Шахс, шубҳасиз, фақат ростлик, инсоф, жасурлик, мардлик билан характерланибгина қолмасдан, балки виждон ва олижанобликни ҳам ифодалайди». Бу эса айни пайтда Шахсингда Ватан ва халқ ўзлигини хатосиз тасаввур этишининг ўзидир. Мана шундагина қадим хитой файласуфлари «Само, яъни табиат ва Юрак битта, шунинг учун Юракни англаш оламни билишдир», деган ҳақиқат рўёбга чиқади, одам калтабин бўлиб қолмайди. Шундагина руҳи қашшоқ, қалби саёз, ақли совуқ, нодон ва ёвузлар сони заминда анча камаяди. Онг мустақиллигининг битта нодир томони шундаки, инсон бунда ўзини ҳеч қандай ҳаётӣ зиддиятлардан олиб қочмайди. У ички фикрий олишувлар, ўзига нисбатан катта ва шафқатсиз талаблар билан яшайди. Чунки у эзгулик ва поклик соғинчида

хато қилиш ёки мағлуб бўлишлардан чўчимаЙди. Навоий худди шундай қалб ва қиёфада умр кечириш ва курашишни ёқлайди. Навоий учун ўзи таниш мавҳум истак эмас. Балки фикрлаш, тинимсиз ақлий тафтишлар орқали Ҳақиқат излаш ва яна Шубҳа йўлидир. Қаранг, руҳий тафаккурининг тенгсиз заҳматкаши сифатида у форсий рубоийларидан бирида қанчалик кескин сўроқларга жавоблар излаган:

Огоҳ нағантам, ки дар ни даёр киям,
Ёхуд чиям в-аз чияму баҳри чиям?
Маълумам не, ки одами ё зиниям,
Бо хоки замин зи маи чи сон одамиям?

Мазмуни: Огоҳ бўлмадим, бу дунёда кимман? Ёхуд нимаману, нимадаману, нима учун мен? Одам авлоди менми ёки ковшовчи ҳайвонми, билалмаявман. Бу тулроқда қай хилдаги одамман?

Навоий «Бу жаҳонда қай хилдаги одамман?», «Инсон авлодими ёки ҳайвонми мен?» деган гумонли ақлий жойларда доимий туриб қолмаган, албатта. У инсоннинг инсонлигини тўла тасдиқлайдиган, унинг умрига нур, қисматига улуглик ато этадиган ҳақиқатга қайтган.

Ҳинд мифологиясида ўзини англаган биринчи одамнинг аҳволи шундай нақд этилган: одам дунёда пайдо бўлгач, у бир ўзи — сўққабош умр кечираверган. Вақт ўтиб, замон кечиш унда иттифоқо қандайдир қўрқув пайдо бўлган. У ёлғизлигидан ғоятда азобланиш туйғусини сезган. Шунда унинг қалбида ким биландир муомала-муносабат истаги енгилмас дардга айланган. Ва руҳида соғинч ҳислари ёлқинланган. Натижа нима бўлган? Унинг вужуди иккига бўлиниб яна бир одам яралган. Бу одам — Аёл ҳисобланган. Улар бир-бирларини севишган. Муҳаббат — бу, сенинг ярмингни ташкил этадиган аёлни топиш ва унга кўнгли боғлаш деган ақида ўшандан бошлаб жаҳонга кенг тарқалган эмиш. Навоий ижодида ишқ ва вафо ҳақида сўзланиб тоқ кинининг тақдирини офтоб-

сиз борлиққа ўхшатилиши, ёрсиз одам — дили мажруҳ,
тиги балолардан унинг кўнгли ҳаминча чок, «дард они
бир дамда ҳалок» айлаяжаги хусусидаги фикрлардан
сўнг мана бундай ҳукмга келиниши ҳам тасодиф эмас:

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.

Навий ишқ қудратига оламшумул маъно беради. Шо-
ир эътирофида:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.

Лекин шуни ҳам ёдда сақлаш лозимки, Навоийнинг
ишқ баҳсидаги бундай сўзларини фақат ёрга тегишли
деб билмаслик керак. Бу — бир томонлама англаш ёки
тор муносабатни юзага чиқаради. Навоийдаги ишқ гоёси
инсонни тарбиялаб вояга етказган она тупроқдан, сўнг-
сиз хаёлар, сирли истақларгача чорловчи осмон салтана-
тигача, биз ўзимиз биладиган ва ардоқлайдиган инсондан,
табиат бағридаги ҳур қуш, яшноқ майсагача бўлган иш-
қий эҳтирос ва майлларни қамраб олади. Шоир булар-
нинг барчасини мажнунга ўхшаб севин лозим дейди. Ва
Ўзлик фалсафасининг ўқ илдизини «ишқ ичра мажнун-
лик»да кўради:

Навий, истасанг ўзлукни, рафъ мажнун бўл,
Ки ақл пириш кўрдум — баче жаҳолати бор.

Навий ақлгамас, ақл жаҳолатига қарши. Негаки, у
«Рух кўзидин» маржон-маржон оқадиган ёшларнинг са-
бабларини теран фаҳмлаб билмайди. Бундан ташқари,
«Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида» ақл «тифл
каби», яъни болага ўхшаб «абжад»гина ўқийди, холос.

Навий ижодиётида Ўзликни ахтариш шоир дунёқара-

ининг фалсафий пойдевори, маънавий-ахлоқий нуқтаи назарларининг бош манбаи бўлиб хизмат қилган. Шунга қарамасдан бу масала билан илмда кам қизиқилган. Шоир қачон ва қаердаки, Имом, Виждон, Тўғрилиқ, Қаноат, Исоф, Мардин, Қамтарликдан сўз юрита, қай бир шаклда бўлмасин, ўзлик муаммоларига гоҳ махсус тўхталади ёки ишоратлар қилади. Агар Навоий шеърятдаги шу йўналишдаги фикру туйғулар махсус тадқиқ этилса, яна бир ҳақиқатнинг манзаралари равшанлашади. Бу — Хотира, изтиробли хотира армонлари. Шоирни нима кўпроқ бошқаради: мақсадми ё хотирами? У буларнинг қай бирига ортикроқ тобе: хотирагами ёки мақсадгами? Албатта шоирлик фаолиятида буларнинг ҳар иккаласининг ҳам иштироки ва дахлсиз мавқеи бор. Лекин шу нарса аёнки, хотираси бўш шоир, ҳеч шубҳасиз, кечмиш ҳаётга, халқнинг ўтмиш тақдирига юзаки муносабатда бўлади. Демак, унинг тасаввур ва таассурот олами ўз-ўзидан камбағаллашган ҳисобланади.

Шоир зоти шунчаки дард чекмайди. Уни уйғоқ хотира инсоний мукаммаллик ва тозалик учун қайғуришга мажбур қилади. Хотира — инсон наслининг қайғуси, унгача содир бўлган ёки ўз иштирокида кечган барча нузли ва нурсиз воқеа-ҳодисотларнинг тасдиғи. У Шахсга, тўғрироғи, унинг ички дунёсига энди сира қайтмас, мутлақо такрорлаб бўлмас Вақтни қайтариши билан қимматли ва илоҳий тухфадир. Ёлғиз хотирагина эслаш, асрларни бўйлайдиган армонлар зўридан тугилиши муқаррар «Нега?», «Нима учун?», «Қачон?», «Қандай чора керак?» «Наҳотки кеч?...» каби ахлоқ муаммоларидан бошлаб, Ватаи толенгача бориб уланадиган ҳаётнинг бош саволларига ўтмиш ва бугун тажрибалари қиёсидан аниқ хулосалар чиқаришга кенг имкон очади. Мана шунинг учун ҳам бугунги шоиримиз:

Хотира — ҳукм... Хотира — пур. Хотира — гувоҳ.
Зағуликка, лок ишларга хизмат қилса у,

деганида мутлақо ҳақ! Бунда бевосита моҳиятга оид гаплар ифодаланган. Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтайликки, хотираси чала, эслаш ва қўмсаш малакаси беҳад тор кимсалар унутиб яшаш «завқи»га кўниктирилган югурдаклар галасига мансубдирлар. Булар Ватанда яшаб, беватан юрганлар. Чунки хотираси соғ, хотираси уйғоқ шахсларнинггина ичида Ватани бўлади. Ўшаларгина ҳар бир ҳаракати, сўз ва фаолиятида жавобгарлик, чинакам ватанпарварлик туйғуларини кўрсата оладилар. Аслида бу хусусият фалсафий фикрлашнинг, одам ва олам, тирликлик ва ўлим, тарих ва келажак, руҳ ва эрк масалаларида фалсафий мушоҳадаларга берилишнинг қатъий шартларидан саналади. Навоийда шундай. «Бир нафас эврулмади даврон менинг комим била» демоқ учун орзу ва истак тугёнларининг ўзигина камлик қилади. Бунда улуг Хотира ҳаракати ҳам аралашуви шарт. Хотира тинимсиз эслатади, тўхтовсиз чорлайди. Булар бесамар кечмайди, албатта. Руҳ кундап-кун дардга тўлади. Дунёга азобли назар тарафлашади. Бу — комилликнинг ибтидоси. Лекин унинг интиҳоси — охири чегараси йўқ:

Ким ўзин комил кўрар — ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур камоли сори йўл.

Ҳайдар Хоразмий «Банду бало дуняда эрга тушар», дейди. «Банду балолар» зарбидан Ўзлигига шикаст етказмаган шахс руҳи бора-бора шундай бир баландликка эришадикки, қутилмаганда, яқингинада оғир туюлган ғам беҳад кичрайиб, алам аламга ўхшамай қолади. Навоий шу руҳий кўтарилишни қуйидагича акс эттирган:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдур.

Ҳа, ўзни топиш — гаму аламлар салмоғини аниқ ҳис қилиш ҳамдир. Жаҳонда ҳам кўш. Кулфат исталгандан зиёда. Армон сўнгсиз. Аммо уларни бағрига сиғдиришга қодир юрак кам. Оқиллик беғамликданмас, дарду армонларнинг озлигидан ҳам азият тортмоқдир. Навоий шеърини ўқувчини шу ҳақиқатга тўла инонтиради.

Маълумки, Алишер Навоий олам ва одам ҳақидаги фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий қарашларини кенг кўламларда илк маротаба «Ҳайратул-аброр» достонида аке эттирган. Инсон ва худо, жамият ва одам, шахс ва унинг ўзлиги — хулқи, виждони, ғурури, жасорати, ҳақнарастлиги — булар достондаги асосий масалалар. Буларни шоир даврнинг «жонли сезгилариши» гавдалантирган ҳолда маҳорат билан ифодалайди. Шунинг учун ҳам достондаги деярли қайси мисра ёки байтни олманг, унда албатта ўзига хос образли тасвирларга дуч келасиз. Ростлик таъриф этилган мақолатдаги икки байтни олайлик:

Шамъки, туздук била масрур эрур,
Гарчи куяр боштин-аёқ нур эрур.
Барқини, эгрилик ўлубтур хўйи,
Гарчи ёрур, лек борур қўйи...

Ушбу фикрлар асосий мақсадни дадиллаш учунгина келтирилган қиёслар эмас, ўз-ўзинг тўғрнингда ўйлатадиган образлар ҳамдир. Ахир, тўғрилиқ билан масрур «Шамъ» наҳотки тўғри киши ўзлигини характерламаган бўлса? «Ҳайратул-аброр»нинг учинчи мақолоти устида навоий-шунослар кўп тўхталганлар. Чунки унда зolim, айни-ишратга ғарқ бўлиб, юрт тақдирини унутган шоҳ ва унинг атрофидаги мансабдорлар жасорат билан фoш этилган. Унда султонга қарата, жумладан, шундай сўзлар айтилган:

Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавс муалло бўлиб.

Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор.
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор.
Хишти масжид бузубон келтуруб,
Тошин эл марқадидин еткуруб
Анда тузуб маспади шаҳаншоҳи,
Айши тараб жоми учун муштаҳи...

Бу шеърӣй парчани таҳлил қилиб кўрайлик. Ундаги асосий поэтик образ — қаср. Бу — зулм қасри, золимлик маскани. Жаннатмонанд қилиб зийнатланган бу қасрда шоҳ айшу ишрат базмларини ўтказади. Моҳиятга кўра подшоҳларнинг сарой ва қасрлари шундай ролини ўтаганлиги рост. Аммо санъаткорнинг вазифаси англатишдангина иборат эмас. Ундан ғоянинг эмоционал тасвирини бериш ҳам талаб этилади. Ким билади, бошқа бир шоир Навоӣй таърифлаган шоҳона қасрлардан сўзлаганда уларнинг «пардалари риштаси», «лаълию шингарфлари» тўғрисида ўйлаб ўтирмасдан, балки умумий ҳукм билан қаноатланарди. Бироқ Навоӣйнинг айни ҳолатдаги қаҳри чексиз. У золим шоҳнинг қилмиши ва разолатларини охиригача фош этмоқчи. Шоир шу эҳтиёж сабабли таносуб санъати қонуниятларига суянади. Чунончи: Мана, базм қасри. У безатилган. Безакларидан бири—парда. Демак, мантиқан парда қаср тушунчасига мувофиқ. Ўз-ўзидан равшанки, парда учун ип зарур. Бу ерда «ип» табиий кириб келаётган сўз. Аммо парда риштасининг «эл жонидан» эканлигини таъкидлаш билан Навоӣй гўёки намойиш этилажак фожианинг бир босқичига яқин ясайди. Энди янги манзара: нечун қасрнинг тош ва бўёқлари қизил? Чунки «Лаълию шингарфи улус қонидин».

Қон тўкишдан ҳазар қилмаганлар эл молини талашдан чўчирмиди. Асло! Шоир бу даъвога четдан далил ахтариб ўтирмайди. Бунга ҳақиқий далил қасрнинг шамсаси — шипи. У «эл моли била зарнигор», халқнинг бой-

ликлари билан нақшланган. Ушбу талқишларнинг ўзлик масаласига нима алоқаси бор дерсиз? Гап шундаки, Навоий мазкур сатрларда ўзликни англамасликдан туғилган иллатларни шоҳ ва давлат вакиллари тақдири чегарасига етказиб танқид қилган. А. С. Пушкин ёзган эди: «Тарихга ҳурмат — мана, ваҳшийликдан маърифатни ажратадиган чегара. Ваҳшийлик, тубанлик, жаҳолат ўтмишни ҳурмат қилмай, фақат бугуннинг олдида бош эгади». Бундай шароит ва муҳитларда ахлоқсизлик, жаҳолат, янада очиги, инсон шахси заволининг аянич кўринишлари кенг тус олади. Бу эса, хоҳланг, хоҳламанг, одам ўзлигининг парчаланishi, имон сустлиги, виждон майжурликларига олиб боради. Навоий кечмишга беписандлик, тарихдан ёвузларча юз буриш фожияларини Пушкиндан кам ҳис қилмаган. Бунинг аниқ исботини ўша шеърий парчадаги «Хиштин масжид бузубон келтуруб, Тошин эл марқадидан еткуруб» мисраларидан ҳам англаш мумкин. Тасаввур этинг, масжид бузиб хишт ташиган, мақбараларни вайрон этиб тош келтирган кимсаларда ўтмишга исбатан қанақа ҳурмат бўлсин, Навоий бу телбаликка гуноҳ — оғир гуноҳкорлик майлларини ҳам уйғунлаштирган. Шунинг учун шоир шоҳга:

Бил буниким, сен даги бир бандасен,
Кўнрагидил оживу афгадасен,

деган экан, бу — на ҳунар, «на камол ичра» ўз-ўзини топмаган, зулмдан ўзга машғулотга яроқсиз бир бандасен дегани бўлади!

Шарқ мутафаккирларининг таърифларига кўра, ҳаёт дупёси, жонли нарсалар уч турли сифатга эга. Булардан бири — ҳайвоний. Иккинчиси — шайтоний. Кейингиси — малаконий. яъни софлик, покизалик сифати. Инсон шу уч сифат ва қувватнинг бирлигидан яралган эмиш. Кимнинг вужудида агар ҳайвоний ҳислар ғолиблик қилса, у албатта одамдан кўра тилсиз махлуқларга яқин, шайто-

ний хислатларга эрк берса, шайтонга ўртоқ, малаконилик учун қайғурса фариштасифат зот бўларкан. Шунинг учун инсон ҳире домига тушиб поклик, одамийлик эътиқодидан чалғимаслиги керак. Ҳире ва у юзага чиқарадиган офатлар эса бевосита нафс ҳосилаларидир. Навоий бунга эътиборни тортиб, «Ҳире офатини нафс ҳавоси билгил», дейди. Ўзликни топишнинг иккинчи бир номи инсоний яхлитлик, руҳий, ақлий бир бутунликка эришни. Нафс ҳамиша шу бутунликнинг заволи. Мана Навоий бунни қандай сўзларда талқин этган:

Нафс амрида ҳар нечаки толпингайсен,
Кўн гарчи бутунлук тиласанг, сингайсен,
Ком истаю неча элга ёлингайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тингайсен.

Навоийнинг образли ҳукмларига таянилганда, тўқайдаги шерни енгини шижоат эмас, «Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шижо». Яъни дунёдаги энг зўр жасорат ўз сийратингдаги «нафс итини» мағлуб этиб яшамоқдир. Шойр ғазалларидан бирида шоҳга инсбатап айтилган яна шундай фикрга дуч келамиз:

Эйки шоҳсен, лек қилмайсен раво эл ҳожатни,
Ўзини ҳам ўзини улугроқ шоҳга ҳоҷатманд бил.

Байтдаги «Ўзини ҳам ўзини улугроқ шоҳга ҳоҷатманд бил» сатрини мен шоҳу фуқаро, авому доно — барчага тенна-тенг тегишли насихат деб биламан. Насимийнинг фалсафий ақидаси бўйича:

Ҳар не ерда, кўкда бор — оламда бор,
Ҳар не ойда, йилда бор — одамда бор.

Демак, кишининг «ўзидан улугроқ шоҳи» ҳам ташқаридамас, унинг ўзида, қалбида. Бас шундоқ экан, инсон

сииратида ўзидан кескинроқ, ҳалоллик ва шижоатда бе-
ҳад баландроқ суд қлёфасидаги аёвсиз бир тафаккур со-
ҳибни яшаши керак. Акс ҳолда ҳар қандай шахс, эртамя,
кечми маънавий таназулга маҳкумдир. Асосий диққат-
эътибор Ўзликни айни шу кулфатдан ҳимоя этишга қа-
ратилмоғи лозим. Алишер Навоийдан қарийб беш ярим
аср кейин Абдулла Орипов:

О, буюк мавжудот, ҳазрати инсон,
Сенинг аслинг гаҳи гафлати инсон.
Гаҳи сен баркамол бўлиб кўриндинг,
Гаҳи бечораҳол бўлиб кўридинг.
Юлдузин бошингдан сочса ҳам само,
Гоҳо ўз қадрингни билмадинг, аммо.—

деб куйинган экан, демак, Навоийнинг ўзлик фалсафаси-
га доир доно сўзларига биз ҳали қаттиқ ҳожатмандмиз.
Шу маънода ҳам Навоий башарият истиқболи учун фаол
хизматда давом этаверади.

«ЕШУНҒОН ЭМИШ ҚАРО БУЛУТҚА МОҲИМ...»

Итальян шоири Данте Алигьери ўспиринлик чоғларида ҳаётида оғир бир йўқотиш бўлишини олдиндан ҳис қилган экан. У «Янги ҳаёт» номли асарида ҳали висолга эришмагани Беатриченинг ўлими тўғрисида қайғули хаёлларга берилади, эндигина вояга етиб келаётган гўзал ёрининг вафотини ўйлаб кўзёш тўкканларини ёзади. Бу мусибат туйғуси Дантени алдамаган эди. Беатриче 25 ёшда вафот қилади. Беатриченинг ўлими Дантега самовий ҳалокат сифатида таъсир ўтказади ва у бу машъум ҳодиса хабари бутун ер юзига тарқалиши керак деган қарорга келади. Маҳбубининг ёруғ оламдан кетиши флоренциялик ёш шоир юрагида улуг мусибат, чегарасиз дард кайфиятларини пайдо қилганки, бу унинг Беатриче хотирасига бағишланган шеърларида ўз аксини топган. Алишер Навоийнинг айрим шеърлари негадир Дантефи-роқномаларига ўхшаш пардаларда оҳанг беради.

Ешунгон эмиш қаро булутқа моҳим,
Гардуни совурмоғлиқ эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек моҳим,
Невчун қаро қилмасун қуёшни оҳим¹.

Бу шеър — рубоий. У фавқулодда бир жудалик изтиробини акс эттиради. «Қаро булут» — ўлим рамзи. Ёр — «моҳ»нинг «қаро булутқа» ешунғони лирик қаҳрамон юрагини оғриқ ва аламга чулғайди. Ҳаёт унинг назарида бўм-

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, 1-китоб. Тошкент, 1959, 764-бет.

бўш зулумот тунга айланади. «Гардуини совурмоғлиқ эрур дилхоҳим», дейди у. Бу — содир бўлган фожиага муносабат. Шоир шу муносабатга ўқувчини ишонтиради. Охирги сатр янада гаройиб. Унда гўё инсон оҳидан қарога бурканган қуёш манзараси кўришиб турибди.

Филология фаълари доктори А. Ҳайитметов мазкур рубоийни Навоийнинг «энг севикли киши, аҳтимол севган қизининг ўлими муносабати билан яратилган»¹, деган хулосага келган. Навоийшунослиқда бу тўртликнинг ёзилли сабаби ҳақида бошқача қараш ҳам бор.

Навоийнинг «Муншаот» асаридаги мактублардан бири юқорида келтирилган ўша рубоий билан бошланади. Аммо унинг учинчи сатрида қофия «моҳим» эмас, «шоҳим» сўзидир. Шейрдан сўнг хатда шундай гаплар битилган: «Жигарсўз ҳодисаким, истимои кўзга мужибни хунборлиқ ва ғамандўз воқеаким, иттилои жонга боиси афғорлиғ эрди — етишти. Кўз ашк тўфонидин баҳор ёмғуридек сели андуҳ оқизиб, жон ғусса фиғонидин найсон булутидек ўкурмак оғоз қилди.

Ўртагур эл фурқатингдин нола бунёд айласам,
Кўзгалур олам ўкурмак бирла фарёд айласам.

Аmmo... сабрдин ўзга чора ва таҳаммулдин ўзга тadbир топиламас. Рубоия:

Гул борди эса, чаман муаттар бўлсун,
Шамъ ўчти эса, қуёш мунаввар бўлсун.
Шаҳзодага гар равза муяссар бўлди,
Султонга жаҳон мулкин мусаххар бўлсун»².

Филология фаълари кандидати С. Ғаниева «Алишер Навоий насрида назм ва унинг роли» номли мақоласида

¹ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси, Тошкент, 1970, 52-бет.

² Алишер Навоий, Асарлар, 13-том, Тошкент, 106—107-бетлар.

бу мактубга алоҳида тўхталган. Унда хат адресати Ҳусайн Бойқаро деб белгиланади. Олима мактуб сўнгидаги тўртликка суяниб ёзади: «Биринчи рубойидаги «моҳим», «дилхоҳим», «оҳим»га қофия қилиб ишлатилган «шоҳим» ва иккинчи рубойидаги «шаҳзодага» сўзларига эътибор берилса, сўз шаҳзода Шоҳ Ғариб Мирзо вафоти ҳақида кетаётганини англашилади¹.

Шундай қилиб, бир рубой тўғрисида икки хил фикр. Икки хил баҳо. Хўш, улардан қайси бири ҳақиқатга яқин.

Бундоқ қараганда, С. Ғаниевнинг даъвоси асосли. Биринчидан, тўрт қатор шеър қофиясида «моҳим» сўзининг икки такролланиши шубҳали. Қофиядаги бундай қайтарилиш газалда мумкин. Рубой қонунияти бунга йўл бермайди. Кейин, мактубнинг насрий қисми ва сўнги рубой ҳам «Ёшунгон эмиш қаро булутқа моҳим» сатри билан бошланадиган тўртлик Шоҳ Ғариб Мирзо вафотига алоқадор деган тезисни қувватлайди.

Шаҳзодага гар равза муяссар бўлди..

Бу мисра «ўчган шамъ» — шаҳзода вафотини аниқ шарҳлайди. Лекин бунда бошқа бир сир бор.

«Ёшунгон эмиш...» сатрли рубой илк маротаба Навоийнинг «Бадоеъул-бидоя» девонидан ўрин олган эди. Маълумки, шоирнинг йигитлик даври шеърларидан таркиб топган ушбу девон 1465—81-йиллар мобайнида тузиб тугалланган.

Шоҳ Ғариб Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадича бегимдан туғилган. Унинг таваллуд ва ўлган йиллари аниқ эмас. Филология фанлари доктори Ҳ. Сулаймоновнинг маълумот беришича, XV асрда ишланган Ҳирот портретлари орасида Ғариб Мирзонинг ҳам расми етиб келган. Сувратда унинг ўттиз ёшлар арафасидаги сиймо-

¹ Ғаниева С. Алишер Навоий насрида назм ва унинг роли. «Ўзбек тили ва адабиёти» жур., 1979. 6-сон.

си акс эттирилган экан. «Бунга кўра,— дейди олим,— Ғариб Мирзо анчагина балогатга етган бўлиб. XV аср охириларида ўлган»¹. Бизнингча, бу тўғри ҳукм. Шу фактнинг ўзинёқ рубоий шахзода ўлимидан анча илгари ёзилганлигини тасдиқлай олади. Бундан ташқари, Ғариб Мирзо 1490 йилларнинг ўрталарида ҳам ҳаёт бўлган. Буни «Мажолис-ун нафос» тазкирасидан билиш мумкин. Тазкирада унинг тўғрисида «шўх таъблиғ ва мутасарриф зеҳнлик ва нозук тахайюллуқ ва дақиқ тааққуллуқ йиғитдур», дейилган. Агар у вафот этган бўлганида Навоий жумлани ўтган замон феъли «эрди» сўзи билан тугатган бўлурди. «Мажолис-ун нафос»да Абдуллатиф Мирзо, Яъқуб Мирзо, Сайид Аҳмад Мирзо, Бойқаро Мирзо, Кичик Мирзо сингари оламдан ўтган темурий шахзодалар ҳақида ушандай дейилган.

Энди ўз-ўзидан «Рубоийнинг мактубга киритилиш сабаби нима?» деган қонуний савол туғилади. Гап шундаки, «Муншаот»даги шеърлар яратилиш йўллари, сўз ва маъно, мақсад ва образ муносабатлари жиҳатидан Навоийнинг бошқа насрий асарлари таркибидаги шеърлардан кўп ўринларда фарқ қилади. Шу маънода «Муншаот» Навоий ижод лабораториясига хос айрим хусусиятларни белгилаш, жанрлар ўртасидаги ғоявий-бадиий алоқадорликни текшириш, сўз устида ишлаш, вариант ва вариантлик каби қатор масалаларнинг илмий талқини учун жуда қимматли манба ҳисобланади.

«Муншаот»да келтирилган байт, шеърый парча ва рубоийларнинг кўнчилиги «Хазойинул-маоний» девонда мавжудлиги илмда изоҳлаб ўтилган. Девонда «Муншаот»дан олинган назм намуналари бор. Аммо «Хазойинул-маоний»дан «Муншаот»га ўтган шеърлар кўп. Бунда Навоий икки хил услубда иш кўрган. Биринчидан, мактубларда ифодаланмоқчи мақсаднинг умумий руҳига қараб девондаги баъзи шеърлар ҳеч ўзгаришсиз — айнан

¹ Сулаймон Ҳ. С. Алишер Навоийнинг Ғариб Мирзо вафотига ёзган марсияси. «Адабий мерос», № 2, Тошкент, 1971, 175-бет.

олинган. Иккинчидан, улардаги сўз, образ ёки мисралар ўзгартирилиб, мақсадга мувофиқлаштирилган шаклларда берилган.

Андин бериким, қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронда жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

Бу рубоий «Хазойинул-маоний»дан. У ҳижрон изтиробини ифодалайди. Шеърнинг лирик қаҳрамони ёридан йироқларда қолган ошиқ. «Муншаот»да темурий шаҳзодалардан бирига йўлланган мактуб (23- нома) бор. У шундай бошланади:

Токим, назаримда шаҳсуворим йўқтур,
Ҳижронда жуз нолаи зорим йўқтур.
Бир ерда қуюн каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

Мактубнинг умумий контекстига нисбатан олинадиган бўлса, мазкур рубоий қайсидир шаҳзодадан жудолик кайфиятини аке эттириш ниятида битилган дейишга тўғри келади. Ҳолбуки, бундай эмас. Навоий хатида ўз ички кечинмаларини таъсирли оҳангларда бериш учун аввал ёзилган рубоийсига мурожаат қилган. Ва унинг биринчи мисрасини тўла равишда янгилаган. Шу тариқа рубоийнинг биринчи мисрасидаги «Андин бериким, қошимда ёрим йўқтур» деган гап «Токим назаримда шаҳсуворим йўқтур» деб ўзгартирилган. Дашт узра қуюн каби саргашталиқ — мажнунлик. Ошиқ тилидан «Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур», дейиш мумкин. Аммо дўст ёки нуфузли бир шахсга шундай дейиш камида сўзнинг ишонч кучини сусайтиради. Навоий буни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун рубоийдаги учинчи сатр:

бундай таҳрир қилинган:

Бир ерда қуюн каби қарорим йўқтур.

Бунга ўхшаш фактлар Навоий ижодида сиёрак учрайдиган ҳодиса эмас. Маца, мазмунаи Мўмин Мирзо вафотига нисбат берилган ўша хат охиридаги рубонини олайлик. У ҳам шоирнинг йиғитлик йилларида ёзилган. Ва «Бадоеъул-бидоя» девонидан ўрин эгаллаган. Девоннинг 409 рақамли Лондон нусхасидан олинган ва Ҳамид Сулаймонов номидagi Қўлбёмалар институтида мавжуд фотокопиясидан (222-б варақ) ўқиймиз:

Гул борди эса чаман муаттар бўлсун,
Шамъ ўчти қамар мунаввар бўлсун.
Шаҳзодага гар равза мўссар бўлди,
Султошга жаҳон мулки мусаххар бўлсун.

«Муншаот»да:

Гул борди эса чаман муаттар бўлсун,
Шамъ ўчти эса, қуёни мунаввар бўлсун.
Шаҳзодага гар равза мўссар бўлди,
Султошга жаҳон мулки мусаххар бўлсун.

Юзаки олганда, бу шеърлар ўртасида жиддий фарқ йўқ. Чунки шоир кейинги вариантда иккинчи мисрадаги «қамар» ўрнига «қуёш» сўзини қўллаб, охириги сатр қофиясини янгилаш билан чегараланган. Буни кетиблар ишига йўйса ҳам бўлади. Аммо уни Навоийнинг ўзи ўзгартирган. Шу тарзда бир муносабат билан ёзилган шеърдан анча фурсатлардан кейин яна ўша зайлдаги эҳтиёж туфайли образ ва қофия ўзгартиришлари қилиниб қайта фойдаланилган.

Бизнинг диққатимизни жалб этган асосий рубойга келсак, у «Эй боди сабо, айлансанг гул сари гузар», «Васлинг бўлибон жонга муяссар, ё раб», деб бошланадиган тўртликлар сингари ҳеч қандай таҳрирсиз «Муншаот»дан ўрин олган. «Бадоеъул-бидоя»нинг энг муътабар ҳисобланган 746 рақамли Париж нусхасида ҳам, Лондон ва Боку нусхаларида ҳам рубойнинг учинчи сатри «шоҳим» сўзи билан қофияланган. «Хазойинул-маоний»нинг Ҳамид Сулаймонов нашрида унинг «моҳим» шаклида қайтариллиши — бу ушбу нашрда йўл қўйилган текстологик камчиликлардан бири. Рубойдаги «моҳим» ҳам, «шоҳим» ҳам кўчма маънога эга бўлиб, улар моҳият эътибори билан ёр — маъшуқа образини характерлайди. Унинг қофиясидаги сўзлар аслида бундай бўлиши керак:

Ешунғон эмиш қаро будутқа моҳим,
Гардунни совурмоғлиқ, эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қаро қилмасун қуёшни оҳим.

Демак, бу рубойнинг тарихи ва таҳриридан бундай хулосалар чиқариш керак бўлади. Унинг ёзилиш тарихи шоҳ Ғариб Мирзонинг вафоти билан мутлақо боғлиқ эмас. У шаҳзода ўлиmidан анча илгари яратилган. «Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим». Унда қуёшдек «қаро туфроққа» кирган бу «шоҳим» ким бўлган? Шоир севган қизми? Бизнингча шундай даъво ҳақиқатга жуда мувофиқ сезилади. Ҳар қалай, бу тўртликнинг бағрида дунёдаги энг ардоқли, энг азиз, энг суюклисидан ажралган кишининг нола-фиғони ва кўз ёшлари яшириниб ётибди.

*Нафсининг касбидур ҳавоу ҳавас,
Рух алидадур булар ярамас.*

Бобур

Шарқдаги Уйғониш даврининг машҳур вакиллари — сиёсат ва маданият арбоблари орасида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг номи ва ижодиёти энг нуфузли ўринлардан бирини ишғол этади. Бобур серқирра истеъдод: у ёниқ сўзли шоир, улкан адиб, диди ўткир олим ва маданият намояндаси. Бобурнинг шахсияти, Жавоҳарлал Неру айтмоқчи, дилбар шахсият, тақрорланмас қисмат. Лекин у ўз замонасининг ижтимоий, сиёсий қарама-қаршиликлари негизида шаклланган. Шунинг учун у фавқуллодда зиддиятли. Шуниси билан ҳам кўп ўринларда пбратли. Бобурнинг адабий меросида биз учун аҳамиятли туюлмайдиган ғоявий жиҳатлар бор. Аммо ҳар бир буюк санъаткорга хос бўлганидек, Бобур ижодиётида ҳам «ўтмишга айланмас, келажакка мансуб» қолаверадиган фазилатлар мавжудки, улар узлуксиз равишда авлодлар эътиборини тортиб келаятир.

Бобур ўзбек адабиётининг шакл ва мазмун такомилли, айниқса унда реалистик йўналишларнинг юксалиши учун маҳорат билан хизмат қилди. Унинг соҳир шеърияти инсоният поэтик тафаккурининг порлоқ инжуларидандир. У ўзбек шеъриятини ўзига хос янги руҳ, содда ифода ва оғриқли, бироқ самимий оҳанглар билан бойитди. Унинг эҳтирос дарёсига инсоний эҳтироснинг ғоятда тиниқ, жуда ҳам сермавж тўлқинларини олиб кирди. Бобурнинг ғазал ва рубойларида сўз билан куй, фикр билан суврат ўртасида айтарли тўсиқ йўқ. Бобурнинг шоир қалби бу қадар ҳазин ва таъсирбахш оҳангларга бой, дунёдаги ранг ва бўёқларга бу даражада ош-

поликка эришганлигидан ҳайратланмаслик мумкин эмас.

Бобурнинг шеърӣ маҳорати унғача мавжуд Шарқ адабиёти тажрибалари билан узвий алоқадорликда шаклланган. У ўзбек ва форс-тожик поэзиясидаги илғор адабий анъаналарни пухта ўрганган. Бобур талант йўналиши билан форсий шеърятнинг буюк вакили Ҳофиз Шерозийга анча яқин шоир. Ҳофиз — чинакам лирик. Олий ҳаёлотларга руҳи ғарқ даҳо. Бобур ҳам сўз орқали лирик ҳаёллар, тугёнли ҳиссиётлар тасвирини хуш кўради. Унинг ғазалларидан бирида:

Ироғу Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,

Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон,—

деган фахр гапларини битиши беғиз эмасди. Бобур ўсириринлик даврлариданоқ Умар Хайём рубойларини зўр иштиёқ билан ўқиган. Анварий, Камол Хўжандийлар мероси билан яқиндан қизиққан, Хусрав Дехлавий ва Абдураҳмон Жомий тажрибаларини қайта-қайта кўздан кечирган. «Бобурнома»да унинг Саъдийга нечоғлик ихлос боғлаганлигини тасдиқловчи далиллар анча. Ушбу санъаткорларнинг у ёки бу йўналишда Бобур ижодиётига таъсир ўтказганликларини эътироф этмаслик мумкин эмас. Лекин ҳар қандай ташқи таъсир истеъдод камолоти учун ёрдамчи омил. Аммо асосийсимас. У ҳал қилувчи ижодий кучни ўз халқи бадий тафаккури, она тили заминида топади. Бобур шеър машқини миллий тилда яратилган адабиёт илҳомида бошлади. У Алишер Навоийгача яшаб ижод этган Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Гадоий, хусусан Лутфий лирикасидан кўп нарса ўрганди. Рус ёзувчиси К. Паустовский, «Деярли ҳар бир санъаткорнинг ўз илҳомчиси яхши даҳоси бордирки, у ҳам оддий қаламкашдир. Ана шу илҳомчининг китобидан ақалли бир неча сатр ўқилса, бас, одам қўлига қалам олгиси келиб қолади...» дейди. Бобурнинг илҳомчиси бўлган ана шундай буюк даҳо Алишер Навоий эди. Шунинг учун у

бошиқа барча шоиру ёзувчилардан кўра Навоийга қалбан қаттиқроқ боғланган, унга мунтазамроқ эргашган. Есбур бутун ижоди давомида Навоийнинг Ватан, халқ, инсон ва ҳаётга муҳаббатни тарғиб қилувчи асарларидан сабоқ олди. Унинг қатор ғазаллари Навоийга тўғридан-тўғри издошлик маҳсуллари яъни устоз шеърларига ҳамоҳанг татаббулардир. Навоий рубоийларидан бирида ёзади:

Андию бериким қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронида жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюп каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

Энди Бобурда ўқиймиз:

Кўндан бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур,
Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.

Кўришиб турибдикки, бу рубоийлар тасвир йўли, вази, радиё жиҳатидан бир хил. Бироқ Бобур устози акс эттирган маъно доирасида қолмайди. Уни кенгайтиради. Яъни ёр ҳажри билан, диёр фироқини уйғун оҳангда ифодалайди. Бундай қиёсий мисолларни кўплаб келтириши мумкин. Ва улар Мақсуд Шайхзоданинг «Албатта Навоий Бобурсиз Навоий бўлиб қолди, лекин Бобурни Навоийсиз тасаввур қилиши қийин», деган фикрлари нечоғлик донолик билан айтилганига бизни яна бир карра ишонтиради.

Адабиётдаги ҳар қандай жанр, бундоқ қараганда, ниқодкор учун бир йўл. У ана шу йўллардан қайбирида ўзини эркин ҳис қилиб қалам тебратса, қайбири орқали юксак патижаларга эришса — муҳими маана шу. Бобур Шарқ шеърятининг қатор жанрларида кучини синаб кўрди. Лекин у қайси жанрда ёзмасин, ўша жанр имкониятларидан маҳорат билан фойдаланди. Бобурнинг истезод қудрати билан ўзбек шеърятда ғазал явғича

сайқал топди, инсон юрагига таъсир этиш воситаларининг жозиба ва сирларини яна бир қарра намоиш этди. Бобур ғазалиёти—бу ишқ тангриси — ёрга, сафобахш ҳаётга, ҳузурбахш инсоний туйғуларга эътиқод; дунёнинг ўткинчи ақидаларидан кечишга даъват; гўзаллик ва ҳақиқатга ошуфталик. Шоир ғазалларида кишиларни «ҳар нимага ҳам» емасликка, «мувофиқ ёрлар бирлан» умрни хуш кечиришга чорлайди. Бу жиҳатдан унинг машҳур «Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти» байти билан бошланадиган ғазали қимматлидир. Бобур «ишқ дардини чекиб» ёр васлига эришиш ва дўстларнинг даврасида «ҳар кишининг таъби бирла ҳолати»ни очадиган шеър баҳсларида иштирок қилишни инсон учун «мундан ортиқ бўлмағай жаҳоннинг ишрати» деб оддий ҳаётий майл ва манзараларни кўтаринки сатрларда ифодалайди. Бу энди ҳақиқатда одам руҳини суяйдиган, яшаш илми даражасига кўтарилган шукуҳли фалсафа.

Инглиз шоири Байрон «Юксак руҳ азоб ва машаққатларда туғилади», дейди. Бу фикрга тўла инонмоқ керак. Чунки Бобурда шундай бўлган. У ёзган эди:

Неча бу фалак солғуси гурбатқа мени,
Ҳар лаҳза тугангусиз машаққатқа мени,
Нечора қилай, нетайки, тангри гўё,
Меҳнатни менга ёр этти, меҳнатқа мени.

Авалло бу шеърдаги «меҳнат» сўзини Бобур назарда тутган, унинг замондошлари англаган маънода, яъни азоб, уқубат, ранж, ғуссакашлик мазмунларида қабул этмоқ керак. Шунда унинг чиндан ҳам бир умр азоб-уқубатларга ёр, гурбату машаққатларга кўмилиб яшаганлиги аниқ англашилади. Аммо Бобур ҳар қандай вазият ва ҳолатларда ҳам Рухга ҳамхўрликни эсдан чиқармади.

Рухимни чу тан эвнга келтурдунг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла.

Бу — шоир Бобурнинг олий илтижоси эди. Балки шунинг учун унинг газалларида руҳий ҳақиқат ва манзаралар тасвири кенг ўрин эгаллагандир. «Ғазал, унинг ғамгин оҳанги,—деган эди Е. Э. Бертельс,— Бобурнинг ички эҳтиёжларига жуда яхши жавоб берган». Бу фикрнинг асосли эканлигини Бобурнинг илк газаллариданоқ пайқаш мумкин.

Жонимдин ўзга ёри вафодор тонмадим,
Кўнгулмдин ўзга маҳрами асрор тонмадим.
Жонимдек ўзга жони дилафгор кўрмадим,
Кўнгулм кибди кўнгулди гирифтор тонмадим.
Усрук кўзига токи кўнгул бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр тонмадим.
Почор фурқати билла хўй этмишам нетай,
Чун васлига ўзумни сазовор тонмадим.
Бори бораи эшигига бу навбат, эй кўнгул,
Нечаки бориб эшигига, бор тонмадим.
Бобур, ўзунгни ўргатакўр, ёрсизки, мен
Истаб жаҳонни мунча қилиб ёр тонмадим.

Бобур ушбу газални яратганида ўн тўққиз ёшлардаги ўспирин шоир эди. У ўз мемуарида уни тугалланган шаклдаги биринчи газали деб кўрсатади. Демак, бу шеър илк машқ — дастлабки ижодий уринишлар маҳсули. Аммо у энг тажрибали шоирларнинг бўлиг шеърлари билан беллаша оладиган газал. Биринчидан, у содда ва ёрқин тилда битилган. Иккинчидан, лирик қаҳрамоннинг ёлғизланиш ҳолатидаги ички мунгли сўздан-сўзга, сатрдан-сатрга фақат фикрмас, оҳанг зарби ва қайғу тўлқинларида ривож тантирилган. Учинчидан, улда тасвир маънаси юқори. Ғазалда иккита бош сўз бор. Бири — Жон. Иккинчиси — Кўнгул. Булар шунчаки сўз эмас. Балки шахслантирилган мафҳумлар. Шунинг учун жон — «ёри вафодор», кўнгул — «маҳрами асрор», энг яқин сирдош. Лирик қаҳрамон шулардан яқин, шулардан ўзга уни ту-

шунадиганни топмаган. Шеърда айтилмаган, бироқ тасаввур қилиш мумкин бўлган қайғу ва алам кўп. Улар мисралар ортида яширинган бўлиб, шахс ва муҳит, меҳр ва толесизлик ҳақида ўйлашга ундайди. Учинчи байт бевосита ишқ тўғрисида:

Усрук кўзига токи кўнгул бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.

Шоир маъшуқа кўзига мубталоликни бошқа бирор сўз билан эмас, яна «кўнгул» орқали баён этади. Бешинчи байтда эса унга бевосита мурожаат қилинади. Кўнгул сўзидан поэтик образ сифатида фойдаланиш ҳам Бобурда худди шу ғазалдан бошлаб тараққий топган. «Сел эмасдур ер юзин тутқон кўзимнинг ёшидур, Раъд эмасдур кўкка чирмашқон кўнгул афғонидур», деб ёзган эди Бобур. Унинг аксарият ғазаллари шу фикр исботига ўхшайди. Лекин айрим ғазалларда табиат манзараларига уйғун руҳий ҳолат ва азоблар тасвирига дуч келинади.

Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехрайи зардим.
Сен, эй гул, қўймадинг сарғашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим.
Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.
Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл танаффулда,
Ба ҳар ранге, биҳамдиллоҳ, улусдин ўзни қутқордим.
Не толийдур мангаким ахтари бахтим топилмайдур,
Фалак авроқини ҳар печаким дафтардек ахтардим.
Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон, яхшидин ўткардим.

Бу манзаравий ғазал. Унда гўё икки яратувчи — икки сувраткаш иштирок қилади. Бири — табиат, иккинчиси — шоир. Қуз — хазон фасли. Уни табиат «ихтиро» этади.

Шундай фасл инсон толеида ҳам садир бўларкан. Буни шоир ранг, оҳанг ва ҳаракатлари билан шеърхонга гавдалантириб берган. Баҳордаги яшноқлик кузда бўлмайди. Баҳор — уйғониш, сурур мавсуми, куз — сўлиш, ҳазинлик даври. Ҳазалда шу зиддият, қонуний қарама-қаршилик инсон қисматига кўчирилган. Чунончи: маъшуқа — баҳор эркаси — гул. Ошиқ унинг ҳажрида саргарган — «хазон яфроғи». Демак, у ҳаёт кўлаמידан аллақачон узоқлашган. Ва аҳвол — руҳияси уни раҳму шафқатга гоятда муҳтож этиб қўйган. У қандайдир эзувчан синиқлик билан «Кўруб раҳм айлагил, эй доларух, бу чехрайи зардим», дейди. Лекин биз ҳозирча унинг «чехрайи зарди» — фақат саргайган юзини кўрамыз. Кейинги байтдаги тасвирда аввал маъшуқадаги ўзгартиш диққатни жалб этади. У ошиғига меҳр кўрсатиш ўрнига сарвга ўхшаб саркашлик қилади. Ошиқ ҳам ҳаракатга тушади. Аммо унинг ҳоли ўзига маълум. Шунинг учун ҳаракат шарҳида ҳам четдан тимсол ахтариб ўтирмайди. Яна ўша «хазон яфроғи»ни эслатади: «Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим». Бу ёлбориш қанчалик умидли. У кўнгулни шикоят ҳисларидан поклайди. Балки ошиқона дуодай эшитиладиган мана бу сўзларнинг туғилиши ҳам тасодифмасдир:

Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.

Қолиш ва кетиш. Бу — айрилиқ йўли, жудолик қисмати. Мен ушбу байтда ундаги мазмундан кўра улканроқ рамзий моҳият кўраман. Ва кўз ўнгимда Ватан ҳамда она дидери билан чор-пачор хайрлашаётган Бобур сиймоси гавдаланади. Шоир ўзини гарчи «даҳр боғидин» бораётган «хазон яфроғи»га нисбат этса-да, лекин унинг Ватан ҳақидаги тушунча ва тилаклари «гул» янглиғ файзли, гул тимсолидай табиий.

Кейинги мисраларда шоирнинг соҳир қаламидан ранг, аломат бўёқлар тўкилади. Булар — қизил, сариғ.

Аммо бу ранглар лирик қаҳрамон учун бир восита. Унинг рангларда турланиши улусдан ўзни қутқаришидир:

Ба ҳар ранге, биҳамдиллоҳ, улусдин ўзни қутқордим.

Ҳаёт — яхшилик билан ёмонлик, юксаклик билан ту-
банлик ўртасидаги тортишувлар, курашлар жараёни.
Инсон шу жараёнинг марказида яшаб келади. Киши
нечоғлик олий фазилатларга эга, қай тарздаги неқбин
қарашларга суяниб умр кечирмасин, алал-оқибатда у ўзи-
ни поклик ва нопоклик, эзгулик ва ёвузлик, маърифат ва
жаҳолат синовларидан ўтқарган ҳисобланади. Ҳазал хо-
тимасида Бобур шу ҳақиқатни сўзлайди:

Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон, яхшидни ўтқардим.

Бу эътирофда ўзлигини тонган, атрофидаги паст-ба-
ланд сўзларга ортиқча қиммат бермаган улуг қалбларга
хос қониқини ҳиссиёти мужассамдир.

Бобурнинг шеърӣ номалари ғазаллари билан, баъзи
туюқлари рубоийлари билан, муаммолари фардлари бил-
ан рақобат қиладиган шаклларда сўлим ва шукуҳли.
Аммо академик адибимиз Ойбек ҳаққоний таъкидлагани-
дек, «Бобур поэзиясининг чўққиси унинг рубоийлари-
дир».

Рубоӣ — Бобурнинг Сўз бағридаги тақдири, етим хо-
тирот муҳитларида «ғунчадек таҳ-батаҳ қонга» ботган
кўнгул нолалари. Бобур рубоийларининг мавзуи хилма-
хил. У ишқ ҳақида ёзади. Маъшуқа ва унинг дилбар-
сифатларини таърифлайди. Толесиз ошиқ дилида кечган
ҳазин армонларини аке эътиради. Бобур ёрга қарата:
«Шоҳмен элга, вале сенга қулдурмен», дейди. Унинг на-
зарида ошиқлик шоҳликдан устун. У дунёвий ишқнинг
оташин кўйчиси сифатида рубоийларида ана шу нуқтаи
назарида тўла содиқ қолади. Шоир бир туркум рубоӣ-

ларидә ахлоқий-дидактик ва фалсафий маъноларни дарж этган.

Давлатқа етиб, меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзунгни асру тутма.
Борғонни кел эмди ёд қилмай, ай дўст,
Бориш-келишингни лутф этиб ўкутма.

Бобур «руҳ олдида ярамас» бўлган ҳар қандай нарса, ҳар қандай иштилош, ҳар қандай сийқа ҳақиқатлардан ўзинча қўл силтайди. Унингча, «давлат ва маъсаб ўтрусига» келиш — «гафлат уйқусига» чўмиш. Ўз еридан кетиш — «юз қаролиғ». Ишқисиз яшаш — мурда кўнгуллик. У шунга ўхшаш қатор шафқатсиз ҳодисаларни англаб азобланади. Фикр, тушунча ва мақсадларини поклайди. У маънавий тозаликни қаттиқ соғинади. Шу соғинч ҳисларидан шоир рубоийларида мана бундай фикрлар юзага келади:

Беқайд мену харобу сийм эрмасмен.
Ҳам мол йиғиштурур лаим эрмасмен.

Бу — ўз-ўзини англаш. «Зулмдан ўзга ишни» билмаган, инсон фарзандини тўғри йўлда озирадиган бераҳм дунёни таниш. Бобурнинг ҳасратларга кўмилган дили охири-оқибатда буюк моҳиятини тўла топади. Шунда у дунёда фақат бир нарса, фақат бир кенглик абадий барҳаёт, абадий суянч эканлигига илонади. Бу — Ватан. Унинг қалбидаги ўксик дийр. Жонажон юртга бўлган сўнгсиз муҳаббат ёлқини Бобур рубоийларини ичдан нурлантириб туради. Шоир рубоийларидаги чексиз самимият ва руҳий теравликнинг бош сабаблари ҳам мана шунда.

Бобур рубоийларида фаол поэтик образ мавқеига эга бир сўз бор. У — ҳижрон. Хўш, ҳижрон нима? У шунчаки жудалик, айрилиқдан гуссага ботишми? Йўқ, у қафас. Ҳижрон — «жон қуши»нинг мана шу машъум қафасда

бўғидилиши. «Ҳижрон қафасида жон қуши дам қиладур, Ғурбат бу азиз умрни кам қиладур», дейди Бобур. Ва юридан олис ўлкалар, қолаверса, дунё унинг нигоҳида қафасга ўхшаб кўринади. Шунинг учун у рубойларида қайта-қайта ҳижрон жафоларидан нолийди. У бир тўрт-лигини «Ҳижрон ғамидин заиф жоним сўлди» деб бошла-са, иккинчи бирини «Ҳижрон алами била гирифтор эт-тинг» деб тугатади. Бир рубойда «Ҳижрон ғамидин неча шикоят қилайин» дея зорланса, бошқасида «Ҳижрон аро мени ёд этиб шод айла» деб илтижо қилади. Бобурнинг бошқа ўнлаб рубойлари ҳам юртдан жудо бўлган шахс-нинг алам-ҳасратлари ва ўз диёрига интилиш, уни қўм-сан, соғиниш, жондан ҳам ортиқ кўриш кайфиятларини акс эттиради.

Бобурнинг асосий қисм рубойлари Ватан ҳақида. Улар Ватан билан фарзанд, фарзанд билан она юрт ўрта-сидаги узилмас боғланишни теран изоҳлайди.

Толеъ йўқи жонимга балолег бўлди,
Ҳар ишниким айладим, хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиг бўлди.

Бундай рубойларни ўқиганда киши икки улкан ҳақи-катнинг моҳиятини янада чуқурроқ тушунади. Булардан бири она заминни, яъни «ўз ерни» тарк этиш фожияси. Иккинчиси, Ватанни оламда энг муқаддас борлиқ билиш, унинг пойига бош қўйиш дарди билан яшаш иштиёқи. Ижодиётининг худди мапа шу нуқталарида Бобур бизга замондош ва ибратли санъаткор.

Ҳар вақтки кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни,—

деган эди Бобур. Ҳақиқатда шундай. Биз унинг мунаввар шеъриятида шеърни ҳаётга, реал инсон ички эҳтиёжла-

ри ифодасига яқинлаштиришга жиддий интилган шоирнинг ёниқ кўнгли, тирик сиймосини кўрамиз. Унинг юксак фикру туйғуларини ардоқ билан қабул қиламиз.

* * *

Бобурнинг «Бир кеча хотирим мушавваш эди» деб бошланадиган юз байтга яқин манзумаси эса маснавий жанрига мансуб.

«Билмак керакким,— дейди Бобур аруз рисоласида,— аксар маснавийнинг ийроди қиссасу ҳикоят ва умуру тавидид зайл баёнида воқиъ бўлурким, қасида ва ғазал амсолига гунажойиш ул йўқтур...». Бу таърифда «Хамса» тишидаги асарлар ҳам назарда тутилганлиги шубҳасиз. Гап шундаки, Бобурнинг маснавийси ҳам маълум бир жиҳатлардан ана шу таърифга мос келади.

Авалло маснавийнинг ёзилиш даври ва тарихи ҳақида. Филология фанлари доктори Х. Ёқубов уни «Бобурнинг Шайбонийхондан дакки еб, енгиллиш муносабати билан яратган» асари деб қарайди. Филология фанлари докторлари А. Қаюмов, Н. Маллаев ва бошқа олимларимиз маснавий тўғрисида шунга яқин фикрларни билдиришган.

Бобур Шайбонийхондан Самарқанд яқинидаги Сарипул жангида енгилганлиги тарихдан маълум. Бу 1501 йилга тўғри келади. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқади: Бобур маснавийни тахминан ўн саккиз ёшларида, Мовароуннаҳрда ёзган.

Маснавийнинг реалистик қудрати зўр. Мазмун кўлами кенг. Унда шоирнинг таржимаи ҳолига оид қимматли маълумотлар бор. Унда ахлоқий, сиёсий, фалсафий йўналишдаги бениҳоя ёлқинли фикрлар дарж этилган. Шоир бадиий тасвирда классик поэтикадаги қатор бадиий санъатларни юксак малак билан ишга солган:

Ҳар печун тавр қил, бу жавр этма,
Ҳар печун жавр қил, бу тавр этма...

Фориғ эрдим, қаноатим бор эди,
Қонеъ эрдим, фароғатим бор эди.

Бу байтлар тарди акс санъати асосида яратилган. Ва улар лирик қаҳрамон мақсад ҳамда кайфиятини жозиба-ли бир тарзда акс эттиради. Бугина эмас, маснавийда оддий такрордан тортиб, иҳом, тазод, таносуб каби му-раккаб бадий санъатларгача маҳорат билан фойдаланил-ган.

Бобур ўз мемуарида худди ўша 1501 йил воқеалари ҳақида гапириб «Ул фурсатларда бирор, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим», дейди. Киши-да шубҳа туғилади: ҳали ғазал ёзиш санъатини унча пухта эгалламаган ўспирин шоир қандай қилиб юз байт-га яқин маснавийни ёзишда шу қадар юксак натижаларга эришди экан? Бизга эътироз билдиришлари мумкин: бу-нинг ажабланидиган жойи йўқ. Бобур фавқуллода иқти-дорни талаб қиладиган жанр — рубоий ёзиш сирларини ҳам жуда эрта ўзлаштирган. Тўғри, масалани бу томон-ларига шак келтириб бўлмайди. Лекин шоирнинг масна-вийси билан боғлиқ бошқа ҳақиқатлар бор. Маснавий Бобур Мовароуннаҳрни тарк этгандан сўнг, орадан қарийб йигирма беш йил вақт ўтгач, Ҳиндистонда мана бундай воқеа таъсирида яратилган.

Маълумки, 1526 йил апрелда Ноиннатда бўлиб ўтган жангда Бобур Иброҳим Лудий устидан ғалаба қозонган эди. Аммо бу зафар ҳам Ҳиндистонда Бобур салтанати-нинг барқарор бўлишига ҳали тўла имкон бера олмасди. Маҳаллий халқ Бобур лашкарлари билан ҳеч қанақасига муносабат қилишни истамас, улардан очиқчасига юз ўгирган эди. «Биз аввал Ограга келганда,— деб ёзади Бо-бур,— бизнинг эл била бу элнинг (маҳаллий элнинг — *И. Ҳ.*) орасида гариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипо-ҳийси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградан ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар».